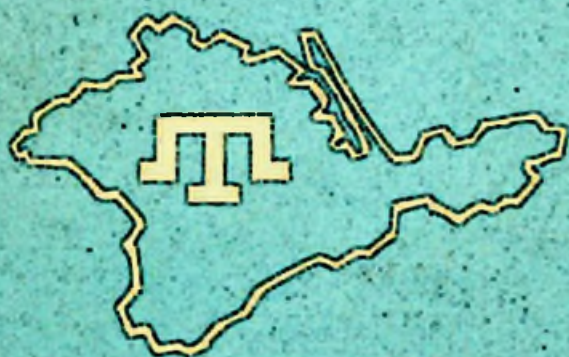

ЫҮДЫЗ

ISSN 01207-6412 K

№ 3

1994

Яя Шерфединов
(1894-1975)

3

1994

Майыс
Июнь

Он бешинджи
сене чыкъувы

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКШЕВА
(боллок мулдри),

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий халым).

---

*Тэсис этиджи: Кърым Джумхуриети Назирлер Шурасы янындаки
сюргюн олунган халкъларнынъ ишлери боюнджа Комитет.*

МУНДЕРИДЖЕ

<i>Иджретте догъгъан кърымтатар эдебияты</i>	
Джыпгъыз Дагъджы. Олар да ишсан эди. Роман. Девамы.....	3
Севипч Чокъум. Ай корюнгенде. Роман. Башы.....	33
Мемет Севдияр. Шиирлер.....	73
<i>Улу медениет абидеси</i>	
Къуран-ы Керим. Сонъу.....	82
* * *	
Айдер Меметов. Тилимизни ве тарихымызны огре- нейик.....	116
<i>Яя Шерфединовныъ догъгъанына 100 йыл олды</i>	
Эдем Налбапов. Бестекяр Яя Шерфединов.....	122
<i>Добруджа татар масаллары</i>	
Чора батыр.....	130
<i>Назм эсерлер</i>	
Идрис Асаип. Орманда. Шиир.....	155
Амет Адиль. Ватан ашкъынен. Шиирлер сечими.....	157
* * *	
Певат Зети. Такъдирниъ ёллары. Очерк.....	161
<i>Сюрюнликниъ 50 йыллыгъы</i>	
Айдер Осмап. Аметшныъ козьашлары.....	169
<i>Тилишнаслыкъ</i>	
Эпвер Акъмоллаев. «Дже» ве «джек» аффикслериниъ ишлетюв ве пейда олув ёллары.....	177
Ремзие Берберова. Муреккеп сёзлериниъ классифика- циясы.....	186
<i>Балалар ичюн</i>	
Бияля Мамбет. Иисанныъ омтори. Бакъалар не ичюн вакълдайлар. Эфсанелер.....	191
<i>Эдебиятшнаслыгъымыз тарихындан</i>	
Абдулла Лятиф-заде. Кърымтатар эдебиятыныъ сонъки девирни акъкъында.....	197
<i>Окъуйыджыларымыз яратыджылыгъындан</i>	
Рефат Чайлакъ. Къара юрсклер. Кимге керчек. Афатлар дуям. Шиирлер.....	209
<i>Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер</i>	
Шабан Доген. Пейгъамберим Азрети Мухаммед.....	211

Джынгъыз Дагъджы

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

5

Койде эр кунь руслар корюселер. Учур-бешер адам олып, багъчаларгъа тараф кетелер, эвлерини бостанлары, азбарларыны саргъан исарлар янында турыш, къапышларгъа, ахырларгъа, софаларгъа эппейи бакъыш туралар.

Бир акынам устю Бекирниш кестирмеси янында беш рус пейда олды. Беш де узун бойлу, къалыш кемикли, мазаллы ве сакъаллы эди. Олар индемейиш туралар. Руслар йыллар девамында къулланылгъан, ипрангъан, артыкъ чёплюкке атылмакътан гъайры ич бир шейге кечмеген йырткъ-пырткъ шейлерге бенъзей эдилер.

Бекир оларны корер-корьмез къалтырамагъа башлады, амма озюни чар-чабик эльге алды. Ачувланмагъа башлады. «Вай, анасыны! Кене кельдилер Айшени теляшландырмагъа!» — деп тюшюнди. Багъыр-чагъыр этип Бекир бешини де айваи къувгъан киби къуваджакъ олды, амма одадан Айше чыкъты. Бекир бир даа ачувланмагъа башлады:

— Я, Алла, бизим кой комолизма шейтанларына арман ери олдымы? Сен эвге кир, кызым, мен оларны къувайым.

Айше кулюмсиреди:

— Не ичюц, баба?

— Шай... Олар...

— Олар бир-де бир къабаат ишлемедилер де!

— Догъру, къабаат ишлемедилер, амма...

— Вазгеч, баба. Олар да Алланынъ къулу! Иште, анавы ерчикте туралар, кимсеге зарарлары тиймей.

— Догъру! Кенар одада бир сепет кираз бар, кетир, оларгъа бираз кираз берейим.

Девамы. Башы кечкен санларда.

даа къайтып кельдилер, гъырылдадылар, къоджаман къазанларгъа янаштылар, джеэнем оджакъларыны сюйреп Бекирниъ бостан исары япына кетирип быракътылар.

Бекирниъ мерагъы кеткен сайын артты. Еринден къалкып ёл бетке кетеджек, ишни якъындан сейир этеджек олды. Амма ёлда руслардан гъайры кимсени корьмегенинден сонъ бу фикиринден тез вазгечти. «Отургъан еринде отургъанынъ етер! Ишинъ ёкъ анда! Меракъ адамны мезаргъа сокъар!»

Шай деркен, софагъа Эсма чыкъты:

— Бекир, софра азыр!

— Аджелем, шу?

— Джаным, быракъ шу асфальтны! Кутюк мантары киби отурдынъ къалдынъ шу кутюкте. Аш азыр десим, Айше сени беклей.

Бекир еринден турды, софа басамакъларындан котерилirken текрар ёлгъа чсвирилип бакъты: «Ёлны бозмасайдылар, барем!» деп тюшюнип эвине кирди.

Эки сааттен сонъ кене софагъа чыкъты, амма козьлерине инанып оламады, бирден чапып эвге кирди:

— Эсма, Айше! Келинъиз, келинъиз!

Учу де софагъа чыкътылар. Заваллынынъ эджандан нефеси нефесине кельмей эди.

— Бакъынъыз! Асфальт... сим-сия... Иваннынъ мешинь быджагъы киби! Мен бозаджакълар деп белледим, амма бозмадылар.

— Яхшы дегильми, баба?

— Яхшы, яхшы! Мен рум коюнде яхшы яптылар да бизге кельгендже бозаджакълар деп белледим. Амма янълышкъан экеним. Хаха, хохо дерлер амма, асфальт меселесине кельгенде эр бири доктур киби, хызырлар. Корьдинъми, демин ёлнынъ аркъасыны хырпалай эдилер, амма шимди...

Руслар акъшамгъадже Бекирниъ бостаны янында чалыштылар. Къаранлыкъ басмадан машиналар, ишчилер кеттилер. Къап-къара ёл акъшам къаранлыгъынен къучакълашып юкълады.

Сабалейин танъда Бекир софагъа чыкъкъан вакъыт ёл аля даа догъгъан кунешнинъ ышыкълары астында сессиз бир дере киби узанмакъта эди. Шу куню ёл бираз даа узанды. Учюнджи куню руслар Бекирниъ софасындан артыкъ корюнмей эдилер.

Бешинджи кушинъ сабасы машиналар ве джеэнем оджакълары Бекирниъ тарласы янында эдилер. Бекир эп севине, севинмесине себеп де ёкъ дегиль. Руслар Мемиш-

нинъ дересияден Къушкъаягъа баргъандже кимсенинъ тар-
ласьша, багъына, багъчасьша таш-топракъ девирмедилер.

Бекир къарысынынъ янына келип:

— Мен санъа айтмадыммы? Былтыр санъа айткъан
шейлеримни хатырлайсынынъмы? Догъру сёзден акъкъат
сувлар токътар! Къанаа, Энверни корейим бир! Бакъайым,
о балабан агъызыны ача билир экенми бир даа? Ичини
яхшы этип оярлар да бир чапчакъ барот толдурсалар
эмеш... Хай, сени, лафкъа бакъ, лафкъа! Русча бир къач сёз
билем, деп къалкъты, элли яшына бир адамгъа оджалыкъ
япып башлады... — деди.

Бекир шу кушо акъшамгъадже Энверни бекледи.

Чиленгир атынынъ сатлыкъ олгъаны акъкъында хабер
Бекирнинъ къулагъына барып еткенини Энверден анъ-
лагъан сонъ насылдыр бир сыкъынты ичинде къалды.
Чиленгир атыны сатмакъ истей, амма насыл этип де
Бекирге сатаджагъыны, Бекир киби эсли-башлы адамнен
насыл этип базарлыкъ япаджагъыны бильмей. Бильген
такъдирде биле утаа эди.

Бир кушо: «Эй, джаным, садакъа сорамагъа барайым
да! О манъа пара береджек, мен онъа ат! Ат десенъ де ери
бар!» — деп эвицен чыкъты.

Факъат Бекирнинъ эвине якъышлашыр экен тизлери
къалтырамагъа башладылар, дерсинъ кимдир онынъ аякъ-
ларыны косъмеклеген де Чиленгир адым атып оламай.
Чиленгир токътап, энъссенинъ къашыды: «Башта Энвернен
акъыл танышсам, насыл олур экен аджеба?» — деп тю-
шонди де шу анъ къарар берди: «Энверге бир баш
урайым», — деп догъру Энверлерге кетти.

— Мераба, Энвер!

— Ааа, мераба, Чиленгир агъа! Сени коръген бей олсун!

— Сагъ ол! Бейлик сатаджакъ алымыз да ёкътыр, я!

Энвер бостандан чыкъты, терли кольмегини чыкъарды,
башыны кираз тереги янындаки чешменинъ сувукъ суву
астына сокъты, кенъ омузларыны, къалын энъссенинъ юв-
ды, бетине бир-эки авуч сув септи, кольмегининъ къуру
этеклеринен бетини, билеклерини силе-силе Чиленгирнинъ
янына келип отурды.

— Атны керчектен де сатмакъ истейсишъми, Чиленгир
агъа!

— Я не? Сатмасам алымыз харап. Бала-чагъамшы
аладжам, эр биримизнинъ бойнуна бирер торба асаджам,
Украина руслары киби кой-койден юрид, отъмек ти-
ленеджекмиз.

— Айтмаса, джаным, айтмаса! Дюнъяда эр шейнинъ чареси тапыла, мен де бир чаре пешинден чапкъалайым.

Энвернен Чиленгир бирер тютюн сардылар.

— Бекир дайымнен корюшмединъми?

— Ёкъ.

— Не ичюн?

— Бильмейим не ичюн. Бу базиргянлыкъ иши, явурларнынъ арджы. Мен эсап-къасаптан аяламайым.

— Алыш-вериш десенъ де, алыш-вериш! Ат сатмакъ!

— Эхх, бир кере Бекир ат алмакъ истеди, эм де алыр! Сен сатмасанъ барыш румдан алыр, я да башкъа бир явурдан.

— Ойледир! Алыш-вериш якъан адамда явур мерафети олмалы. Биз атны беслермиз, буютирмиз, ат ат олгъана къадар биз де мат олурмыз...

Сёзюнинъ бу еринде Чиленгир ичини чекти, тютюнинъ атешини яшында тургъан курекнинъ демирине басты, сёндюрип джебине къойды.

— Айыш, олян! Бар да сен атыны озъ койдешинъе сат!

— Айышы-майышы ёкъ. Пара койден чыкъмакъ ерине койде къалыр, Бекир ат саиби олур, сен де пара.

— Пек догъру! Абулкъат киби айтасынъ, акъай. Амма насыл олур экен? Иш базарлыкъкъа кечсе Бекир мени енъер, валайи-бияйи енъер!

— О ерини бильмейим.

— Рум Георгий атыша къач пара сорагъан?

— Йигирми беш бинъ кумюш, пешин гъалиба.

— Вай-вай-вай! Менимки румынынъкинден яхшы! Йигирми секиз сораымымы? Ёкъса отуз учтен башлап, йигирми едиге, йигирми еди бучукъкъа къадар тюшейимми? Не дейсинъ, Энвер?

— Ангисини сатмакъ истейсинъ?

— Селим минип юрген Акътабаншы.

Энвер Чиленгирпинъ бетине бакъты, кулип омузларыны сыкъты:

— Валлайи, бильмейим... Сен де меним адамымсынъ, Бекир де. Не айтайым? Базарлыкъкъа башланъыз, анълашырсынъыз.

— Айтам да, базарлыкъ япмакъ ичюн явур мерафети керек, о да менде ёкъ.

Энвер кулюмсиреди.

— Бираз шарап ич, Чиленгир агъа! Тилинъ чезилир, эрмени киби сайрарсынъ.

Чиленгир еринден фырланыш турды:

— Пек догъру айтасынъ! Эки шише шарап алып Бекирге барайыкъ.

Энвер яваштан еринден турды.

— Бекир дайым бизни шарапшен корьсе ичериге кьой-маз.

— Алыр! Айше эвине кьайтып кельди, кьуванчышдан кьалыбына сыгъмай отура.

— Ойлеми?

— Ойле.

Чиленгир эгилип Энвернинъ кьулагъына бир шейлер фысылдады. Энвер шашып, арткъа чекильди:

— Айшеми?

— Айше!

— Арада бир янълышлыкъл олмасын, джаным? Мачик бузавлайджакъл, амма Айше?

— Айше де агъыраякъллы. Апайым тюневин Эсманы расткетирген, Эсманьнъ озю айткъан.

— Вай-вай! Ойле олса барайыкъл. Мен Земнинени де алайым, Айшени корьсин.

Экиси де эвге кирдилер.

Шу куню Чиленгир Бекирнен расткелишмеге насыл джанаткъан олса Бекир де Чиленгирни корьмек ичюн шу кьадар сабырсызлана эди.

Бекир аткъа бир фиат кесип оламай эди. Башта бир Чиленгир учъ атындан анги бирини сатаджагъллы билмей. Сагъдан-солдан исе кьулагъллы: «Чиленгирнинъ алы бербат. Селимни Ялта балыкълчыларына кьошып чалыштыраджакъл экен», деген хаберлер чалырмакълта эди.

Бекир шу себептен базарлыкълкъа атылмайджакъл олды. Эвинде етерлик пара тапып оламаса борджкъа батаджакъл, я да киразларынынъ сатылмасыны беклейджек эди.

Амма эвдеки базар чаршыгъл уймагъллы киби бу иш де Чиленгир ве Бекирнинъ тахминлеринден башкъа тюрлю олып чыкълты.

Шу куню Бекирнинъ кейфи еринде эди. Сабалейин тарласына барып кельди, ёргъун дегиль эди.

Бекир бостанда чалышкъан Эсманен Айшенинъ янына барып Мачикнинъ алыны сорады. Эсма элиндеки чапасыны ташламайып:

— Янашты, гъалиба, — деди. — Сен бар сыгълрынъ тюбюни темизле, кьуру от тёше, сув кетир, эр шей азыр олсун. Эр ихтималгъл кьаршы эр шей ерли еринде олсун. Ичимден дуям. Вакълты-сааты кельди, гъалиба. Бельки бу гедже. Бу гедже олмаса ярын мытлакъл. Амма бу гедже козъайдын геджеси олур деп беллейим.

Бекир коксюни ифтихарнен кябартты, козьлерияден къуванч атешлери парылдады, мыйыкларыны бурды;

— Шай десе?

— Эбет. Ичимден дуям, Демин онынъ сесини эшит-тим. Аньладым.

— Мен ахыргъа барайым.

— Бар! Бу гедже бузавласа ярын Ялтагъа барыш келирсинъ, Айшеге одыр-будыр алырсынъ. Земине де козъайдынъгъа келир, эбет. Энвернинъ де гонълюни хош этмек керек. Чуфут Левиге де беш юз кумюш борджлу кьалдынъ, унутма.

— Унутмам, унутмам, кьоркъма!

Бекир ахыргъа кирип Мачикнинъ янына кельди, онынъ аркъасыны сийпалады, балабан къарнына бакъып кулюмсиреди.

«Вай, вай! Баласы рум Георгийнинъ бугъасына бенъзейджек гъалиба! Бакъ сен онъа насыл тепе. Теп, богъачыкъ, теп. Мачикнинъ кейфи кельгендже меним джаным чыкъаджакъ, сен кереги киби тепсенъ бельки бираз ашыкъыр! Эсма бу гедже деп айта, эх, къадын бильмесе ким бильсин бойле шейни?»

Бекирнинъ къуванчы ичине сыгъмай. Ахырыннъ артынадже ачыкъ къапысындан ичериге толушкъан кунеш нурлары ахыр ичиндеки бутюн эски шейлерни янъарткъан, гузеллештирген киби эди. Бекир ахырыны бойле бир гузель алда ич корьмеген эди. Бекир ахырыннъ эр бир ерини насыл корьяткъан олса ахырыннъ эр бир кошеси, эр бир тарафы Бекирни коре, Бекирге кулюмсирей эди.

Бекир козьлерини къапатты, ахырда багълы тургъан атны тасавур этти. Козьлерини ачып яваштан: «Манъа ат керек, ат! — деди. Козьлерини кене юмды. Ат! Аякъларынен ерни тепкен, башышы саллагъан, къалын дулакъларынен Бекирге кишнген бир ат! Бекирнинъ козьлерини бакъа, къулакъларыны де эндире, де тиклей, башышен Бекирни тюрте, Бекир исе куле. Бекир пармакъ уджларына котериле, бир анъ озюни авада ис эте, уча, татлы, джанлы бир келеджекке тараф уча...

Бекир кулюмсиреп энъсесини къащыды. «Аладжгъым!» — деди. Мачикнинъ аякълары арасындаки отларны тошламакъ ичюн эгильгенде къуру отлар шатырдадылар, Бекирнинъ аякълары арасындан бир шейчик чапып чыкъты да барыш ахырыннъ ортасында токътады. Бекир белини догърултты, дикъкъатнен бакъты: ай, сени, сычанчыкъ! Ахырыннъ ортасында насыл тургъан олса шай да тура, къачмай. Бекирни бойле шенъ, бахтлы олгъанына

шапкъан киби уфачыкъ козьчиклерини парыл-парыл тикип Бекирге бакъа эди.

Бекир кулюмсиреди, энъсесини къашыды: «Эй, сычан, къачма! Къачмааа! Санъа бир шей айтаджагъым, къачмаа!» — деди фысылдап. Огге догъру адым атты. Сычан тургъан еринде тура. Бскир айны шу тавурнен: «Къачма, сычанчыкъ! — деди. — Санъа айтаджакъ шейим бар. Мачикнинъ ашлавна кирсенъ, Мачикнинъ емини ашасанъ...»

Сычанчыкъ Бекирини огютлерини динълемейип къачып кетти. Бекир:

— Айгиди сени! Алла ляйыгъыны версин! — деп шакъылдап кульди.

Бостандан Айшенинъ сеси эшитильди:

— Не олды бабама?

— Бабанънышъ кейфи еринде, къызым, — деди Эсма.

Бекир къызынен къарысынынъ сёзлерини я эшитти, я эшитмеди, эшиткен олса да алдырамады. Мачикнинъ яткъан ерини темизлер экен бир сычан тюркюсини туттырды:

Аман эй!
Корьдинъизми сычанны
Рафтан долапкъа къачкъаннны.
Элинде мысыр къочаны
Бостанджы олгъап бу сычан.
Ай, сычан, вай, сычан
Эки козю кёр сычан
Балемезнинъ балына
Далар чыкъар бу сычан.

Эсма элиндеки къопкъаларнынъ къартопларыны ахырынъ дивары янына бошатты, къоджасынынъ нешели тюркюсини динълей-динълей бостангъа къайтты. Айше де эки элинен чапасынынъ сапына таянып кульмектен къатып къала эди.

— Бабамгъа не олды, я, ана?

— Даа, даа... токъта, даа бир шейчик олмады, амма Мачик бузавлагъан сонъ оладжакъкъа бенъзей.

— Насыл тюркю айта?

— Сычан тюркюси.

— Сычан тюрюкси?

— Башкъа тюркю бильмей, бир шейге къуванса аман сычан тюркюсини туттыр.

— Яаа?

— Эбет. Ахырда сычан бар экен. О бирси кушь манъа айтты, мышыкъ алып келейим, дедим, ёкъ деди, сычан онынъ досту эмиш.

— Достумы?

— Эбет. Сычан ондан къачмай экен. Бабанъ лаф этер, сычан да бабанънынъ бетине бакъып, оны динълер экен. Амма ахырда, бильгениме коре, сычан-мычан ёкъ.

Айше шакъылдап кульди.

— Лякин сычан тюркюсини йырлап башласа демек кейфи еринде. Берабер яшагъашымыздан берли бир кере шарап ичкенини коръдим, — Эсма бир ашь сусты, авучларышпен кирпиклериндеки козьаш тамчыларышы сильди.

— Эээ?

— Эвленген кушомизнинъ акъшамы кой яшларынынъ яшына барып, оларнен ичкен...

— Саргъушландымы?

— Олды ве я олмады, амма, танъ аткъандже сычан тюрюксини йырлады. Бакъ да тур, бириси атылып чыкъып юрегини къырмаса бир къач кушь бойле кейфли юрер. Амма бир-де бир адам онынъ юрегини къырса эр шей битти. Къамбур фелек киби отурур, кушь бою къарт кутюктен турмаз.

Къадынлар кулюше-кулюше ишлерини девам эттилер. Ахырнынъ ачыкъ къапысындан аля даа Бекирининъ сычан тюркюси эшитильмекте эди.

Бекир Мачикининъ тезеклериши кубре обасына ташыды, аръыша къайткъанда къарысышен къызына бакъты. Экисининъ де мерагъы башкъа шейде олгъаныны анълаяракъ ахыргъа кирер-кирмез тюркюсини девам этти:

Аман эй!

Бизим сычан эвленеджек,

Тахта бити къыз береджек.

Сиврисенек саз чаладжакъ,

Пирелер къалкъып ойнайджакъ.

Ах, сычан, вах сычан

Эки козю кёр сычан,

Балемезининъ балына

Далар чыкъар бу сычан.

Бекир йырлар экен кестирме сырыкълары янында Батталынъ Энверинен Чиленгир пейда олдылар. Бираздан соъ инджир тереклерининъ ешилъ япракълары астында Земиш чыкъты, къоджасына якъыплашты. Башта бир бостанда кулюмсируп анасына нелердир айткъан Айшеге

бакъты, сонъра ахырдан эшитильген Бекирниинъ сесинъ динъленди, козьлери парылдады, къуванды:

— Бекир дайым кейфли, гъалиба!

Учо де бир-бирине бакъыштылар. Чиленгир: «Тамам вакъыгы!» деди, Энвер башыны саллап, тасдыкълады.

— Бундан да яхшы бир фурсат тапып оламазсынь, Чиленгир агъа! — бир анъ сускъан сонъ сёзюни девам этти: — Айды къоркъма, ашълашырсынъыз!

— Фиятны къарардан зияде котерсем я да тюшюрсем бир козюнтъ къып, Энвер. Мен сыкъ-сыкъ сенинъ бетинъ бакъарым, яхшымы?

— Эпельден анълаштыкъ, мен алыш-веришине къарышмайджам. Лякин Бекирге ат, санъа нсе пара керек экен, бир фикирге келирсинъиз, айды.

Азбаргъа кирдилер. Земине бостангъа тараф адымлады. Узакъта, бири-бири устюне тюшкен эки чапанънъ къысыкъ тыкъыртысы ве Айшенинъ сеси эшитильди.

— Земине чигим, козюмнинъ нуру!

Эркеклер ахыргъа тараф ёл алдылар. Айшенинъ сесинъ Бекирниинъ сычан тюркюси бирден кесильди. Бекир ахырнынъ къапысында бей косьтерди:

— Эй! Руслар сени янъы комолизма тюрьмесине къападылар белледим, Чиленгир. Келип бакъмайсынь адамы.

— Сени корьген бей олсун, Бекир агъа!

— Бойле этип, къабугъынъа сокъулып отурсанъ бей дегиль, атта койло биле оламазсынъ, къалпазан. Бекледим, бекледим, кельмейсинъ. Буюр, хош сефа кельдинъ.

— Сагъ ол, бар ол.

Бекир Чиленгирнинъ элини сыкъаркен Энвер ахыргъа кирди, лякин киргенинен чыжъкъаны бир олди, козьлеринде къуванч ышыкълары парылдамакъта эди.

— Якъынлашты, гъалиба, дайы.

— Якъынлашты, гъалиба, Энвер, якъынлашты. Эсма я бу гедже, я ярын дей. Амма юреги бу гедже дей эмиш.

— Узакъ дегиль, узакъ дегиль.

Чиленгир де башыны ахырнынъ къапысына сокъты. Банта фысылтынен, сонъра сесини котерин: «Машалла, субханалла. Иншалла озюне бенъзер, озю кибиди бир сыгъыр олур баласы» — деди.

— Алтанынъ иши, биллип оламазсынъ. Эркек дерсинъ ыргъачы олур, ыргъачы дерсинъ эркек олур, — деп джевапланды Бекир.

Сонъра лафны Мачиктен башкъа четке чевирмек истегендай элини шоссеге тараф котерди:

— Эх бизим ёлгъа да руслар къара быджакъ кийдирдилер. Алла, Алла!

Чиленгир мыйыкъларыны бурды:

— Кийдирдилер. Не керек, яхшыгъа яхшы, ярамайгъа ярамай дерим. Бу асфальт фена дегиль, я.

— Дегиль.

— Обирси кушъ Ялтагъа барып кельдим. Эх, валайн Бекир агъа, атым ич ёрулмады. Ялтанынъ Набережная джаддеси боюнда шемсиели рус ханымлары эскиден насыл саллана-саллана кезишген олсалар, айны шойле. Атым санки дженнет ёлуудан кете эди, ич де ёрулмады.

Бекир козылериши ерге алды, мыйыгъыны сийпалады. Чиленгир гизлиден Бекириниъ бетине бакъты, сонъра козылериши Энверге тикти:

— Ойлеми, Энвер?

Бекир Энвернинъ джевабыны беклемеди:

— Ээ, рус атларына жарар бу ёл. Бизим атлар чапкъанда нал сеслери эшитилмели, Чиленгир. Гурюльти, нал сеси, йылдырым.

Софагъа тараф адымладылар. Чиленгир башыны эгген нелердир акъкъында тюшюне эди. Софа басамакъларына етмезден токътады, Бекирге тикилип бакъты.

— Ойле, я! Эвеллери атны эр ай налбандкъа алып барыш, янъы нал мыхлатыр эдик, ойлемин? Кимерде бир айгъа бармаз эди. Бир керечик Ялтагъа барыр эдик, къайткъанда койге етмезден ат топалламагъа башлар эди. Эх, токътар да бакъар эдик. Не бакъайыкъ, атнынъ налы ташкъа урулып къырылгъан. Айды кене налбанткъа. Табиий, нал да бедава дегиль. Бир демир парчасы, амма кене пара истер. Энди руснынъ асфальтында нал дегиль бир ай, бир йылны чыкъарыр.

Бекир башыны эгди, тюшюнджеге далды, энъсесини къашыды:

— Ойле! Амма асфальтнынъ аткъа зарары бар дегенлер де ёкъ дегиль. Керчекми, яланмы бильмейим. Ат руснынъ къара асфальтына алыша эмин де топракъкъа я да таш ёлгъа адым аткъанынен къуйсызлана эмин. Керчекми, яланмы, бильмейим. Манъа буны Ялтада айткъан эдилер. Эх, ялталылар бильмейип, ким бильсин? Оларнынъ ёллары бус-бутюн асфальт.

— Ойле, я!

Чиленгир Энвернинъ бетине бакъты, бир шейлер даа айтаджакъ эди, лякин Бекир онынъ къолуна кирип, софагъа котерилдилер.

Айше кенар одадан скемле алып чыкты ве шу ань кене одагъа кирип кетти. Бираздан, къолтугъында маса оръноси, одадан чыкты.

— Софада отурадjakъсынъызмы, баба?

— Софада, сиз ичериде лаф этинъиз, биз бу ерде отурырмыз.

Отурдылар. Бекир сиясеттен сѣз ачты, амма о олды, бу олды сѣз кене аткъа айланып кетти. Чиленгир Ялта хаберлерини айтыр экен, сыкъ-сыкъ Энвернинъ бетине козь ташлай. Бекир исе агъыр, салмакълы къолларыны маса четине къойгъан, яры къапалы козьлеринен Чиленгирни динълей, арада бир башыны саллай.

Кунини ишини битирген кунеш Романкъошнынъ устюе эимекте эди. Денъизден серия, сылакъ бир рузгяр эсимекте, алчакъларгъа энген булутларнынъ эсмери къанатларында ягъмур топламакъта эди.

Чиленгир башыны котерди. Денъизге, Аюдагънынъ учурумларына энген булутларгъа бакъты:

— Ягъаджакъкъа бенъзей.

Бекир тасдикъ этерек башыны саллады.

— Алла-тааля ярдымгъа келир. Тарланынъ юкъары ярымындаки тютюнлер эр кунъ ягъмур деп ялвармакътан сарарып солдылар.

— Бельки ягъар.

— Бу комолизма топракъларны аладжакъ деген сѣзни де анълап оламадыкъ.

Бекир козьлерини ачты ве дикъкъатнен Чиленгирнинъ бетине бакъты.

— Ким аладжакъ, джаным? Булар мирас топракълардыр. Айтма ялварам, ойле лаф олмаз. Хакъ бар, огълум, хакъ. Хакъ дедишъми акъкъан сувлар токътар, къайда къалды комолизма.

— Ойле, я! Лякин эр ихтималгъа къаршы келеджекни тютюнмек керек. Укуметнинъ къуюны билип оламазсынъ, хакъ-макъ дер амма, тутар янъы бир къанун чыкъарыр, адамынъ акъкъышы итлерге ашатыр. Ойлеми, Энвер? Ойле! Энъ сагълам мал айваныдыр. Сыгъыр, къой, ат. Атны кимсе аламаз.

Чиленгир шимди сатлыгъа чыкъаргъан аты акъкъында лаф башлайджакъ, дие Бекир: «Не истер экен, аджеба! Георгийнинъ истегинден зияде истемесе!» деп тютюнди.

Арада дерин агъыр бир сукюнет пейда олды. Аюдагънынъ этеклеринде тютюн тарлаларына чѣккен булутларнынъ кольгелери сессизликни даа да тереилештирген, даа да узаткъан киби эдилер.

Энвер яваштан сѣзге кѡшулды:

— Саһа ат керек, Бекир дайы. Тарланынъ кенарында отлакъ бош, тютюнлер бой тутгылар, кырмакъ вакъыты акъынлаша.

Чиленгир гизлиден кулюмсиреп, мыйыкъларыны бурды. Бекир хайли вакъыт сусып турды, сонъра Энвернинъ сесинден де яваш бир сеснен:

— Бизим бир къач дѣкум тарларгъа ат там-таз башкъа таракъ кибидир. Манъа эшек керек, Энвер. Корьдинъми Георгий атына къач пара истеди, — деди.

Чиленгир козьлерини Энверинъ бетине тикти, отурган скемлесинде раатсызланып кыбырдады, скемле гыгчырдады. Чиленгирнинъ кейфи апансыздан къачкъан киби эди.

Бираздан Бекир лафны девам этти.

— Лякин ким ат истемез? Валлайи-билляйи, бабамнынъ, дедемнинъ ахырындан ат эксик олмады. Ялынъыз мен бу алгъа тюштим, кимнинъ акъылына келе билир эди, акъылгъа кельмеген башкъа кельди. Эр кереси ахыргъа киргенимде рахметли атымны корем. Валлайи, бир даа Георгийге баш урмакъ истейим, бельки фиятышы бираз тюшер. Лякин тюшер деп беллемейим, домуздан кыл къопмаз. Беклейик, бельки бизим койлюлерден бир-де бири сатар.

Лакъырдынынъ бу еринде Чиленгирнинъ бети текрар джанланды. Мыйыкъларыны бураракъ, кыгъылчымланган уфачыкъ козьлерини сыкъ-сыкъ юмып Энвернинъ кѡюн джебине бакъты. Энвер кялын дудакъларынынъ ири козьлерининъ бутюн къабилшетинен кульди.

Тамам шу анъде эвден Эсма чыкъты, софа басамакъларындан энди, табылдырыкъларыны такъылдатаракъ ахыргъа кирип кетти, анда эппейи эгленди. Эвге къайтып киреркен Бекир бузавладымы, дер киби Эсмагъа бакъты. Эсма сес-солукъ чыкъармайып ичериге кирип кетти.

Энвер тютюн сараркен: «Мачик сизни къасеветке кѡйган, Бекир дайы», деди.

— Сорама, Энвер. Амма ёлджу ёлда къалмаз, мадамки ёлгъа чыкъты, иншалла, келир... Бельки бу гедже... Эсмагъа юреги бу гедже дей эмиш... Бу шейден анълай о.

— Ойле, я.

Чиленгир лаф узанган сайын синъирли-синъирли козьлерини юма, арада бир Бекирден гизли Энверге бакъып, кѡюн джебине ишарет эте. Бираздан сонъ Энвер джурьатланды. Кельгенинден берли кѡлтугъында сакълап турган шишеге эль узатты.

— Бекир дайы!

— Айт.

— Лякин ачувланмайджанъ!

— Не ичюн ачувланмайджакъ экеним? Айше эвде, Мачик бузавлайджакъ, тарла сачылды.

— Хай, яша!

Энвер къойнундан шарап шишесини чыкъарды, такъ этип маса устуне къойды.

— Шарап?

— Изин бердинъ, я! Сорадым, эбет дединъ!

— Шарапкъа эбет демедим, къалпазан.

— Лякин ачувланмайджам дединъ. Ойлеми Чиленгир агъа?

— Хай, сенинъ явур мерафетинъе! Шаат да тапты.

Чиленгир эллерини сийпалап, масагъа эгильди:

— Вазгеч, Бекир агъа, яштыр, айда, йылда...

Улан дыр-дыр этме. Сен олардан бетерсянъ.

тапсанъ ананынъ мемеси киби шарап шишеси дан тюшмез.

аа, Бекир агъа! Ачувланмайджам дединъ. Кетир чларны, Айше!

ах, бизде фильджан-мильджан ёкъ.

джебинден бир къаде чыкъарып масагъа къойды.

сыл, мен айттым да Бекир дайынынъ эвинде тапалмамыз деп.

ылашып кельдинъиз, хышырлар.

эки къадеге шарап толдурды, бирини Чиленгир-бирисини де озю котерди.

Мачикнинъ сагълыгъыша!

— Сагъ ол, бар ол!

— Озю киби сап-сагълам бузав кетирсин.

— Алладаудыр! Къарышмакъ олмаз, ыргъачы дерсинъ эркек чыкъар.

Ичтилер. Энвер къаделерни бир даа толдурды. Бекирининъ серт бети де йымпалады, Чиленгир аттан лаф ачаджакъ деп бекледи.

Бирер къаде даа ичтилер. Энвер учюнджи къадени толдурыркен:

— О кунъси сонъ Георгийни расткетирмедишъми, Бекир дайы?

— Расткетирмеге истемедим. Адамнынъ яхшысы алыш-вериште белли олур. Эшитмедишъми пасыл бир фиат кести атыша?

— Эшиттим...

Чиленгир шарабышы ичеркен: «Бакъ, бакъ, меши арттан

насыл сара», — деп тюшюнди. — Отуз эки бинь! Отуз эки биньден бир капик тюшмем. Меним Акътабаным румнынъ атындан яхшыдыр».

Бирер къаде даа ичтилер. Чиленгирнинъ башы агъырлашты, башыны эгди, бир къач вакъыт индемейип отурды. Соңра башыны котерди, Эивернинъ козылерине бакъты. Эивер толугъадени Чиленгирге узатты. Чиленгир къадени алды, тюшюнджеге далды, соңра кокюс кечирип, къарар берген адамдай элини масагъа къойып:

— Бекир агъа, бир шей айтайыммы санъа? — деди.

— Айт даа.

Лякин Чиленгир айтмады, шарабышы ичти, башыны эгди, яваш къарыкъ бир сеснен: «Сен айт, Эивер», — деди.

— Узун сёзнинъ къыскасы шу, — деди Эивер. — Ат алмакъ ниетинде олсанъ, Бекир дайы, Чиленгир агъам атларынынъ бирисини сата.

— Эх, ат керек бизге, амма ангисини?

Чиленгир башыны котерип, элини масагъа дакъ этип эндирди:

— Селимнинъ мишип юрген Акътабанны.

— Эх, ат аттыр. Яхшысы, ярамайы ёкъ. Биз де атны дженкке кетмек ичюн алмайыкъ даа! Дагъдан бираз одун эндирмек, тарлагъа кубре ташымакъ ичюн. Акътабан алты яшында дегильми?

— Дёрт, Бекир агъа, дёрт!

— Эх, дёрт, беш, алты... арада чокъ фаркъ ёкъ.

— Насыл ёкъ, Бекир агъа? Валлайи-бияйи, истесенъ санъа сатарым. Дюнъяны берселер де башкъасына бермем.

— Ойле! Ат сатмакъ къолай дегиль.

Кене сукюнет асыл олды. Кок кеткен сайын эсмерилешкен булутларнынъ артына сакъланмакъта. Аюдагънен яйла арасындаки кечиттен инсе, сисли бир ягъмур орьтюси тарлаларны сараракъ яваш-яваш Кызылташкъа тараф йылыпмакъта эди.

Софада сукюнет кеткен сайын узана, агъырлаша. Бекир башыны тим-тик туткъан, бети сувукъ, козылери яры ачыкъ, индемейип нелердир акъкъында тюшюнджеге далгъан. Лякин нелер акъкъында тюшюнгенини озюнден гъайры кимсе бильмей эди. Эивер шараптап мамурленген козылерини насылдыр бир боилукъкъа тикип, сукюнетни бозмагъа джесаретлесмейип, семиз, къырмызы янагъыны къашып отура.

Чиленгир де бир шейлер акъкъында тюшюнемкте эди.

Бойледже, баягъы вакъыт кечти. Чиленгир агъырлаш-

къан башыны яваш котерип, сылакъ козьлерини Бекирге тикти, гъает узун ве гурюльтили сеснен: «Ааа, са-та-рым» — деди ве деръал къадени тюпледи.

— Сатайым, Бекир агъа, ал!

— Ээ...

— Ал.

— Ээ.

— Рум Георгийден алма да менден ал!

— Ээ.

— Бекир агъа, сен меним Акътабанымны билесинъ де?

— Ээ.

— Дюнъяны берселер бермем, амма санъа...

— Ээ.

— Амма санъа, Бекир агъа... Эшиттинъми... не дедим.

— Ээ.

— Санъа сатарым.

— Ээ... Бир айыбы ёкъ исе... Фиятыны айт.

— Бекир агъа, айыпсыз дост къыдыргъан эм достсыз къалыр, эм атсыз. Айтайым санъа.

Чиленгир салланды, Энвернинъ бетине бакъты:

— Бир шарап даа бер манъа, Энвер.

Чиленгир бош къадени Энверге узатты, Энвер толдурды, Чиленгир ичти ве оксюрди:

— Бекир агъа! Мен Акътабанны юзь бинъге де бермем, амма санъа...

— Ээ.

— Ат юрмекнен ёл алыр, ойлеми?

— Ээ.

— Ойлеми, Энвер?

— Ойле.

— Меним Селимим Ялта ёлуны билесинъми къач саатта алыр? Бир, бир!

— Ёлны быракъ, фиятчыгъыны айт.

— Киббар бермекле ог чалдырыр, ойлеми, Бекир агъа! Бекир индемени.

— Ойлеми, Бекир агъа, ёкъса ойле дегильми?

— Э-э.

— Фиятыны айтайыммы? Берирсинъми, Бекир агъа?

— Айт.

— Мен Акътабанны юзь бинъге де бермем, амма санъа...

Толдур къадени, Энвер, толдур, козюнден опеим. Акътабан киби бир атышъ олсун, Бекир агъа! Комолизманынъ къара ёлунда да чапар, къуйсузлыкъ япмаз. Татарнынъ таш ёлунда да. Мемининъ байырыны да энер таяре киби... Толдур, Энвер къадени, козюньни севейим.

Айше софагъа чыкты, пармакъ уджларыша басып, яваш-яваш келип къаве фильджанларыны масагъа къойды, Чиленгирге бакъты, куломсиреп ичери кирип кетти. Ачыкъ къапыдан одагъа шарап къокъусы сокъулды.

Чиленгир еринден турды, саллана-саллана Бекирнинь яныша келип отурды.

— Бекир агъа, козюньден опеим, сатайым санъа шу Акътабаны, — деп юмругъыны масагъа эндирди. — Ал, Акътабаны, ал. Башкъасына сатмам. Сен ко-юмизиниъ энъ акъыллы, энъ намуслы адамысынъ. Сен... сен... сен сат дедиъими, аман сатарым. Сен акъыллысынъ, меним Акътабаным да акъыллы, амма... О бириси купъ анавы шапкелини кетирмедими, анавы шапкелини? Алыш кельмедими койге?

— Ээ.

— Ээ... О куню Мемишнинъ дереси устюндеки ёлгъа бардым, ойлеми? Ёлда руслар бар эди, ойлеми? Ээ... Кимсенинъ атышы алмайджакълар эмиш... Ээ... бакътылар, меним атыма бакътылар. Мен дедим Акътабангъа, сий комолизманынъ къара ёлуна, сий, руслар корьсинлер... Сийди. Хах-хах-хаа! Акътабан да акъыллы, билесинъми буны не дер? Эй, Акътабан, эй!

Чиленгир башыны котерип йырламагъа башлады:

Меним атым Акътабан,
Мен атымны сатамам,
Мен атымны сатар исем,
Бу Къырымда турамам.

— Билесинъми, не дей маъна Акътабан, Бекир агъа? Усандым сенден дей. Мени Бекирге сат дей.

— Фиятыны айтса.

Чиленгир бираз сусты, догърулмакъ истеди, салланды, башыны котерди, кызаргъан козьлерини Бекирнинь бетине тикти, юмругъыны масагъа урамакъ:

— Отуз беш бинъ кумюш! Отуз беш бинъ кумюш. Отуз беш бинъ кумюшчик бер де ал Акътабанны... Ал!

Сонъки сёз Чиленгирнинъ агъызындан терекни девирген балтанынъ сонъки сени киби чыкты... ве Чиленгирнинъ башы Бекирниъ омузына саркъты.

Софаны саргъан сукюнет ойле терең, ойле девамлы эди ки, къомшу одадаки къадындарнынъ фысылтылы сеслери биле эшитиле эди.

Чиленгир еринден турмакъ истеди. Скемле гъычырадады, маса астында аякълары бири-бирине илишти, Чиле-

нгир текрар скемлесине отурды, эки элинен Бекирниң омузларына япышты:

— Отуз. Беш. Бинь. Кумюш.

Текрар сукюнет асыл олды. Узун, агъыр, сыкъыштылы сукюнет. Бекир яваш-яваш ериңден турды, индемейип ичериге кирип кетти, анда баягъы эгленди, сонъ къайтып келип индемейип ерине отурды, юмругъыны масагъа къойды, козьлерини Чиленгирниң бетине тикти:

— Бердим, Чиленгир, отуз беш бинь кумюш. Парам элял олсун.

— Бер... Бердинъми?

— Бердим, элял олсун! Ярын атны кетир, параны ал. Элял олсун!

Бекирниң фиатны къолайлыкънен къабул этмеси саңки Чиленгирниң башындан ашагъы бир къопкъа сувукъ сув тѣкти. Саргъушлыкътан айынгъан киби олды. Кучюк козьлерини лип-лип ачып-юма, де Энверге, де Бскирге бакъа, не айтаджагъыны бильмей.

— Бер... Бердим дедиъми?

— Бердим!

— Акътабангъа?

Чиленгир сусты. Бети, кучюк козьлери даа кучюклешти, сонъра балабанлашты, Бекирге бакъты, Энверни козьлеринен сюзди, кулюмсиреди, алайлы бир сеснен озъ-озюне: «Отуз беш бинь кумюш! Акътабангъа, Акътабангъа!» — деп текрарлады ве апансыздан бети, бенъзи денъишти.

Софаны бир даа сукюнет сарды. Алма чокъкъа сюрмеди. Чиленгир Бекирниң бетине шашкъын-шашкъып бакъты, сонъра бирден фырланып еринден турды, Бекирни къучакълады, окюр-окюр агъламагъа башлады:

— Бекир агъачыгъым, айт! Айт! Эшексинъ деп айтманъа. Айвансынъ де! Къурбанынъ олайым, айт Бекир агъачыгъым, эшексинъ деп айт, хаинсинъ де! Айт, агъачыгъым, эрменсинъ де манъа!

Бекир Чиленгирниң омузларышы таптады:

— Ээ, агълама къардашым. Бираз шарап ичмекнен не олур? Бир шей олмаз. Агълама.

— Ёкъ, саргъуш дегилим, валлайи дегилим, билляйи дегилим. Хаиним агъачыгъым! Айт, Бекир агъачыгъым айт, эрменисинъ де! Акътабан отуз беш бинь этмез, йигирми бинь де этмез. Арт аягъышынъ биринде къусуры бар. Дѣрт яшында дегиль, секиз яшында! Эрменисинъ де манъа! Айт, къурбанынъ олайым! Мен ялаң айттым, эписи шейни уйдурдым. Ягъ тенекесининъ асты корюне

дедим. Ялан, ялан! Анбарда топма-толу дёрт тенеке ягъым бар. Ялан айттым, ур мени. Селимни Ялта балыкъчылары янында чалыштыраджам деп ялан айттым. Ур, ур мени, къурбанынъ олайым. Селим Ялта мектебинде окъумакъ истеди... Комолизма яврусы. Токъта сени, токъта! Мен саъа бир мектеп берейим, котерип оламазсын!

Бскирнен Эйвер неге огърагъашларыны бильмедилер. Экиси де агъызларыны ачып Чиленгирни динълей эдилер. Чиленгир бир анъ ятышкъандай олды, амма бу ал чокъкъа сюрмедн. Элини масагъа къуветнен урып девам этти:

— Мен Акътабашы сатмайджам, Бекир агъа, сатмайджам! Мен Акътабанны саъа бедава береджем, бедава! Мен Акътабанны бедава бермесем, адым Чиленгир олмасын. Береджегим, сен де аладжакъсынъ. Алмасанъ, бир даа бетинъе бакъмам. Бакъмам, vessелям!

Чиленгир саллапа-саллана софа басамакъларындан энди ве кестирме сырыкъларына тараф адымлады.

Эйвер Чиленгирнинъ артындай чапты, бостан кенарында онынъ къолтугъына кирди. Чиленгирнен Эйвер Бскирнинъ азбарындан чыкъып, къаршы мааллеге кеттилер.

Эйвер Бскирнинъ эвине къайтып кельгенде къарашлыкъ яхшы этип чёккен ве эки-бир ягъмур сепелей эди. Амма Аювдагъынъ устюндеки булутлар толгъун айгъа ер ачаткъандай яваш-яваш дагъылыша эдилер.

Эйвер кестирме сырыкъларындан атлады. Ахырынъ ачыкъ къапысындан фенер ышыгъы сюзюльди. Эйвер ахыр огюнде токътады:

— Сенсинъми, дайы?

— Меним.

— Эски аммам, эски тас! Бу гедже бузавлар деп тюшюнсейим, бельки ярын... — Бекир ахырдан чыкъты, кулюмсиреп сорады: — Юкъладымы?

— Юкълады. Аркъасыны мицдерге къояр-къоймаз бала киби юкълап къалды.

Софагъа чыкътылар. Бекир Аювдагъынъ устюнде дагъылышаяткъан булутларгъа бакъты:

— Ава ачыладжакъкъа бенъзей. Аз ягъды, — деди. Эйвер «аз» деп тасдыкълады, ичериге кирдилер.

Ай ышыгъыны кести, булутларынынъ артына сакъланды. Гедженинъ къара пердесини йыртмакъ истеген киби узакъта Эйвернинъ копеги арт-артына учъ кере афырды ве бирден сесини кести.

Аювдагъ къаранлыкълардан арынмакъта. Геджениш агъаргъан, сѣнген кольгелерини чамлыкъларнен ортыюлген омузларындан аткъармакъта, тапъ атыш, уфукъ алланмакъта.

Агъаргъан уфукъта уфачыкъ бир нокъта корюне, кеткен сайын нокъта буюклеше, бираздан бу нокътанышъ геми олгъашы белли олды. Бираздан уфукъ къырмазы алевлернен туташты, кунеш догъды. Геминиш артында без копюклер эльмазлар киби парылдадылар. Геми эп Аювдагъта якынлаша, микрофондан эшитилген бир тюрко геми артындаки копюкли сувларгъа къарыша. Тахта джемидашлар устюнде аркъаларыны пармакълыкъларгъа даяндыргъан, башлары къырмазы явлукъларнен багълы, къалын памукъ пальтолы, чатлайджакъ дереджеде шишман ве къырмазы янакълы хамыр тенекелери киби кенъ вуджутлы къадынлар, агъызлары ягълы машиналар киби токътамадан семичка джара, къабукъларыны аякълары арасына тюкюрелер. Эркеклер чешит къылыкъларда. Чувал киби бол ве узун кольмеклери ичинде къалын ксникли, аювлар киби агъыр аркетли, сачлары сакъалларына къарышкан сибирякълар, тер ве тери сасыгъан Дон ве Терек казакълары. Эзилген торгъайлар киби пис тырнакълы, ялынакъ, бойдан-бойгъа акъкан сюмрюклерини тиллеринен ялагъан Украина руслары себзе шорбалары киби бири-бирине къарыша, къайнай, быктырдай ве рус къокуй эдилер.

Геми Аювдагъ артындан чыкъты, бурушы кечти. Къызылташынъ къаршысына кельди ве Ялтагъа тараф ёл алды.

Гемиде эр баштан бир сес чыкъа, айкыралар, сеслер микрофоннынъ сеслерише къарышып, геми этрафындаки сувларгъа ташып-тёкюлелер.

— Эй, Василий! Мусульман коюни коресинъми?

— Насыл?

— Отлакъ ёкъ!

— Я о ешилликлер?

— Олар отлакъ дегиль. Мусульманлар о ешилликлерде шарап топларлар.

— Эй, Сергей! Тютюнден бираз бер, бир ичейим!

— ... ими ич!

— Шарап дединъми?

— Бизимкилер о ешилликлерге чыкъсалар татарнынъ шарап тарласыны къурутырлар.

— Хохо!

— Биз анда ерлешсек, укумет татарларны не япаджакъ?

— Тузлайджакъ, къурутаджакъ, Москва музейинде, мавзолейде сакълайджакъ, устьлерине тоз къонмасын деп.

— Хохохохохо!

— Языкъ! Къадышларыны къалдырсалар барем.

— Оларда къадын бармы?

— Ёкъмы?

— Бар, амма ятакъ ичюн дегиль.

— Я не ичюн?

— Олар къадышларны чулгъа саралар, аш ашагъанда сыртлары йымшакъ олсун деп къадышларыны устюпе отуралар.

— Хохохо!

— Эй, Алексей!

— Не бар я?

— Пантелейге бакъ! Эсли бир къадышыны баджакълары арасына насыл бакъа!

— Хохохо!

— О къадыш джансыз гъалиба. Пантелейниш агъызындан сувлары акъа.

— Эй, аягъыма бастыш! Къурсагъышны яарарым! Аврадыны.. ийим!

— Федя! Ашагъан отъмегишден бираз бер, мен де ашайым.

— Кильсе азбарына бар да элини узат, бсльки бириси берир!

— Эй! Анавы байыр артышда башкъа бир кой бар! Бакъынъ, бакъынъ!

— Ох-хо! Балабан кой.

— Бизни ангисине алып кетелер?

— Мусульман койлерининъ адлары бармы?

— Ёкъ.

— Татар койлерине бизим топракъларымызны адларыны берирмиз.

— Подлесский хутор!

— Хайыр! Полтавщина!

— Николаевская слобода!

— Нижняя Матвеевка!

— Николаевская слобода!

— Нижняя Матвеевка!

— Николаевская...

— Ур! Ур! Николаевская слободагыларны уруш!

— Ур! Ур! Холера!

— Къардашлар! Къардашлар! Эй, къардашлар.

— Котеклешменъиз, къардашлар.

Микрофонда «Широка страна моя родная» тюркюси бирден кесиле. Микрофон «бахтияр совет халкъынышъ» къавгъасыны, айкъырувларыны динълей, сонъра кене сомурдана, зырылдай, кеъ агъызындан таш-демир парчалары киби къатты, серт сёзлерни бири-биринен тутушкъан, юмрукъ саллагъан адамларнышъ башларына фырлата.

— Дикъкъат! Дикъкъат! Сырагъа тизилинъ, сафланышъ! Отъмек бериледжек! Дикъкъат! Отъмек бериледжек! Отъмек бериледжек, гемиде сес-солукъ чыкъмасын!

Бирден эр кес сусты, агъызларыны ачып, ач козьлерини микрофонгъа тикип туралар. Микрофон бир анъ суса, сонъра сомурданышъ, зырылдап, демир эгевлеген киби «Широка страна моя родная» тюркюсини туттыра. Адамлар отъмек алмакъ ичюн сафкъа тизилелер.

Гемиде эки адам даа бар эди. Бири узун бойлу, къырмызы черели, сачлары экин ренкинде. Козьлеринде къурвазлыкъ къыгъылчымлары парылдай, айны заманда о не ичюндир асабийлене эди. Сары бир япракъ ренкинде джансыз, дуйгъусыз элини беллиндеки къушагъына сокъулгъан къылыфсыз маузерининъ устюне къойып, къыбырмайып отура.

Экинжи адам орта бойлу, эсмери. Тананынъ козьлерини анъдыргъан ири, тсгерек козьлеринен Аювдагъ этеклериндеки чамлыкъларны, Къызылташынъ эвлерини Дженовиз къалесиши, Сувукъсув ёлларыны, Гурзуфнынъ беяз эвлерини сивазлай, ичинде хош-татлы ислер уянгъан киби куломсиреп ала, хаялларгъа дала. Экиси де ич-демейип отуралар. Тюшюнджелернен бири-бирлеринден не къадар узакъ олсалар да олар бири-бирлерине якъын эдилер. Бири-бирлеринден ич де айырылмайлар, тюшюнджелери истер-истемез озъара къарышып кете. Эсмери адам: «Кърымдан не вакъыт кеткен эдинъиз?» деп сорай. Сарынынъ адам бош уфукълардан козьлерини алмайып, джевап бере:

— Зельзеле геджеси. Алты йыл эвельси гъалиба...

Кене сусалар. Эсмери адам юкъарыгъа, Къызылташкъа бакъып, тюшюнджелерге дала: «Эвлер террасалы, кокюслери чечеклернен сусленген. Не де гузель бир кой. Аллаыйм, санъа чокъ шукюр!»

Сусмакъшы девам эттирген экиси де узакълашкъан Аювдагъгъа, сонъ Къызылташкъа бакътылар. Василий Дмитриевич:

— Эсабынъызны не вакъыт битиреджексинъыз? — деп сорады.

— Бу айшынъ сонъунда сагълыкъ сакълав комиссар-лыгъына такъдим этмек кереким.

— Ээ? Верем хасталыкълары санаториясы ичюн къай-сы ерни уйгъун корьдинъыз?

— Мезарлыкъ олгъан ер пек гузель. Амма комиссар-лыкъ о ерни къабул этмез, деп зан этем.

— Не ичюн?

— Эки себеби бар. Биринджиси: Аювдагънеп яйла арасындаки кечиттен къышта эскеп дешетли рузгяр. Экин-джиси: шоссе. Бу эки себеп меним планыма аякъ чала биле.

— Анги ерни тевсие этмек истейсинъыз?

— Койнинъ юкъарысындаки татарларнынъ тютюн къуруткъан аранларыны. Ава купеш бакъымьндан энъ мунасиб ер. Артта чамлыкълар ве яйла, къаршыда бутюн кушъ кунеш ве денъыз, Василий Дмитриевич.

— Татарларнен лаф эттинъми?

— Ялынъыз бир татарнен лаф эттим.

— Насылла?

— Эрменистандаки тюрклер кибилен. Араларында чокъ фаркъ ёкъ. Тамамиле джанль, медениетсиз, вахший-лер. Ич бир себепсиз шосседе арабаларынен рус автомо-биллерининъ ёлуны кеселер, русларнен къавгъа этелер. Не ичюн къавгъа этешинъыз, деп сорадым. Ёл бизим, мемлекет бизим, руслар озы мемлекетлерине кетсинлер, дейлер тата-рлар пайнозълери яшамакъ истей экенлер.

Эрмени агъыз патлатыр экен, Василий Дмитриевич-нинъ асабы къайнамакътан къайнады. Маузерине япыш-ты, ачувнен тишлерини сыкъып:

— Оларнынъ ери тарихнынъ куфли саифелеринде. Мен оларны о ерге тыкъарым, — деди ве бираз йымшакъ тавурнен девам этти. — Аиленъиз Кърымгъа не вакъыт келеджек, доктор аркъадаш?

Эсмери адам кулюмсиреп джевап берди:

— Шимдилик Кавказдалар, бир къач вакъыт анда къалып турсынлар. Татарларнынъ арасына кетирмеге джесаретленмейим.

Тамам бир сааттен сонъ геми Ялта лиманына келип тирельди. Скеледе мудхиш бир къалабалыкъ бар эди. Геми сеслери, машиналарнынъ чырылдамалары, гемилерден тюшеяткъан чешит къылыкътаки адамларнынъ багъыры-шмалары, келеяткъан мал, эшъя, шарап, тютюн, мейва ящиклерининъ такъырдысы, демир зынджырларнынъ гъыджырдысы, аскерлерининъ сия шахъырдатмалары би-

ри-бирине къарынып кете, къайнай-къайнай Ялта лиманында таша, дженевизлилер заманыдан берли сулхъ ве тынчлыкъ ичинде яшап кельген татар койлери ве къасабаларына акъа.

Ерли халкъ насылдыр бир къоркъу ичинде эди. Кельмешеклерни кимсе бильмей, танымай. Къайдан келелер, къайда кетелер? Не ичюн ве кимге келелер?

Иван уянды, керильди, эснеди, аркъасыны кунешли диваргъа таяндырды, чул быджагынынъ джебинден къуру отъмегини чыкъарды, аякълары арасындаки консерва къутусынынъ ичиндеки сувгъа батырып ашамагъа башлады, узакъта гемиден тюшкен адамларгъа бакъты.

Иван баягъы дешъишкен. Даа догърусы кенди къылыгына кирген, эвельки алына къайткъан. Бекирининъ тарласы устюндеки ёлда Кала Маланынъ янынъда тургъан кунъдеки киби ялынаякъ, сач-сакъалы бир-бирине къарышкъан, эллерини-аякъларыны кыр баскъан. Бекирининъ эвинден чыккып Ялтагъа кельген куню мешин быджагыны, шапкесини, Кала Маланынъ чызмаларыны саткъан, бир къач кунъ ичинде парасыны ичип битирген. Энди исе бутюн кунъ салланып юре, акъшамлары чаршыгъа бара, мейданны сипирген адамларынынъ узун, чалы сипиркилери арасында доланып, ерден себзе, мейва топлай, койлюлерден отъмек тилене, сонъра деминки дивар астына къайтып, топлагъан шейлерни ашай, чул быджагыны башына чекип юкълай...

Иван къуру отъмегини ашап еринден турды, чаршыгъа кетеджек олды, лякин авлакъта гемиден тюшеяткъанларынынъ сеслери, къычырьшмалары юрегинде татлы бир дуйгъу уяндырды. Консерва къутусыны быджагына багълы йипке кечирди, башыны къашый-къашый боставлар бетке кетти.

Скеледе исе къалабалыкъ кеткен сайын арта. Эркеклер бири-бирлерини сёгелер, кяде-бир адамнынъ къучагындаки домуз баласы узун, кескин бир сеснен орталыкъны кесе, я да бир къадыннынъ элинден сыштырылгъан къаз, къанатларыны чарпа-чарпа озюни дешъизге атмакъ истеген киби къача. НКВД аскерлери исе сюнгули тюфеклерини саллай-саллай бу иисан къалабалыгыны сафкъа тизмеге чалыша эди.

Бу къалабалыкъкъа Иван да къарышты, оларнынъ бирине чевирильди. Бираздан сонъ гемиден тюшкен адамлар сёгюне-сёгюне сафкъа тизильдилер.

Бираз авлакъта, скелени шеэрден айыргъан демир

пармакълыкълы къапыларнынъ артында бир маса тура. Тюфекли аскерлер къара чаршафларнен отъмек ташый, масагъа якъыш бир ерге тѣкелер. Отъмек обасы кеткен сайын эп юкселе, бираздан сонъ маса отъмек обасы артында козьдеп гъайып олды. Сафта тургъан адамлар отъмек обасына бакъып юткъыналар, андан-мындан селер эшитилип башлай:

— Вот тебе и татарский хлеб!

— Хохо! Татар отъмеги! Лезети насыл экен?

— Ашыкъма! Ашасанъ аныларсынъ!

— Бизим Дон отъмегинден лезетли дегильдир.

— Къайдан билесинъ? Ашап бакътынъмы ёкъса?

— Ашамасам да билем. Олар эскиден Донгъа келир, Украинагъа кетер эдилер. Алма, армут, шарап, тувар кетирир, бизге сатар, богъдай сатын алып, я да богъдайгъа деппишир эдилер.

— Хохо! Олар паранен алгъан олсалар, бизлер бедава алырмыз! Тамам казакънынъ якъан ве япаджакъ иши.

— Бедава атынып тишлерине бакъылмаз. Яхшы олса да ашайджакъмыз, ярамай олса да.

— Догъру. Шарапларындан да берселер бареме.

— Ашыкъма, яваш-яваш эписи олур.

Иван эки сибириялынынъ арасында тура, козьлери ерде, русларнынъ лафларыны динълей, эм де НКВД янындан кечкен сайын кеңдисини танырлар да отъмектен марум къалырым, деп отю патлай эди. Амма кимсе Ивангъа бакъмай, кимсе Иваншы коръмей, коръселер де оны башкъалардан айырды этмей эдилер.

Бираздан сонъ авлакътаки демир къапыларнынъ артындан бир сес, бир эмир янъгырады. Аскерлернинъ элиндеки тюфеклер шакъырдады ве бинълернен иисан отъмек обасына тараф акъты.

Ярым сааттен сонъ Иван демир пармакълы къапыларнынъ янында эди. Эр бир рускъа бир отъмек бериле. Токъ сойлары отъмеклерини торбаларына сакълай, ачлар дивар джагъасына чекилип, башларыны торбалары ичине эгип отъмек ашайлар.

Иван отъмек обасы янына кельди. Униформалы адам обадан бир отъмек алды, Ивангъа узатты. Иван алгъанынен четке чекилип башлады. Лякин униформалы адам опынъ артындан къычырды:

— Эй, адынъ недир?

Иван бекленильмеген суальден буз кесильди, тарс токътады.

— Иван, — деп джевап берди.

— Маңға сениң адыңның кереги ёкъ. Эңиштеминъ огълу олсанъ да, копек огълу копек олсанъ да фаркъы ёкъ. Лякин комиссарға керек. Отымегинъши алдыңмы, бар эди адыңы комиссарға яздыр!

Иван яваш-яваш чевирилип, униформалыға бакъты, униформалы адам башынен маса тарафкъа ишмар этти. Маса артында эки адам отура эди. Олар демир къапы артыдан отъмек алып чыкъкъанларының адларыны балабан дефтерге яза эдилер. Иван отъмегини багъырыша басып, маса бетке адымлады, масаға етмисен токътады. Дургъун, ёргъун козьлери бирден жанландылар. Иван маса яшында тургъан адамға айретнен бакъты.

Аякъ устюнде тургъан адам Иванға дикъкъат этти. Бираздан козьлерини Иванның багъырыша баскъан отъмекке тикти, бир даа Иванының бетине бакъты, яшыма кель, деп ишмар этти. Иван ошъш яшына кельди.

— Адың недир?

— Ив... Иван.

— Бетинъден таныйым, сенинъни де бир ерде эшиттим, гъалиба.

Джиддий бакъышларнен Иванны бир даа баштан-аякъ сюзди. Козьлери Къара денъизинъ энъ мудхид дакъикъаларында бурюнген ешилъ тиоске бурюнди, бирден кийик сеснен къычырды:

— Айт! Ялаң айтсанъ, сени копек киби ебертирим! Айт, мен сени къайдан таныйым!

Иван артыкъ къачып оламай эди. Салланды, эллерини узатты, отъмеги ерге тишти, бирден комиссарның аякъларына йыкъылды:

— Василий Дмитриевич! Василий Дмитриевич! Мен Иваным! Татар меши сокъакъкъа котерип атты, меши къамчылады, бабамны ольдюрдилер, Василий Дмитриевич! Шефкъат эт!

Бир сааттен сонъ Иван комиссар Василий Дмитриевич Егоровның даиресинде эди. Иван бири-бири артыдан тютюн ичкен Василий Дмитриевичке ве не ичюндир кулюмсиреп тургъан эсмери адамға зельзеле геджеси руслар Мемишнинъ дереси устюндеки ёлны терк эткешлеринден сонъ башына келип-кечкен фаджиаларны, бабасының олюмини, Бекиринъ, Сент-Алининъ огълу Ремзининъ, Эпвернинъ якъан ханликлерини бирер-бирер анълата, комиссар Егоровның бетинде меракъ арткан сайын Иван татарларының ханликлерини даа да парлакъ бояларға боял тарифлей эди.

Бош тахта сандыкълар юклю койлю арабалары чаршыныш таш ёлларында такъырдай-такъырдай чуфут Левининъ тюкяны янында кечип кете эдилер. Башлары марамаларнен ортыули къадынлар, эллеринде сют тепекелери, сепетлери, этеклерине япышкан балачыкълары базарларыны битирип къоджаларышен берабер койлерине къайта эдилер. Сербзе, сют, пепир, къатыкъ къокъулары койлюлернен берабер чаршыны терк эте, чаршы бошалгъан сайын атларыныш быракътыгъы кубре ве тобан къокъулары орталыкыны къаплай эди.

Чуфут Леви шишман вуджудынен тюкянынъ тар къапысны тыкъатыр киби къапыда тура, къыска томбул пармакъларышен сийрек сакъалыны къашып, кечекъан арабаларны, койлюлерни сейир эте. Кимерде тюкяндан беш-он адым узакълаша, къаршыдаки къаведен чыжкъан, къавеге кирген адамларгъа бакъа, араларында Бскирни арай эди. Лякин Бекир корюнмей.

«Хай, хай! Бекир бугуь де кельмеди. Киразларыны Кавакянгъа сатмагъа бермез экенми, аджеба? Хай-хай, киразларыны онъа саттырса, меним киби заваллы судийнинъ алы не олур! Хай-хай! Батарым, батар!.. Я, Раббим... Кимсеге зарарым тиймеди, не ичюн киразларыны маъа берип саттырмаз экен?

Руслар Бекирни фукъаре яптылар, атышы, арабасышы дереге девирдилер, дегенлер бар. Бу керчек экенми, аджеба? Бельки яландыр. Гъарипнинъ атышы, арабасышы не ичюн дереге девиреджек экешлер?»

Чуфут Леви шай тюшюнере, кеше тюкянына къайтып кельди, къапыда турыш, кечкен-кеткен адамларыныш джеблериндеки паралары саяр киби, эр бирини дикъкъатнен козьден кечирмекни девам этти.

Бир къач вакъытта сокъ чаршы бошады. Къаршыдаки къаведен сеселер кесильди. Леви тюкяныны къапатып башлады. Бугуь чокъ пара къазанмады, лякин даргъын дегиль, чюнки эвине барып, огълу Шоломгъа мектеп язмакъ, огютлер бермек ниетинде эди.

«Окъу! Окъу Шолом! Окъумасанъ мен киби заваллы бир судий олурсынъ. Омюринъ чаршыда, яз-къыш айван кубрелери ичинде, ун чуваллары арасында кечер. Эр кес сени сёгер, эр кес санъа судийсинъ деп айтыр, амма окъусанъ дюньяны пармагъынънен чевирирсинъ!»

Чуфут Леви озь тюшюнджелеринен мешгъуль олгъан вакъытта къайдандыр багъырышмалар, куфюрлер, къах-

къахалар эшитилди. Къаршыдаки безз биналар арасында беш-алты адам корюнди. Чаршынышъ ортасында токътадылар, сагъгъа-солгъа килитли тюкянларгъа козь ташладылар. Чуфут Левииншъ ичинде хафиф бир тигреме кечти: «Хай, вай! Паралы адамларгъа ошайлар. Лякил, ким билсини, бельки...» — деп тюшонген арада безз эвлер артында бир къач адам даа чыкты, чаршы мейданындаки адамларнышъ яныша кельдилер, чаршы яваш-яваш къалабалыкълашып башлады.

Учь адам чуфут Левииншъ тюкяны бетке адымлады. Олар узакътан чуфут Левиге бакъып кулюштилер. Огде кельген адамынъ аякълары ялынаякъ, устюнде къалын, йыртыкъ, эски бир пальто, махорка иче, сыкъ-сыкъ сюмюререк, пармакъларыша япышкъан сюмрюклерини пальтосынышъ енйицен силе. Арттан кельгенлерини бириси:

— Эй, Пантелей, судийши коресинъми? — деп къычырды.

Махорка ичкен пальтолы рус:

— Бизден эвель Кърымгъа кельген, къонакъбай оларакъ, бизге бираз шарап ичирмели! — деп джевап берди.

— Догъру! Сыфатышы коресинъми?

— Адам къаны ичип семирген.

Чокъ кечмеден олар Левииншъ тюкяны яныша келип токътадылар. Чуфут Леви оларгъа тараф адымлады, янларыша келип токътады, агъызышы ачып, бир сёз айтып етиштиралмады, рус онынъ устюне къычырды:

— Чуфут! Шарап бер!

— Хай-вай! Шарап ёкъ, коммунист аркъадаш! Шарап къайдан кельсини!?

— Шарап бер, дедим.

— Хай-вай! Шарап ёкъ коммунист аркъадаш! Шарапны татарларнынъ озьлери ичелер, бизге шарап сатмайлар, коммунист аркъадаш!

— Шарап бер, дедим санъа! Парам бар, одерим, къоркъма!

— Хай-вай...

Огде чуфут Леви, артта руслар тюкянгъа кирдилер. Леви бир анъ тюкян ичинде гъайып олды, эки-учь дакънакъадан сонъ бир шише алып кельди ве оны мермер тезья устюне къойды:

— Хай-вай! Юз кумшош, сизинъ ичюн юз кумшош. Башкъасыша юз эллиге сатам.

Ялынаякъ рус эеджанлы козьлерини ракъы шишесине тикти.

— Ёкъ, дединъ де! Сеши, еудий пичи!

— Хай-вай! Шарап ёкъ дедим. Бу шарап дегиль, ракъы! Мен ялан айттыммы? Тёшегим дженнет...

Леви русларпынъ бетинде бир шей корьген киби сёзюни битирмеден сусты.

Руслар кулюше, чуфут Левининъ пара ичюн узангъан элини четке къакъалар. Ракъы шишеси къолдан-къолгъа кечти, аксылди, Леви исе гъарип бир тавурпсн ялвара.

— Кетсе, чуфут, деф олса!

— Хай-вай! Юз кумюш, рус аркъадаш, юз...

— Мен сенден шарап сорадым, сен маъа ракъы бердинъ, ракъыгъа парам ёкъ, шарап берсенъ, одерим. Лякин ракъы ичюн парам ёкъ!

— Хохохо!

Эписи бирден шакъылдап кульдилер,

Леви исе аля даа ялвара эди.

— Коресинъми Алексей, бизим Пантелей еудийни насыл алдатты?

— Хохо! Бизим Пантелей еудийден акъыллы.

Тюкянгъа башкъа руслар да сокъулдылар. Айкъырмалар, багъырмалар, куфюрлер.

— Еудий! Ракъы бер!

— Ракъы бер! Аврадышны!..

— Сорап отурма! Ал! Ал! Ал!

Леви тюкянгъа толущкъан, вахшийлешкен, чылдыргъан, айкъыргъан адамларнынъ аякълары астында къалды, «хай-вай»лары артыкъ эшитильмей эди. Леви аякъкъа турмакъ истей, тура, кокрегине, башына энген юмрукълар, тепмелер алтында ерге йыкыла. Еринден тура, саргъуш киби саллана-саллана барып ягъ тенекелери арасына юзюкъююн ятыш окюре, инълей, къалтырагъан къуру дудакълары арасындан топ-топ къан тюкюре. Сеслер, куфюрлер кеткен сайын арта. Тюкян алт-устъ ола. Мермер тезья саргъуш русларнынъ аякълары астында чильпарча ола.

Чуфут Леви ягъ тенекелери арасында ятыш, тахталарны опе, агълагъан давушнеи Азрети Мусадан ярдым истей, ялвара, лякин ярдым кельмей.

Иван Василий Дмитриевичинъ идаресинден чыкъты. Аякъларында мешин чызма, устюнде мешин быджакъ, башында мешин шапке. Скеле янында эппейн турды. Лимандан чыкъкъан юк толу гемилерге бакъты. Гемилерден тюшкен адамларны сейир этти. Адамлар чул-чубурларынен скеледе топлашалар, сонъра демир

пармакълыкълы къапынышъ янында отъмек пайларыны алып, чаршы мейданына кетелер, анда озьлеринен берабер кетирген обур-чубурларышы, домузларышы сата, я да ракъыгъа деъишелер.

Иван скеле янында баягъы тургъан сонъ чаршыгъа кетмеге, бир къач кушьлик аш-сув алып, Къызылташ ёлуны тутмагъа къарар берди. Эки купьден сонъ Василий Дмитриевич Егоров да Къызылташкъа келеджек. Иваннен берабер Дегирменкойге кетеджек, Дегирменкойден эки юзге якъын араба топлайджакъ, Иваннынъ ёлбашчылыгъы алтында койлюлер Алуштагъадже шоссеге таш, асфальт ташыйджакъ, топракъ къазаджакъ, байырларны девиреджек эдилер.

Иван чаршыда Полтава, Дон, Сибиря руслары арасында хайли вакъыт доланды. Пек мемнюн къалды. Чаршыны толдургъан озь юртынынъ адамлары, къадышлары, домуз балаларынынъ кескин сеслери оны янындан догъгъан бала киби къуандыра эди...

(Деамы бар)

Терджиман Юнус Къандым.

АЙ КОРЮНГЕНДЕ

Роман

Фелекзаде Ариф Челеби сёзюни шойле башлады

Танъры сёзюнинъ огюнден сёз олурмы? Онынъ девлети киби бир девлетке ким саип ола билир? Ким О киби низам-тертип къуруп олур? Денъизлернинъ, коклернинъ ве ерлернинъ, даа нидже дюньяларнынъ саиби ялынъыз О. Эр шейни ёкътан бар этип, барлыкъны, ёкълукъны таттыргъан да о. Бу агъыз, бу тиль, гузель сёйлемек, Онынъ адыны аямакъ ичюн, бу козь Онынъ къудретини коръмек, бу къулакъ керчекни зшитмек ичюн берильди. Я бу къол ве аякъларнынъ себеби?.. Олар да дюнья багъчасыны къорумакъ, эйи ишлернен огърашмакъ, хайыргъа юрмек ичюн берильди. Юдже Алла бизни иман, бильги ве маарифетимизнен айванлардан устюн япты. Кок юзюни йылдызларнен донатты, инсанларны ер юзюне септи. Ондан сонъ ер юзюни абаданлаштырсын деп онъа бир гульнинъ ачылувындан бир къушнынъ къанат силькювине къадар ибретли адиселерни косътерди. Инсан огълу кимерде ярыкълыкъ ерине къаранлыкъ сечти, акъылыны ве бильгисини хайыр ёлунда къуланмады. Иште, буннынъ ичюндир ки, Танъры пейгъамберлер ёллап, бизлерни барлыгъындан хабердар этти. Пейгъамберлер пейгъамбери, ады гузель Мухаммедке сонъки ве збедий сёзлерини сёйледди. Дюнья низамгъа кельсин ве инсанлар иман ёлундан тайпынмасынлар деп Оны ёллады. Бойледже, дюнья иман эткенлерге ве иман этмегенлерге болонди.

Ер юзюнде тюрю-тирю миллет ве къавмлар бардыр ки, тиллери, ренклери ве табиятлары башкъадыр. Амма джумлеси Алланынъ узурунда инсан баласыдыр. Онынъ къаршысында инсан баласы анджакъ иманы, бильгиси ве маарифети иле айырыла. Бу Фелекзаде къулнынъ менсюп олгъан миллети юдже бир миллет олып, адыны Тюрк дерлер. Элине эм къалем, эм къылыч ярашкъан бир миллеттир. Къашгъарлы Махмуд адлы бир алим (Алла ондан разы олсун) чызгъан дюнья картасынынъ тамам ортасында Тюрк Миллетининъ укюмдарлары булунмакъта. Мен онынъ диваныны окъудым. Бир хадистен баас эте, манасы шойле:

«Танъры девлет кунешини Тюрк топракъларында догъургъаныны ве оларнынъ милъкleri узерине коклернинъ даирелерини эндиргенини коръдим. Танъры оларгъа Тюрк ады берди ве оларны ер юзюне аким япты. Земансини хакъанларыны олардан чыкъарды.. Дюнья миллетлерини идаре тельбевлерини оларнынъ къолларына

берди. Оларнен бирликте чалышканны азиз япты. Ве тюрклер себебинден оларны макъсадларына ирдирди. Бу кимселерни феналыклардан кѳоруды. Окъларнынъ токъунмасындан кѳуртулмакъ ичюн бу адамлар туткъан ёлны тутмакъ кяфий эди. Дертлерини дилетмек ве Тюрклернинъ гоньюлини алмакъ ичюн оларнынъ тиллеринде кѳонушмакътан башкъа ёл ёкъ эди.»

Алланынъ икметине суаль олмаз. Вақыты иле ер юзюнде укюмдарлыкъ якъан Тюрк миллетининъ бахты кѳарарды. Танъры инсангъа берген омюрини кери ала. Вақыты кельгенде Кунеш де гъайып ола. Вақыты кельгенде гуль ача, сонъра кѳуруй. Ады гузель Мухаммед (С. А. В.), юкъарыдан эмир энип, о юрек якъыджы хабер кельгенде, вазифесини тамамиле эда этип битирген эди ве уммети арасындан айырылып, Алласына кѳавушты. Меним миллетим де, вақыты келип, забит эткен топракъларындан чекильди. Берекет сачкъан сувларнынъ овалардан чекильмеси киби. Онынъ юдже ады шимди Анадолу топрагъына язылдыр. Гуллери о ерде ачмакъта, фиданлары о ерде ешермекте. Бу Фелекзаде кѳулнынъ дуасы шудыр ки, Алланынъ мерхамети ве севгиси Тюрк миллетининъ узеринден эксик олмасын. Ашылмаз олганны ашмагъа, кечильмез олганны кечмеге кучъ берсин. Илим ве ирфан оджагъы эп пютеп турсын. Тюрк милleti хайыргъа ве гузельге догъру кетсин. Бирлик ёлундан айры тюшмесин.

* * *

Анълатаджагъым икяе Кърымгъа, кърымлы Низам дедеге ве онынъ якъынларына даирдир. Мен Кърым диярыны эвель бильмей эдим, ич ёлум тюшмеген эди. Амма бу сатырларны язаркен, хаялханемде нидже гемилер иджат этип, о ерге сыкъ-сыкъ барып кельдим. Мегер бир дженнет ер экен. Русларнынъ «кунеш улькеси» дегени кѳадар бар экен.

Иште, бу дженнет багъына биринджи кельгенлер хунлар эди. Хун Тюрклери ки, деньизлерге, кѳараларгъа сыгъмаз, огюни ич бир кѳале, ич бир бент кѳапатып оламаз. Онынъ аты кечип оламагъан маниа олмаз. Ондан сонъра бу дияргъа хазарлар, кѳуманлар, печенеклер ве сельджукълар келе. О мухтешем Алтын Орда девлетини Дженгизлилер кѳурды. О вакытларда Алтын Орда девлетининъ сынъырлары, ады, шаны дюнья узеринде эсамеси окъулмагъан Москва князлыгъына ханджер киби сокъулды. Тюрк аскерлери русларгъа козь ачырмай, олар текяран тиль кѳайтараджакъ олсалар, бу ыгитлер атларына минип, устьелерине догъру юрюш эте ве деръал тиз чѳктуре эдилер. Онынъ ичюн рус князларына Сарай виляетине келип тазим этмелери адет олгъан эди. Кърым ханлыгъы Алтын Орда девлетининъ бир парчасы олып, Тимур истилялары нетиджесинде девлет дѳртке болонген сонъ пейда олгъан девлетлернинъ биридир. Эвель заманларда Кърым девлетининъ сынъырлары Тунадан Уралгъа кѳадар узаныр эди. Бу ерде бир мыкъдар рум, итальян, эрмени ве еудий де лшай, амма топракъларнынъ асыл сауби Тюрк эди.

Тимур заманында Кефе шеэринде дженевизлер ерлешкен олып,

гемилери иле алып-вериш япа эдилер. Кърым Тюрклери денъиз тиджаретине авесли олмайып, эсасен айванасравджылыкъ ве зираатчылыкънен огъраша эдилер. Фатих Султан Мехмед хан, иште бу дженевизлерни Кърым топрагъындан къувмакъ акъкъында тоошюнди. О денъизджеликни илерилетип, флотыны деръягъа салгъан сонъ юрюш башлады. Танъры ойле истегени ичюн Фатх Султан Мехмед кяфирлерге баш эгдирди. О заманларда Кърым ханлыгъынынъ башында булунгъан Меньли Гирейнен онынъ къардашы арасында тахт давасы чыкъкъан эди. Меньли Гирей сыкълетте къалгъанда гемилерни Кефеге кетирди. Кефе къалелерининъ бунюни забит олунды. Бундан сонъ Османлы девлетинен Кърым ханлыгъы къучаклаштылар. Амма Москва арагъа бир къара чалы киби сокъулып, эки къардашны бири-биринден айырмага чалышты. Сонъундан падиша Екатерина Кърымны айнеджиликнен эльге кечирди. О кунъден сонъ юзю кульмеген Кърым Тюрки ватанындан иджрет этмеге башлады.

Иджрет йылларджа девам этти, юреклерни якъты. Кърым дженкиден сонъ озъ юртыны терк эткенлернинъ сайысы пек чокъ эди. Артта къалгъанлар исе бираз вакъыттан сонъ Русиенинъ ичерисине сюрдюн этилды, мал-мульки, топрагъы тоналды. Русларнынъ задеканлары о мисльсиз саиллерни кендилерине язлыкъ мекяны яптылар.

Кърым дженки вакътында Кърым Тюрклерининъ башына келип-кечкенлерни анылаткъан бу язы тарих китабы дегиль, бир романдыр. Кърым шивесиндеки базы келимелер расткельсе де асылында Истанбул тюркчесинен язылгъандыр. Белли олгъаны киби, Кърымда къонушылгъан тюркче къыпчакъ шивесине аиттир. «Кодекс Куманикус» адлы бир лугъат китабы къыпчакъ тюрк шивесинден шабердар эте. Иляве этейик ки, Кърым шивесинде башкъа бир шекиль ве летафет де булунмакътадыр. Шойле ки:

Къабыримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль тилимни бинъ кере тораса,
Озь тувгъан тилимде айт магъа дермен,
Озь тувгъан тилимде джырлап олермен.

Бекир Сыткъы Чобан-заде адлы буюк Кърым шаирининъ «Тувгъан тиль» адлы иширинден алынган бу сатырларны Истанбул тюркчесинен сёйлесек, шойле олур:

Къабыримде мелеклер сору сорса,
Азраиль дилими бинъ кере догъраса,
Кенди анадилимде сёйле бана, дерим...
Кенди анадилимде сёйлейип олюрим.

Къара денъизнинъ чырпынгъан сувларына бакъа-бакъа язгъан бу дефтерини Кърым тюрклерине ве дюнья узериндеки бунюн Тюркликке багъышлайым. Гонъюллер, хош олсун, шу саифелер ёл тапып, о якъларгъа барып чыкъсын. Бир къушнынъ къанатына такъылып кетсин... Саба еллер о ерлерге бизден селям еткизсин.

Сарай багъчаларнынъ гуллер и янъыдан ачсын.

Муминун Суреси, 28 — 29 аетлер

28: Эй Нух! Сен ве септинъле берабер олгъанлар гемиге ерлешкенинъизнен: «Бизни залым миллеттен къуртаргъан Аллагъа хамду олсун», де.

29: «Раббим! Мени мубарек бир ерге эндир. Сен эндирильгенлернинъ энъ эйисисинъ», де.

(Къуран-ы Керим ве тюркче аяламы
Диянет Ишлери Башкъанлыгъы Яйынлары).

БИРИНДЖИ БОЛЮК

1853

Низам деде Эски-Юрткъа баргъанда кунъ къопмакъ узре эди. Ямачларгъа кольгелер тюшкен, кунеш кок юзюни хафиф бир пемпеликле ялдызлагъан. Айван базарына кирди. Бир байтал ат сатыла эди. Арскетли, къуветли ат, амма къылыкъсыз дегиль. Башы кичкене, белли къыска, сагъры пек юксек дегиль...

Эпишли-ёлкъушлы ерлерден яхшы кече билир. Айваннынъ ялынлары йипек киби, эм де сагъ янына бурулып тура. Кевдеси дюльбер эди. Атнынъ янына барып, бойнуны, сыртыны охшады. Атнынъ санби «Сыкълетте къалгъаным ичюм сагам, бабай, ёкъса сатыладжакъ айван дегиль бу» деди. Буларны сёйлеген сонъ байталнынъ агъызыны ачып, тишлерини косътерди. «Там дёрт яшында. Бир сакъатлыгъы ёкъ. Бойлесини тапамазсынъыз». Низам деде айваннынъ дегерини чокътан анылагъан эди. «Аттан анылайым, бизим де ишминиз айванасравджылыкъ... Малнынъ дегерини инкяр этмем. Къана, юрсетчи, юрюшини де бакъайыкъ», — деди Низам деде.

Сатыджы байталны югенинден тутып, адамлар арасындан кечиререк, буюк чинар агъачынынъ янына алып кельди. Адымлары пек кениш дегиль эди. Къуйругъыны юксек тута, арада-бир савурып, пускуль-пускуль эндире. Бу атны алмалы эди.

Амма сатыджы чокъ пара истей. Низам деде: «Яхшы ат, арув ат, лякин оладжакъ фиятыны сёйле», деди. Чинарнынъ тюбюне чёктилер. Сатыджынынъ юзю кульмей. Атыны къыймаса керек. Дегенинден къайта да биле. Къарт буны сезди. Этраф къалабалыкъ эди. Базар адети, эбет, амма сатыджы къашларыны чатыш «олмаз агъа» демектен къайтмай. Сонъундан Низам деде сатыджынынъ сыртына урып: «Барсын, сенинъ айткъашынъ киби олсун, лякин

янымдаки пара бу атны алмагъа етмей. Атны манъа къалдыр, сакъын кимсеге сатма!» «Пек яхишы, эдики афтагъа келип алышъыз, деди. — Сизге къысмет экен...»

Къыркъ азизлер мезарлыгъына кельгенде Низам деде атыны явашлатты. Дюрбелернинъ узерлерине акъшам кольгелери энип башлагъан. О кольгелер арасындан урькек, теляшлы торгъайлар авеленди. Эписи бирден котерилип, ельден салланып тургъан сельби терегине къондылар. Къартнышъ ёргъун аты кимсесиз ёл бою яваш-яваш адымлады. Эски дюрбенниъ яшына кельген сонъ Низам деденинъ аты токътады. Башынынъ бир къысымы къопкъаң, ташларышы от бурюген о махзун дюрбеге бакъып къалды. Янындаки къараплыкъ пенджерсеге эки къумры сыгъынгъан. Эски-Юрттаки бу язысы олмагъан дюрбе балалыгъындан берли онынъ ичюн сыр олып келе. Не замаң къасеветке къалса, не замаң къуванса бу исмсиз дюрбе яшына келе эди. Бу дюрбенен о къадар якъын олды ки, онынъ ичинде яткъан кимсе де онынъ бу ерлерге кельгенини ис эткен киби эди. Ким бильсин ким? Азизлернинъ бирисими, хан эдими, кимсе бильмей. Бильмеген сонъ мерагъы даа да арта. Балалыгъында бабасы онъа: «Эски дюрбеге мум алып барып якъ, акъшам къараплыкъыны айдышлат, бу ышыкъ келип-кечкен ёлджуларны феракъ этсин», дей эди. «Бабай, о дюрбеде яткъан кимдир?» деп сорагъанда бабасы кимерде онынъ азизлерден бири олгъаныны, кимерде исе хан олгъаныны айта эди. «Ким олса олсун, биль ки, союшъдыр», дей эди.

Ким бильсин, Низам дедени геджелери юкъусындан уянткъан сырлы атлы бельки о эди. Геджелери корюнемез бир аткъа минип, асыларджа эвель олгъаны киби, озю асрет олгъан бу ерлерни долашмагъа чыкъадыр. Шу чокъракътан сув иче, сонъра атыны вадиге догъру сюредир? Хан сарайынынъ этрафларыны доланадыр? Бельки ссферге чыкъкъан хан ордусына етишмек ичюн атыны чаптырадыр. Яны ай догъгъанда... Бабасы ойле деген эди. Эвель замашларда хан ордусы ссферге чыкъмакъ ичюн ай дагъмасыны беклей экен. Ай корюнсе, о кунъ ссфер ичюн къутлу бир куш сайыла, ёлгъа чыкъа экешлер.

Шимди исе дюрбе асылар сессизлиги ичинде. Оны эр якътан теналыкъ саргъан. Кимерде агъачларнынъ сескендириджи шытырдылары эшитиле. Ойле ки, Низам деде бир анъ яшамагъан киби эди. Башкъа бир аламден бу дюньягъа бакъкъан киби олды. Узакътан чапъ сселерини эшитти. Чайыр тена бир сессизлик ичинде эди, бирден

сескенип уянды. Орталыкъ акълы-къаралы къоюп-эчкиге толуп къалды. Инджели-къалынлы чапъ сеслери якъышдан янъгъырады. Одаман Махмут сюрюсинъ огюнде тез-тез юрип келе. Янынъда да элинде таягъы олгъан бир бала бар. Якъынджа кельген сонъ Низам деде онынъ торуны Бахадыр олгъаныны анылады. Кульди. Ойнакълашкъан къозуларны сейир этти. Бахадыр элиндеки таякъны ташлап чапты, атынъ этрафында доланып:

— Деде, мени де аткъа минсет, — деп багъырды.

Низам деде:

— Бакъ сен бу шашкъынгъа, къоюнны-къозуны унутты. Бойле чобанлыкъ оламы? — деди.

Чобан Махмут кулюмсиреди.

— Бу бала ямап бир курешчи оладжакъкъа бенъзей агъам, шимдиллик къоюлларнен куреше.

— Бакъайыкъ, куреш мейданында белли олур, — деди деде.

— Къаякълардан келесишгиз, агъам? — деп сорады чобан.

— Алма бойларындан келем, — деди Низам деде.

— Атымны баарлыкъ кезинтиге чыкъардым. Койлюлерде мусафир олдым, оларнен лакъырды эттим. Достум Джсббар бейнен корюштим, сонъра базаргъа кирдим. Анда бир торы ат бсгендим. Иншалла, атны келеджек афтагъа алырым.

Бахадыр къуванчнен къычырды:

— Деде, о атны манъа аладжакъсынъмы?

— Ашыкъма, башта йигитлигинъни билейик, сонъра бакъармыз, — деди деде.

Бахадырнынъ севинчи бир кереден сэнди. Чобан Махмут баланынъ сыртыны таптады.

— Сенинъ янынъда етишкен адам йигит олмайып ким олур? Айды, шу баланы атынънынъ артына отурт, баре юзю кульсин.

Чобан Махмут Бахадырны къучакълап деденинъ аркъасына отуртты. Баланынъ кейфи ерине кельди. Ат къоюлларнынъ арасындан кечип, койге догъру кетти. Низам деде къая киби сессиз эди. Аладжакъ атышы тюшюне. Сыртына япышкъан Бахадыр исе токътамадан лаф эте.

— Деде, мен энди балабан олдым дегильми? Сенинъ къоджа Чораннынъ ве бабамнынъ атыны не заман чаптыраджагъым?

Низам деде тюшюнджелеринден арышды:

— Якъында, огълум, якъында, — деди.

Бираз сукюнсттен сонъ бала:

- Рустем оджа бугунь мени азарлады, — деди.
- Не ичюн?
- Мектеп пенджересинден тышкы бакъкъашым ичюн.
- Тышта не бар эди?
- Салих оджанын тайы.
- Э?
- Рустем оджа дерсин динълемейип, атларгъа бакъасынъ, — деди.
- Сонъра?
- Мени чыкъарып ёллады. Кет де чобанлыкъ яп, баре бир ишке яра, — деди.
- Низам деде эм кульди, эм де ичинден Рустем оджагъа ачувланды.
- Азарламагъа акълы, — деди. — Сайгъысызлыкъ эткенсинъ. Китабымыз баш таджымыздыр. Чюнки опы бильмеден догъру иле янълышны айырды эталмазсынъ.
- Къарт оджа сени азарламакъта акълыдыр. Лякин шуны да унутма, ат, мал демектир. Лякин башта китап, сонъра ат олмакъ керек.
- Торы байтал козю огюнде джанланды. Дюльбер юрюши, къуйругъыны пускуль-пускуль савурышы.
- О атны да малымыз чокълашсын, тайларымыз олсун деп аладжакъым, огъул. Сюрюни чокълаштыргъанымызнен яйляларгъа кетеджекмиз. Та кузгедже кайтмайджакъмыз.
- Сонъра деде?
- Огге кетеджекмиз... Юкъарыларгъа... Бозкъыргъа огъул.
- Керчектенми?
- Индже-индже акъкъан бир сувмыз, гурълешип юкъарыларгъа ёл аладжакъмыз. Амма сен бу лафларны кимсеге сёйлеме. Яхшымы?
- Яхшы.
- Эвлернинъ баджаларындан туманлар юкселе. Кокнинъ мавысы боз ренк алды. Адамлар тарлалардан агъыр адымларнен кайтмакъталар. Адетте, кой ёлу бу саатлерде къалабалыкълаша. Сюрюлер кайтыш башлайлар. Сеферден кайтайткъан хан атлары киби магърур адымлагъан атлар. Чевикликнен чапкъалагъан балалар, агъыр-сабырлы бабалар. Саба ёлгъа чыкъкъанда бу къартларнынъ буюк авесликнен топракъкъа урлукъ сачайткъанларыны корьген эди. Бу ишни, адет узре, къартлар япа эди. Чюнки оларнынъ эллери берекетли эди. Бунъа ишана эдилер.
- Агъам, къаякълардан келесиниз?
- Алма чайырларындан.

— Низам бей, шу бизим тайгъа балаларны миндирмек вакъыты кельдими экен?

— Эки яшыны кечтимиз?

— Кечти.

— Айса тамам вакъыты.

— Бизим тайымызны налламакъ вакъыты кельди гъалиба?

— Югенге эйидже алыштымы?

— Алышты агъам.

Эвине кельген сонъ Низам бей къуюдан бир къопкъа сув чекти, юзь-къолуны ювды. Сакъалыны сыйпай-сыйпай эвге бакъып къалды. Акъшам къараңлыгъында эв пек харап корюне эди. Тахталары аралангъан, бир тарафкъа къыйышкъан: «Бу эв де меним киби эскирди, — деди. — Огълум ве келишим янъы эв истемекте акълылар. Ягъмурдан, сувукътан къоруйджакъ бир таван олса етер, дедим, динълемедилер. Илле эки къатлы оладжакъ эмиш. Багъчасарайгъа башкъа тюрлоси ярашмай экен. Япсынлар. Яшлар озълери къурсышлар...»

Алтын ханым сеслер эшитип азбаргъа чыкъты. «Къайда къалдынь Низам бей? — деди. — Сабанынь саарь вакъытында кеттинъ, бостанларгъа бармагъансынъ, шимди къайдан келесинъ?»

Низам дде онъа догъру юеркен:

— Алмагъа кеттим, хатын, — деди. — Атымны бир аз кездирдим... Къарлар ирип, незрлерге акъмакъта. Топракъ тирильмеге башлады. Артыкъ оджа Низам бир ерде туруп олурмы?

— Аля кендинъни яш киши санасышъмы? — деди Алтын ханым.

— Не беллейсинъ... Мен даа шидже яшларнен беллешмеге ярарым...

Алтын ханым эллерини белине таяп, къарткъа бакъты. Бу адамны кимсе стмиш яшында демез. Кърымшынь сувлары шимди насыл ташкъын олса, о да ойле эди. Шимди биле атына бир секирювнен мине, дёрт нал чаптырып кете. Бу адам къартлыкъкъа къолайлыкънен теслим олмаз.

Сонъра Низам деденинь артышдан ичери кирди. Низам дде сет устюнде багъдаш къурды. Дивардаки чюйден тесписини алды. Алтын ханым оджакътаки аришке шорбасыны къарыштырды. Акъшам сессизлигинде ичери одадан торуны Нурдевлетинъ агълагъан сеси эшитильди.

— Бу балачыкъ нечон агълай, келин къайда? — деп сорады дде.

— Яньнда, — деди Алтын ханым.

— Кетиринь шу торунны севсейм.

Алтын ханым еринден турыш кетти. Низам бей бирден кедерленди. «Оларнынъ буюгешлерини мен кореджегимми... Яш етмиш, тик юрсем де кунъ-кунъден феналашам. Ичим мынавы эски эвге бенъзей. Бабам Къутлу бей къадар омюр корьмесем керек. Юдже Танърым, ич олмагъанда, Бахадырнынъ тоюны корьмекни къысмет этсин манъа...»

Келини Ширин къучагъында Нурдевлетнен одагъа киргенде Низам бей тюшонджелеринден арынды. Низам деде ешилъ ташлы тесписини шышгырдатты. Нурдевлетнинъ агълавы бирден кесильди. Сонъундан Низам деде баланы къучагъына алды. Алланынъ икметине суаль олмаз, бельки бу баланынъ да той-дюгюнни корер. Чорабатыр киби бир йигит олгъаныны... Бу ашь сатып аладжакъ торусы козь огюне кельди. Чайырда баланынъ яньнда чапып кететакъан бир тайны тасавур этти. Экиси де ель киби сербест. Ялынлары саврулы, уджсыз-буджакъсыз чельде чапыш кетелер...

— Балам чабик атларгъа мынеджек, яшьы югешленген тайларнен кезеджек.

Балабан олгъан сонъ Акъмесджиттеки ярышларда иштирак этеджек. Биринджиликни кимсеге бермейджек... Ойле дегильми? Тюрлю-тюрлю бахшышлар аладжакъ...

О ашь Руستم оджанынъ Бахадыргъа айткъашларыны хатырлады.

— Бакъ анавы къарт оджагъа, — деди. — Бала ат акъкъында лаф эткегине ачувлана. Сыныфтан чыжъаргъан. Тюрк дегени атсыз олурмы? Мен чельде догъдым. Дешт-и Къыпчакъта ат чаптырыш, кучюмни-къуветимни къазандым. Тапн киби, къая киби олдым. Ат устюнде юкълалдым, ат устюнде ашадым. Ойле вакъытлар олды ки, узун ёлларгъа чыккъанда ат устюнде намаз къылдым. Ах къызым, бозкъыр козь огюмде тура. Чельде ель киби учуп кететакъан ат сюрюси...

- Сюрюнен къоюн ве эчкилеримизнинъ ады-эсабы ёкмы бабай? — деди келин.

— Бар къызым, бар амма илле де ат... Шу тар ерге сыкылып къалдыкъ. Тар дегенини янълыш аньлама сакъыш. Мубарек бир ердир. Эски пайтахттыр. Кърымнынъ джан дамарыдыр. Аягъымнынъ астында о дамарнынъ къыбырдап тургъаныны ис этем. Азизлерининъ мекяныдыр. Москва кирмеге джурьат этмеген бир къапыдыр. Бизни аякъта туткъан да бу къутлу шеэрди. Бу Багъ-часарайдыр, къызым.

Буларны сэйлеген сонъ Нурдевлетни Ширинге узатты. Ширин оны кѳучагына алып, баласынынъ юзюне эгилерек:

— Меним огълум буюсин де аткъа минсин, — деди.
— уюр-уюр атлары олсун.

— Иншалла кѳызым. Уюр-уюр олмаса да атсыз кѳалмасын. Чюнки ат бизим огъурымыз, кучюмиз, кѳуветимиз демектир. Унеримиздир, шерефимиздир. Чѳельден кеткенимизге языкъсынганым да бунынъ ичюндир.

Сусты. Пармакълары арасында теспи данелернинъ шыкъырдысы эшитилди. Юзюни пенджереге чевирди. Мавы акъшам яваш-яваш тѳепелерге эпмекте эди. Озю дуймагъан алда агъызындан шу сатырлар чыкъты:

Йыкълды зулум элинден ханен диль
Ватандан гъайры лязим кельди мензиль
Билимсз олды кѳадри мерт олгъаннынъ,
Янгъыз джефа чекмек джагъа мушкуль...

Шиирден сонъ юзюнде махзуслик пейда олды. Кѳарт далгъан ерлеринден кѳайтып, келинине чевирильди:

— Бабам Кѳутлу бей кедай эди. Бу ширининъ музллифи Бора Гъазы Гирей олгъаныны айткъан эди. Башын-дан сонъунадже окъур эди. Меним акъылымда тек бу кѳадары кѳалгъан. Чынъ айтмакъта бабама кельгени ёкъ эди. Эм чынъ айта, эм дестап окъуй эди. Бора Гъазы Гирей исе эм кѳалемде, эм кѳылычта унерли экен. Бильгили ве юреги атешли бир хан экен.

Ширин хаялгъа далды. Тышта баткъан кунешнинъ сопъки нурлары... Тюшке бенъзеген бир акъшам. О кучюджик пенджере бирден-бирге ханлыкъ девирине догъру ачылгъан кѳоджаман юксек кѳапыгъа чевирильди. Ширин о кѳапыдан кечти, сырлы ренк ичине далып кетти. Ханлыкъ девирининъ мухтешем сарайларыны о кучюк пенджеренинъ тышында козьден кечирди. Минарелер, шадырванлар, гульбагъчалар сарай азбарына кирип-чыкъкъан йипек ялынлы атлар козюшинъ огюнден кечти. Ве самур корькли бир хан багъчасындаки хавузнынъ кенарына чѳкюп, хаялгъа далды. Бельки Бора Гъазы Гирей, бельки башкъасы. Демек олар да кѳасеветлилер, асретни, айрылыкъны таткъанлар. Эвельде ханларны, укумдарларны дюньянынъ энъ бахтияр инсанлары сана эдилер. Буларны тюшюниркеп, хаялындаки багъчалар солды, сарайнынъ парылтысы сѳнди.

Гирей бабасынынъ ат базарына кеткенини одамын Махмуттан эшитти. Софрагъа отургъанды аладжакъ байталы акъкъында къоушмасышы бекледи. Амма Низам деде, эр заман япкъаны киби, аштан сонъ лаф этеджек эди. Кимерде бабасынынъ юзюне бакъып ала, онынъ кейфи олмагъаныны коре. Къарт къашыкъны элинден ташлап, оларгъа бирер-бирер бакъкъан сонъ Алтын ханымгъа чевирильди:

— Бу не иштир Алтын ханым, эвеллери эвимиз мусafirге толукъ ола эди. Къана, торуным Арслан бей къаерде? Къана къомшулар? Бу къадармызмы? Айт манъа, ёкъса бу балабан Кърым ичинде тек биз къалдыкмы? Не вакъыттан берли эвимизге мусafir кельмей. Къапымызны ачып тургъан бу къадар инсанлар къайда кетти? Ёкъса къалпылерини къырдыкмы, гошьюллерини ындыттыкмы?

Эпси шашмалады, гуна ишлеген киби башларыны эгдилер.

— Гирейджан, сен айт, Арслан бейнен аранызда не кечти? Не ичюн эвимизге кельмез олды? Я къызкъардашыны? Акъмесджитке келип-кетти деп арамайджакъ, сорамайджакъсынымы? Акъмесджит дюньянынъ бир уджу эдими...

Алтын ана Гирейнинъ джевабыны беклемеден атылды.

— Огълум бутюн куш тарла сюрди, джаны чыкъты. Атланып да къырларгъа чыкъкъан сепсини. Бугуни де Акъмесджитке козь этесини. Суч арасанъ, Гирей джандан арама! Шимдиге къадар кимни къыргъан, кимни ындыткъан? Кельгенлер кельсинлер, буюрсынлар, эвимиз ачыкътыр.

Гирей о эзгин турушундан арышды.

— Бизден узакъ тургъан Арслан бейдир, — деди. — Экимиз бир вакъытта буюдик. Оны эр заман агъам киби саям. Устюмде акъкы бар, инкяр этмем. Лякин Арслан бей апайыны гъайып эткен сонъ не ишлегенини бильмей. Къыргынлыкъны догъургъан одыр, чючки тили сезр сача.

Низам бутюн олып кечкенлерден хабердар эди. Арслан бей бахтсызлыккъа огърады. Эвельдже бабасы Сафа бейни, артышдан къадыныны гъайып этти. Кечкен сене Акъмесджит ярышларында огде кететкъан намлы атыннынъ аягъы сынды, оны ольдюрмеге меджбур олды. Низам деде торуны дюньясыны насыл къаршылагъаныны биле. Инсанлардан къачып юргенини де олур-олмаз дели-

ликлер якъашыны да... Амма бутюн буларгъа къаршылыкъ оларакъ Арсланны янгъыз быракъмакъ догъру дегиль эди. Онынъ ичюн де ачувлы.

— Ёлда келеяткъанда Арсланнынъ огълу Эмирджанны корьдим, — деди. — Устю-баишы перишан. Арслан киби бир адамнынъ огълу бойле алгъа тюшмемек керек.

— Эвлесдирмек истедишъ, якъын алмады, — деди Алтын ханым. — Баланынъ перишанлыгъы энде келин олмагъанындандыр. Арслан бейнинъ къарт анасы анги бир ишни япсыш?

— Себеп ялышъыз бу дегиль, озю сыкълетте къалды.

— Сыкълетте къалгъан олса, бунынъ ичюн биз къабатлымызмы? — деди Гирей, — Малышы, ашыны савурып алып отура.

— Бунъа джумертлик дерлер, Гирейджап.

— Джумертлик дегиль, о келеджегини тюшюнмей. Тек бугуниен яшай. Яшы отузгъа баргъан бир адам акъылыны башына топламалы.

Софрагъа бир сукюнет чёкти. Эр кес ашамакътан токътады. Бахадыр огюне бакъа, къашыгъыны элине алмагъа чекине. Алтын ханым баланы тирсегинен тюртип:

— Ашайбер ашыныны, — деди.

Бахадыр омузларышы сыкъты, козь къыйыгъышдап дедесине бакъты. Деде къашыгъына узанды.

— Алтын анай догъру сёйледи, башта ашымызны ашайыкъ, сонъра лаф этермиз.

Аштан сонъ Низам деде шукюр дуасы окъуды. О йылынъ берекети бол олмасы, малы-айваны ичюн дуа этти. Атларынынъ сагълам ве ель киби чапмасыны истеди. Сонъра сетине отурып, узун чубугъыны истеди. Алтын ханым оджакъка чай къойды. Низам дедесинъ къызгъынлыгъы ятышты. Гирей Бахадырнен бирликте одасына кетти. Алтын ханым оджакънынъ янындаки миндерге чёкти. Низам бей кейфленип тютюп ичмекте.

— Ярыш токъугъан безлсримден бир къач аршынышы Арслан бейлерге ёллайым, — деди.

Софраны джыйыштырмакъта олгъан келин лафкъа къарышты:

— Етмез анай, олар тиленджилерми ки, бир къач аршын безни эллерине алырлар? — деди.

— Эй Танърым, джумертлигинен мешур олгъан Алтын ханымнынъ элинен тек бу къопаджакъмы? — деди Низам деде.

— Малынынъ-мулькюнъни ягъма эттиреджек оласынтъмы, Низам бей? — деди Алтын ханым.

— Гирей манъа насыл олса, Арслан да ойледир. О манъа къардашым Сафа бейнинъ ядиъарыдыр.

Ширин бу сёзлерге бираз ынджыды. Къартнынъ Арслан бейни бу къадар къорчаламасы ве Гирейни четке чыкъармасы джаныны сыкъты. Яваштан турып, оладан чыкъты. Гирей Нурдевлетнинъ бешиги янында чёккен. Щамчыракънынъ ярыгында юзю къасеветли корюне эди.

— Бабаънынъ сёзлерини эшиттинъми Гирейджан?

— Эшиттим, сонъ не олгъан?

— Кене Арсланчы баш таджы этти, коресинъми?

— Ичинъ фитне-фесат къуйусы олгъан. Эмджемшинъ огълунен арашы ачмакъ истейсинъми?

Ширин алышмады, корюниши сабырлы эди.

— Арсланнынъ ады аныылгъанда юзюнь насыл дептишкенини корьмедимми? Амма бабаънынъ макъсады башкъа, сенден буюк ишлер беклей. Сечинъ бир Чора батыр олманъны истей.

Гирей кульди.

— Чорабатырмы? Бабам аля хаял къурмакътан вазгечмей.

— Чарлар къарышмагъан ве рус аягъы басмагъан Кърымны истейсинъми Гирей бей?

Ширин буларны сёйлеркен, башыны бир тарафкъа эгип, Нурдевлетнинъ бешигини саллай эди. Шириннинъ сёзлери озь топракъларында бир эсир киби яшагъацларына ишарет эди. Озюни бильгенинден берли унутмакъ истеген бу керчек кене Гирейнинъ къаршысында эди. Ширинге бакъты. Юзюнде азатлыкъ беклеген бир къулнишъ къасевети бар эди. Бир аныде богъазына сарылгъан бир далнен Ширин фырлашып чалылар узерине йыкълды. Санки яралы къуш киби. О замандан берли ичинде Кърымгъа даир бир агъры дую. Шириннинъ о алы козюнинъ огюне келе бере. Бойнундан яралы къуш...

Къадынынынъ сеси оны тюшюнджелеринден арындырды.

— Суалиме джевап бермединъ...

— Кърымнынъ къуртулмасыны ким истемез ки... — огълунунъ юзюне эгильди. — Биз корьмесек де, бельки, о кунълери бу балалар корерлер.

— Бельки... — деди Ширин.

Гирей бабасынынъ янына барып, сетинъ бир четине отурды. Эппи девам эткен сукюнеттен сонъ Низам деде огълунунъ гонълони алмакъ истеди.

— Айткъацларым сени ышджыттымы, Гирей? — деди.

— Маңа нисбетен ябанджы киби давранасынъ бабай, — деди Гирей джесаретленип. — Хор бакъасынъ. Арслан бейни Арслан киби, мени исе тавшан киби коресинъ. Деми эфкярымдан чатлайджакъ эдим. Энъ эйиси, мен бала-чагъаны топлап, бу иллерден кочейим.

Гирей бу сёзлери юректен сёйлемей эди. Макъсады бу эвде озюниъ бар олгъанышы дуйдурмакъ эди.

— Менден эвель кеткенлер насыл кеткен олсалар, мен де ойле кетерим.

Низам деденинъ бенъзи кызарды.

— Къайда кетесинъ, эй шашкын? — деди.

— Эбет, кетмеге ер тапарым, бир гемиге минер ве къаршыгъа барып чыкъарым.

— Мен дагъылгъанларны бирлештиреджек олып чекишем, сен къайда кетесинъ, эй сефилъ? Ёкъса санъа Гирей адыны янъылып къойдыкмы, сёйле?

— Мен сеинъ озъ огълуиъ дегилмми, эмджемсинъ огълу Арсланны менден устюиъ къойгъанынъны себеби недир? — деди Гирей.

Низам деде козьлерини Гирейден алып, пенджереге чевирди. Эппи вакъыт теспи чекти. Сонъра теспини ташлап, белиндеки ханджерини чыкъарды. Гирей сескенди.

— Бу ханджерни эски наллардан яптым, — деди къарт. — Оджакъта кыыздырылып дёгюле-дёгюле шекиль алды. Онынъ узерине меним терим тамлады. Оны ясагъанда дженк мейданларынынъ увултысыны эшиттим. Инсанлар да пише-пише бир шекильге кирелер. Сен даа пишмединъ, огъул.

Буларны айткъан сонъ деде ханджерини кене кылыфы ичине сокъты ве элине теспини алды. Баягъы вакъыттан сонъ сёз башлады:

— Бир даа иджреттен лаф ачма сакъын, чонки бу ер сеинъ козь ачкъан топрагъынъдыр. Эджадларынынъ дюрбелери буны санъа анылатмайлармы? Эр купъ элиниъиъ сюрген топракъ бизге ябанджымы? Топракъ бизге бенъзей, дагъ бизге бенъзей, ирмакъ бизге бенъзей. Бойле олмаса, вакъты иле кетер эдим. Ич турмаз эдим.

Бахадыр четте бир миндер устюне къурунгъан, оларны динълей эди. Низам деде дсвам этти:

— Кысым-акъраба бирлешсини дегешимсинъ де себси бу. Арадаки кергинликини йымшатмакъ керекмиз. Бир сёз бар: «Айрылгъаны аюв ер, болюнгенни борю къапар». Башымызгъа не кельген олса, эписи бирлик олмаювдандыр.

Алтын ханым фильджанларгъа чай къойып кетирди.

Бахадыр бу лафларны анълайджакъ олып тырыша. Белли ки, Низам деде этрафында йигит инсанларны арай. «Даа йигитлигини билмеймиз, билейик, ондан сонъ бу атны онъа берейик» деген эди. Шай амма, Низам дедени мемнун этеджек йигитлик насыл шейдир. Бирисини куруште чалкъа йыкъмакъмы? Ат къошусындамы? Дженк оюныны ойнамакътамы?

Чайдан сонъ Низам деденинъ кейфи баягъы тюзельди, ат базарында корьген аты акъкъында айтып башлады.

— Тору бир байтал... Козьлери джейран козьлери киби, къыскъа белли, узун боюнлы, гурь ялышлы, гъурурлы бир аттыр. Аягъындаки беяз чораплар тап тизинден юкъарыдыр, бойле айван огъурлы сайылып.

— Яш атмы? — деп сорады Алтын ханым.

— Тайлыкътан чыкъкъан, дёрт яшында. Мал саиби сёз берди. Эндики афта кетип аладжагъым.

Бахадыр отургъан еринде юкълап къалды. Алтын ханым тешек къойып башлады. Башта Бахадырны яткъызды. Къарт оджакъ башына барып, атешни бир чубукънен къарыштырды. Ода ичи бир ярыкъланып алды.

О бир оада Шири козьлери киби къарашлыкъкъа тикип ята. Юкъламай. Чыракълар сёндюрильген сонъ орталыкъкъа мезар къаранлыгъы чёке. Бу къаранлыкъны бозгъан шей копеклернинъ афырмасы ве андан-мындан эшитильген туякъ сеслери ола. Ширишинъ юкъусы кельмей. Дерсинъ, онынъ бахтиярлыгъы къыскъа оладжакъ, насылдыр фелякетлер оладжакъ киби ичини бир шейлер тырмалай. Богъулаяткъан киби эди. Тышта эскен рузгяр бу эски эвниш къапысына, педжересине сокъула, нелернидир тасырдата. Сонъра нал сеслери эшитиле. Низам деде кимерде нал сесинден уянгъаныны айта ве «Азизлер доланалар» дей эди. Керчектен ойлеми экен? Буларны тюшонерек, къоркъусы артты, Гирейге сокъулып, явашча сесленди:

— Гирейджан уян!

Гирейден сес чыкъмады. Къадын элинен оны тюртти.

— Гирейджан, мен къоркъам. Рузгяр чыкъты, къапыларда, баджаларда увулдай. Эджатларымыз, азизлер мезарларындан турыш, бу орталыкъта долацалар. Ач козюньни...

Гирей сомурдаңды.

— Бутюн кунъ сабан сюрдим. Юкъламакъ истейим...

Ширин агъламсырагъан бир сеснен:

— Акъылыма ярамай фикирлер келе, бир-эки лаф эт, къаранлыкъ дагъылып кетсин, юрегим ферахлансын.

Гирейнинъ юкъусы ачылды.

— Айетель кюрсюни окъу...

— Окъудым-окъудым да тиошонджелеримни енъип оламадым.

Гирей догърулып отурды.

— Сен огърагъансынъ... Ярын сени Багъчасарайгъа алып кетейим, Зере ананъ бир окъусын, къуршун тѣксин.

— Бу эв устюме йыкъыладжакъ киби, бу эв юрегимни сыкъа.

— Анълашылды, сенинъ макъсадынъ башкъа. Макъсадынъ янъы эв акъкъышда лаф этмек.

— Сен ишни агъырдан башлагъан сонъ, меним сабырым битти. О эвинъ къурулып биткенини коръмеден дюньядап кечеджегим. Сен де башкъа бир апай алып, кейф чатып яшарсынъ.

Гирейнинъ юкъусы бир тамам ачылды. Сыкъынтысын-дан кокюс кечирди. Оданынъ къарандыгъы чекильди ве Шириншинъ парылдагъан козьлери корюнди. Гирей йым-шакъ, авутыджы бир сеснен:

— Динъле, — деди. — Сабырлы ол. Язда тола къойып башлармыз.

— Кошкли, аятлы бир эв истейим. Эки къатлы... Багъчасынъда бир чешмеси олсун. Багъчасарайынъ энъ гузель гуллери ачсын...

— Кучюк бир сарай, — деди Гирей. — Пенджерелерине къуш къафеслерини асарым, отерлер. Судакътан гуль фиданлары кетиририм. Багъчамыз хансарайнынъ Багъчасы киби оладжакъ.

— Кениш одаларында балаларымыз раат-раат долавырлар.

Рузгяр тынды. Ширин ёргъун вуджудынъ тѣшекке ташлады. Кучюк, безъ бир кошк. Эр яны ыстан къараргъан бу эвден къртуладжакъ. Гирей эвинъ сюсю сачакъларындан сѣз этмеди. Анбарыны, килерини, оджакъларыны, накъышлы чекмеджелерини анълатмады. Сесленди. Гирей джевап бермеди. Юкълагъан ола бильмей. Эркек киши хаял кърмакътан не анълар? Сонъра... огъуллеры Зынджырлы медресеге кетеджеклер. Шимди къаранлыкънынъ ичинде безъ сачакълы, эки къатлы бир эв корюнди. Бабасы Фейзулла агъанынъ шефтали багъчаларынынъ янында. Пенджеренден чечек ачкъан агъачлар корюне. Бир тарафтан Хансарай, къуббелер, минарелер... Чюрюк сув далгъын-далгъын акъмакъта.

Ягъмур булутларны тѣпелерге чекти, о ерлерни къаранлыкъ басты. Солукъ бир бааръ кунешни кимерде корюнип ала. Одаман Махмутнынъ огълу Амза да янларында эди.

— Бу йыл ягъмурлы оладжакъ, — деди. — Дюнъ коте сандал булут бар эди.

— Корьдим, — деди Низам деде, — ияшалла... Хайырлы ягъмурлар олсун.

Алмагъа якъышладылар. Топракъ къарарды, отлар тазе бир ешилликнен йылтырайлар.

— Бу ерге ягъмур ягъган, — деди Гирей. — Къана, бакъайыкъ, айваншынь саиби сёзюнде турамы экен?

— Эр шей кысметнен олур, — деди Низам деде.

Алма сувы копирип-шапырыш акъа, базы ерлерде чалыларынь кольгесиие бурюне, бирден кузью киби парылдап ортагъа чыкъа. Базар мейданы пек къалабалыкъ дегиль эди. Низам деде базарны козьлеринен тарады. Юзюнде бир умютсизлик ссизильди.

Амза батыр:

— Агъа, сенинь атынъ къайда? — деп сорады.

— Къана, башта атларымыздан тюшейик, — деди Низам деде.

Атларындан тюшип, къарт чинарынъ тюбюне чёктилер.

— Беклейик, — деди Гирей. — Адамшынь келеджек ёлу бельки узакътыр.

— О олмаса, башкъасыны алырмыз, къасевет этмсе агъам, — деди Амза батыр.

— Айванны корьмейип, бойле демек къолай. Корьсенъ сен де языкъсышыр эдинъ.

Там бу эснада бир атлы келип чыкъты. Тору ат, устюндеки адам да тамам о сатыджынынъ озю. Деде аякъкъа турып, Гирей ве Амза батыргъа атны ишарет этти. «Эй мубарек, сен анджа, хансарайларнынъ азбарларыны яраштырысынъ», деп мырылданды къарт.

Сатыджы атындан энди, Низам деденен селямлашкъан сонъ:

— Иште, атны кетирдим, — деди.

— Сёзюнънинъ саиби олмадышь деп тюшюнген эдим, янъылгъаным.

— Чёллилер мерт олур. Сёзюмиз сёздир.

— Айырма шимди бизлерни. Юкъарысы, ашагъысы деп айырма!

Атнышь саиби кулюмсиреди.

Гирейнен Амза батыр айваншы инджелеп тешкерелер. Сатыджы терекнинъ тюбюне чёкти.

— Аз къалды, вазгечеджек эдим, — деди. — Къолай дегиль бабай... Сыкълетте олмасам, шу арап атыны ич сатар эдимми?

Низам деде онынъ сыртыны таптады. Гирей адамнынъ къасеветленгенини дуйды. Ичинде бир эзгилик сезді. Бабасы кисенинъ чыкъарып, пара сая. Ат саиби айваннынъ бойнуу, сыртыны сыйпады.

«Эски Юрткъа бу атнен кирип барсакъ, Арслан бей асетинден чатлар», деп тюшонди Гирей. — Бабамнынъ айткъаны къадар бар, тасавур этильмейджек бир ат.»

Сатыджы параны бир эскиге сарды, кокюсине ерлештирди. Аякъкъа къалкътылар. Адам атыны сонъки кере охшады, сонъра югенинъ Низам дедеге теслим этти.

— Хайырыны коръ агъа, — деди. — Узун омпорли олур иншалла.

— Сен де берекетини коръ, — деди Низам деде.

Атны джетип кеттилер. Гирей артына бакъты. Сатыджы кене агъачнынъ тюбуне чёккен, башы саркъыкъ эди. Дюньясы йыкъылган киби.

Низам деде джавланды, шешзеленди.

— Бунъа бир ад тапайыкъ Гирейджан, гузеллигише, юрюшине, джынысына ляйыкъ бир ад...

Гирей козьлерини байталнынъ парлакъ терисинден ве дюльбер юрюшинден алмадан:

— Онынъ ады Диляра олсун, бабай, — деди.

— Диляра, бойле ат ады олурмы? Ирмакълар, дагълар ве иллеримизнинъ адлары тургъанда буны къайдан таптынъ? Диляра, меним бильгениме коре, ханларымыздан Кърым Гирейнинъ апайынынъ адыдыр. Бу ад меним ичине дерт къояр, юрегимни якъар... Пек эрте ольген. Кърым Гирей де хансарайда Диляра Бикечни хатырлатсын деп бир чешме яптырган. Онъа козьаш чешмеси дерлер. О къурнадан къурнагъа, козьашлар киби инджеден индже акъа... Бу адны къоймакъ къайдан акъылынъа кельди.

— Бильмейим, — деди Гирей. — Бегендим иште.

— Диляра... Къулакъкъа терс эшитильмей эбет. Айды, айткъанынъ олсун. Амма омюри онъа бенъземесин.

Эски-Юрткъа кельгенлеринен Низам деденинъ бир байтал кетиргени акъкъындаки хабер джайрады. Корьген «машалла» деп атны охшай. Бала-чагъа атынъ этрафына топландылар. Койнинъ илери кельгенлеринден Моляа Мубарек ве Салих оджа да атынъ юрюшини сейир эткен сонъ «хайырлы олсун» дедилер. Гирейнинъ козьлери исе Арслан бейни арай. Ат устюнде Арслан бей де келип чыкъты. Аттан тюшип, эмджесине:

— Мубарек олсун эмдже, — деди. Сонъра Гирейге чевирильди. — Бахтлы адамсынъ, Гирейджан, атны бир юрсет, юрюшини де корейим баре.

Гирей огге кечип, атны юрсетти.

Пек яхшы, — деди Арслан бей, — эки янына селым берсен киби юре. Садакят нишаны да бар экен. Карчектен мисльсиз ат бу. Хайырлы олсун.

Бу лафларны айткан соң эгилп, атнын аякларыны ипджеледди. Бирден кыашлары чатылды. Сарарды. Буны Низам деде сечти.

— Не олды Арслан бей? — деп сорады.

— Бир шей олмады.

Атнын ог сол аягындаки бсз чорабында кыара леке бар эди. Бунъа кырушу нишаны дейлер. Бу леке ихтиярынъ назарындан кыачкыан. Шимди исе оны корьди.

— Атны кимге алдынъ, агъам? Кимге иистлендинъ? — деп сорады Арслан бей.

— Кимсеге, — деди Низам деде. — Несиль кыалдырмакъ ичюн алдым.

Лафкъа Гирей кыарышты.

— Ичимизге кыурт тюшюрдинъ, Арслан бей, — деди. — Акъында бир кучюк кыаралыкъ олгъаны ичюн бу огъурлы атны шимди акъыргъа кирсетмейджекмизми?

Арслан бей джевап бермеди. Юзю эндишелди эди. Низам деде исе сакъалыны сыйпап: «Бу ишарет козюмден кыачкыан, кыартайгъаным буцдан белли», деп тюшонди. Арслангъа бакъып:

— Огъул, бу атны мен истедим. Кыысметимиз экен. Нишанынен, лекесинен кыабул этем, — деди.

Арслан адамлар арасындан яваштан чыкып кетти. Низам деденен Гирей атларны азбаргъа алып кирдилер. Алтын ханым Диляранынъ башыша орьме юген такъты. Куннинъ соңунадже азбар Диляраны корьмеге кельгешлернен толду эди. Орталыкъ теналашкыан соң Низам деде сылакъ эскинен айваннынъ аягыны баягы сильди, бельки чамур илишкендир, деп тюшонди. Амма леке агъармады. Аксиндже, даа ачыкъ корюнди. Эбет, бу бир нишан эди. «Олса олсун, деп тюшонди кыарт, бир тутам кыара кыылдан не чыкъар? Инсан вуджудында да бойле ишаретлер, бешлер ола». Ичиндеки тарсыкыувны котерип атты. Бу аттан вазгечмез. Бу байтал джейран козьюлю тайлар догъураджакъ.

ЭКИНДЖИ БОЛЮК

Чурюк сув вадиси саба сиси ичинде. Гирей намлы Диляранынъ устюнде яваш-яваш шеэрге кете. Орталыкъта саба кыушларынынъ чивильтисинден ве ичильмез Чурюк

сувынь шырылтысындан гъайры сес ёкъ. Къою ешилликлер ичинде къуббелер хаял киби корюнелер. Гирей балалыгында эзберлеген бир бейитни хатырлады: «Багъчасарай бизимдир, ичи толу юзюмдир». Бу бейит онъа шезрининъ кениш асма багъчаларынынъ серинлигини кетирди... Къайнакъ сувларынынъ шевкъле актышыны, чанъ ве бульбуль сеслерини, гуль къокъуларыны, байрам севинчини... Багъчасарай шу вадиде гизлеген бир хазине эди. Этрафындаки тѣселер де онынъ зумрютли орьтиси. Сабалары о джевхер къутусынынъ къапагъы котериле, биш бир парылты догъа. Кунъ батаяткъанда якъутларгъа, акыкълерге бурюне. Акъшамлары гогерджин кокюси, геджелери лядживарт ташы, зафир... О зафир ичинде бишлердже йылдыз. «Ах, Багъчасарай, сенинъ багъчаларынынъ мен ешертсейдим, — деп тюшюнди Гирей. — Гуллерининъ мен будап, ашласайдым, Хан сарайынынъ багъчасыны мен донатсайдым. Акъшам дюрбелерге мум якъар, сонъра о буюк къапыларны къапатыр эдим».

Эр якъта йыкългъан медениетнинъ излери корюне. Багъчасарай муфтиси Эмин оджа ханларынынъ башта Эски-Юртта, сонъра Кырккърде яшагъанларыны айткъан эди. Язны Эски-Юртта, къышы исе Кырккърде кечире экешлер. Сонъра Чурюк сув вадисине келе ве бу ерде пайтахт къуралар. Багъчасарай башта орманлыкъ ер экен. Хан бу ешилликни пек бегенген ве сарайны бу ерге къурмакъ истеген. О орманда бир адждера яшай экен, оны ольдюре ве сонъундан къурулгъан сарайнынъ къапысына онынъ ресимини чызалар.

Гирей бу ерлерден кечкенде таш обаларындан, эски дюрбелерден эски заманнынъ инъильтисини эшиткен киби ола. Бу ташлар та Чуфуткъалегеде узаналар. Чуфуткъаледе исе хан кызы дюрбеси индже бир хаял киби тикленип тура. Эмин оджа Салачыкъта ве Кырккърде башталары пек чокъ сарай, кошк, хаммам олгъаныны айткъан эди. Амма булардан бир Аджи Гирей хан дюрбеси ве бир де Зынджырлы медресе къалгъан. Зынджырлы медресе... Балалары анда окъуйджакълар.

Эксернетни эки къатлы олгъан эвлернинъ багъчалары пемпе, беяз гуллерге бурюнген. Шезр яваш-яваш уяшып башлады. Онда ич бир шей депшишмеген. Багъчасарай кене бизим эди, ичи толу юзюм эди. Чаршыгъа киргенде демирджилерининъ, бакъырджыларнынъ гурюльтиси биле Багъчасарайнынъ оларгъа ант олгъаныны бильдире эди.

Бир четте хансарай махзун турса да, кольгели безаз эвлер эски куньлерге далып кеткен олса да...

Фейзулла агъаныш тюкяны огюнде аттан тюшти. Шириниш кучюк къардашы тюкяндан чапыш чыкъты. Бабасы Фейзулла агъа да артындан ашыкъты. Адамныш козьлери севинчнен парылдады. Бала атиныш югениши тутты.

— Атны мен озюм бакъарым, — деди.

Гирей къайшаташыныш элини опыти. Сонъра ичери кирдилер.

— Ээ, Гирейджан, чокътан корюшмедишъиз, — деди Фейзулла агъа. — Бабанъ недай? Анашъ недай? Къызым Ширин ве торунларым недай?

— Эшиси эйидир, бабай, сизден сорамамы.

Фейзулла агъа озю тиккен деде буруны чарыкны элине алып:

— Иште, корьгенишъ киби, огърашып алып отурамыз, — деди.

Бу эснада тюкяныш арт тарафындаки одадан Фейзулла агъаныш буюк огълу Бахтлы бей чыкъты. Эллерини пештмалына аджеле сюртип:

— Хош кельдинъ, — деди. Къучакълаштылар.

— Хайырлы олсун, Гирейджан, бир байтал алгъаусыныш. Бабам корьген. Балландырып-балландырып тариф этти. Шу атны мен де бир корейим де. Ёкъса оны минни кельмедишъми?

— Бабаныш тариф эткен байталышы минни кельдим, амма къардашым Джафер оны чокътан учурды.

— Анасына косътермек ичюм кеткендир, — деди Фейзулла агъа. — Кеченде бабанъны корьдим, айванларны отлатмагъа алып кете эди. Айванларныш сайысыны чокълаштырмакъ истегениши айтты. «Кърым халлыгыны янъыдан къураджакъсынъмы» деп шакъа эттим. Заваллы бабанъныш хаяллары кениш чёллерге сыгъмай, Гирейджан. Бизге Багъасарай етер, амма оныш козьлери чёллерде.

— Инсан хаялсыз олмаз, амма бабамыныш хаяллары, айткъанышъ киби, уджсыз-буджакъсыз.

— Низам деде бир кере Русие чарынен дженклешеджегини айткъан эди, — деп кульди Бахтлы бей.

— Душманыны бильмей, — деди Гирей. — Насыл дженклешеджек экен? Башта оларныш тилини огренмек керек. Русие не ичюм бу къадар буюди? Франсызларныш тилини ве илимини огренгени ичюм...

— Эй, батсын оларныш тили де, илими де, — деп къол сильтеди Фейзулла агъа.

Бахтлы бейшен Гирей бакъыштылар. Экисининъ де акъылындан айны тюшюндже кечти: «Бу къартлар бизлерни анълап оламайлар». Фейзулла агъа да: «Шу яшлар бизлерининъ фикирлеримизни эп ябанджы саналар», деп тюшюнди.

— Яни Екатерина сарайшы франсыз алимлерине ачмакъшен феналыкъ яптымы? — деди Бахтлы бей.

— Эй-эй, балалар, — деп кульди Фейзулла агъа, — биз тек душманны дегиль, озюмизни де танымаймыз. Биз явурларнынъ тилини огрешмеге къалкъышсакъ, денъиширмиз. Явурлашыр, атагъа, эджладкъа лянетлер ягъдырып, кечмишимизге тюкюримиз. Бойле исе франсызларнынъ илимини алайыкъ дер эдим. Амма илим башкъа шей, явурлашмакъ башкъа шей... Насыл? Шу къартбабаныз янълыш тюшюнеми? Айт Гирейджан, янълышмы? Илим де эки тюрлю ола: файдалы ве файдасыз. Шимди франсызлар адам ольдюрмек ичюн янъы силялар иджат этелер, бунъа илим дешилим?

— Я мен о силядан озюмши насыл этип къорчалайджакъым? — деди эджашен Бахтлы бей.

— Яхшы, — деди Фейзулла агъа. — О заман дюнья инсанлары бири-бирлерини къыргъын этсинлер. Къарт дюнья да чёкеджек олса, чёксин. Эшиткешиме коре, рус аскерлери муаребеге азырлана экешлер. Князь Меншиков Истанбулны къарыштырмагъа кетти. О бир тарафтан франсызлар Бабиалини сыкъыштыралар. Николай Османлы иллериндеки христиаанлары имассине алмакъ истей. Николайнынъ макъсады Османлыны эзип, ашагъы денъизге чыкъмакътыр.

— Бу ишлерге Султан Меджит не дер? — деп сорады Гирей.

— Султан Меджит Николайнынъ шетини бильген киби. Онъа бир ферман ёллап «ишимизге бурнунызны сокъманъ» демек истеген. Николай бу ферманны алгъан сонъ пек ачувлангъан. «Султан Меджит къафа куте, Османлы девлетининъ бир хаста адамгъа бенъзегешини бильмейми...» деген. Ферманшы йыртып аткъан. Ойле гъазаплангъан ки, этрафында къулларындан кимсе къалмагъан. Къапысынынъ огюнде бир садкъ ити къалгъан, о заваллы да къоркъкъанындан дыр-дыр титрей экен.

Гирейшен Бахтлы бей кульдилер.

— Сен чокъ яша, бабай, — деди Гирей. — Дерсинъ, баргъан ве эписиши озь козюньшен корьгенсинъ.

— Бугуъ къал, девамыны да айтырым. Эвге кетермиз, Зоре ананъ да севинир.

— Кыламам, — деди Гирей. — Чаршыны бир до-
лашайым. Аладжакъ шейлерим бар.

Кечаяткаанда бир хатырынъызны сорап отейим де-
дим... Бир де шу эв меселеси. Ширин башымны ашады,
сенинъле бир даа корюшип, изииниъни алайым дедим.

— Эбет, — деди Фейзулла агъа, — мен сизге о ерни
бердим. Энди ким къарышыр? Деръал уста булуп, ишти
башланъ. Гузель бир эв къурунъ. Эвлятларымнынъ бирипи
дигеринден устюн тутмадым. Эписине айры-айры ер бердим.
Малымы-мулькими шимдиден улештирдим. Ким не дер?

— Сагъ ол, бабай, — деди Гирей, — авалар джылы-
нгъанынен тола къуйыш башлармыз.

Бу вакъытта чаршыгъа чифт атлы къапалы бир араба
кирди, къаршыдаки бозаханенинъ огюне келип токътады.
Арабаджы атылып тюшюп, къапыны ачкъан сонъ озю
кенаргъа чекильди. Гирей арабадан энген адамгъа бакъып
къалды. Эр кеснинъ козю о арабада эди. О адам рус эди.
Чаршы халкъы русны корип, шашып къалды. Адам онгъа
тикильген козьлерге къулакъ асмады. О, озюни сыкъ-
майып, Фейзулла агъанынъ тюкяныша кельди.

— Бабай, тюкянгъа бир рус келе, — деди Бахтлы бей.

— Неге? — деди Фейзулла агъа. — Багъчасарайгъа
кельмеге насыл джесарет эткен? Бизге келе дединъми!
Алла, Алла!..

Гирей козьлерини арабадан алмай. Арабанынъ пенд-
жересинде бир къадыннынъ дюльбер къолу корюнди, со-
нъра дюльбер шляпа ве къуырчыкъ сары сачлар. Арабад-
жы о якъкъа юрер экен, кучюк пенджеренден бир анъ
корюнген хаялны балабан кевдесинен къапатты. Гирей
тюкянгъа кельген адамны таный эди. Игорь Григорьевич
адлы бир помещик эди. Акъмесджитте буюк топракълары,
багъ-багъчалары бар эди. Бу етмеген киби, къыз къардашы
келин олып тюшкен Аджы-Ибраим коюннинъ чайырына да
козь тике экен. Къардашынынъ акъайы Шахбаз бей бу
адамдан кимерде шикъетлене эди.

— Бахтлы бей, мен оны таныйым, — деди Гирей.
— Игорь Григорьевич.

Адам отуз-отуз беш яшлар къарарында эди. Мавы
козьлери этли къапакълары астында олю козьлери киби
корюнелер. Къумрал мыйыкълары дудакъларына япы-
шып къалгъан. Адамларнынъ онгъа тикилювлери эр алда
тесир эткен олса керек ки, бир козю секирип-секирип ала.
Григорьевич йиплерге тизили чызмаларны козьден кечир-
ди. Фейзулла агъа къапы огюнде топарлангъан адамлар-
гъа бакъып: «Бу эрифке чызма сатмам мец», — деди.

«Ишни къарарындан зияде муреккештиремиз», — деп тюшюнди Бахтлы бей. Сесини чыкъарып: — Парасыны бере дегильми? Башымызга бея этмешуны, — деди.

Григорьевич бир чызмага ишарет этти. Фейзулла агъа еринден кыбырдамаган сонъ Бахтлы бей чызмаларны алып берди. Адам скемлеге отурды, Бахтлы бей онынъ чызмасыны чекип чыкъарды ве яшысыны кийдирди. Чызма сыха эди. Бахтлы бей кетип, башкы чызма кетирди. Аз-чокъ русча биле эди, чызманынъ сахтияныны макътады. Григорьевичнинъ юзю серт эди. Чызмаларнынъ бу бириси аякъларына яхшы эди. Фиятыны сораган сонъ, базарлыкъ этип башлады. Фейзулла агъа: «Бер, кетсин шу!» деп кычырды. Адам янъы чызмаларны къолтугъы астына кысып кеткен сонъ Гирей сёйледди:

— Бу адамнынъ асылзаде олгъаныны айталар.

— Асылзаде олмадыгъыны сёйлеген рус бармы? — деди Фейзулла агъа.

Гирей кыапы яшына келип, арабага бакъты. Григорьевич арабанынъ кыапысыны ачкъан, ичинден кыадын тюшмекте эди. Кыадын бир элинен этегини котерген, кыувырчыкъ сачлары янакларына энген. Къолтутушып, кыуюмджы Самуэльнинъ тюкянына кирдилер. Бу вакъытта Джафер элинде бир богъчанен чапып кельди.

— Анам кок от янтыгъы ёллады, — деди.

— Атны кыйда къалдырдышъ, Джаферджан? — деди Гирей.

— Бизим багъчада.

Гирей бу тюкянга Ширинге эвленмезден эвель де келе эди. Фейзулла агъанынъ субетлерини меракынен динълей, ёргунлыгъыны савулта эди. Мында терилер ат-арабаларнен койлерден кетириле ве тюкянынъ арт кысымындаки одада ишлене. Анда секиз негирт чалыша. Ширин, иште, бир чарыкчы, чызмаджы Фейзулла агъанынъ кызы эди. Амма ана тарафындан османлыларнен чатышкъан ери бар экен. Шириннинъ анасы Зоре ханым Кефеден Багъчасарайга келин олып тюшкен. Баба союнда намлы улемалар олган экен.

Зоре апа: «Ах бу Кыайнаджа... — деп яшыкылай эди. — Османлынен багъымызны къопарды. Олар да тюрк, биз де тюркмиз. Неден бизим адымыз татар олды? Бу айрылыкъны яраткъан Москвадыр. Нидже Кырым тюрки онынъ зёрли сёзлериини, айнеджилигини, яланыны акыкват оларакъ къабул этип алданды. Кырымнынъ мустакиллиги османлынынъ кетмесине багълыдыр деп арамы-

згъа фитце сокъкъан о дегильми? Шимди мустакъильмизми Гирейджан? Османлы гемилерини, къадыаскерини, санджакъбейини бу ерлерден чеккепине къач йыл олды бильмем. Биз дюньяда ёкъ кибимиз. Кърымныгъ бели букольди. Ичимизге фесат сокъты. Бильгисизликни бильги деп джайды, ондан сонъ да солдатшыны устюмизге салды.»

Бу лафларны айткъанда Зоре ханым кимерде озюни туталмайып, агълай эди. «Ким билир, бельки бир кунъ бу ерлерден биз де иджрет этермиз. Манъалайымызгъа не язылгъаныны бильмеймиз ки...» Зоре ананынъ юзюнде асретлик ифаде олуна. Бойле узун-узун дертлешкенлерни ичюн олса керек, Гирей Зоре ханымны озъ анасындан да якъын тута эди. «Торулларым окъусышлар, тасиль коръсинлер, дей эди о, — Чюнки инсан эр феналькъны илимнен енъер». Гирей де бойле тюшпоне. Балаларыны чобан япмайджакъ, оларны Зынджырлы медреседе окъутаджакъ. Бельки къазанлы мешур алим Шихабеттин Мерджанийнинъ яныгъа да ёллар. Не ичюн ёлламасын? Козълерининъ огюнде медресе азбарлары, кемерли къапылар, эллеринде китапларынен долашкъан талебелер джанланды. Медресе азбарларынынъ серинлигини ичинде дуйды. Балаларымыны чобан япмам деп тюшпонди. Бабамныгъ хаяллары не олса олсун... О хаяллар кечмиште яшайлар. Мен кечмишни ибрет алмакъ ичюн хатырлайджагъым.

Буларны тюшюнген арада ичери Арслан бей кирди. Фейзулла агъа агъызы янтыкъ толу алында:

— Оо, Арслан бей, сен бу якъларгъа да келесинъми? Буюр, хош кельдинъ, — деди.

— Сагъ олунъ, — деди Арслан. — Не ичюн кельмейим, агъам? Москва келе де биз не ичюн кельмейик.

Фейзулла агъанынъ юзю тюрленди. Бахтлы бейнен Гирей ерлеринден турып, Арслан бейге ер косътердилер. Арслан бей отурмады. Элине бир бала чызмасыны алып, эвирип-чевирип бакъты.

— Буюр софразымызгъа, бу янтыкъларыны Зоре ханым пиширди.

— Афиет олсун, агъам, сиз ашанъыз.

— Зеэр къатмадыкъ ичине, — деди Бахтлы бей.

— Къайдан билесинъ, Бахтлы бей? Эшиткешиме корс, бу ерлерде бир москвалы бей долангъан, бу тюкявдан чызма сатын алгъан. Ашынъызгъа зеэр къатылмагъан олса, тааджип.

Фейзулла агъанынъ иштиасы богъулды, кейфи къачты.

— Иште, шимди бу аш ашаламз олды, — деди.

— Ичинъдекилерни айт, Арслан бей.

— Айтаджагымны айттым, агъам.

Фейзулла агъа Гирейге бакъты. Гирей сес-солукъсыз оларны сейир этмекте эди. Арслан бей козьлерини Гирейге тикти.

— Кимдир о эриф? Адъшы-шаныны билесинъми Гирейджан?

— Бильмейим, — деди Арслан бей. — Ады Игорь Григорьевич. Акъмесджитли. Кениш топракъларгъа саип. Къач десятина? Бильмейим, амма умман киби багълары бар эрифнинъ. Айны заманда кейфни, эгленджени упут-магъан адам экен.

— Вай джаным, бу помещикни танымакъ истедим. Демек, умман киби багълары бар э?

— Топракъларыны даа да кенишлетмек истей экен.

— Я! Шахбаз айткъан помещик омы ёкъса?

— Одыр, Арслан бей.

Арслан бей сусып турды, бала чызмасыны янъыдан элине алды.

— Кейфке бериле экен дединъ, не киби кейф бу Гирейджан?

— Григорьевич сыкъ-сыкъ меджлис къура, кенди багъынынъ юзимлерицен япылгъан шарапнен мусафирлерни сыйлай экен. Къадынларны да меджлисине чагъыра, оларгъа шарап текъторе экен. Кейф дегеним иште бу.

Бу помещикнен пек меракъланам, — деп кульди Арслан бей. — Ильк ишим Акъмесджитке кетип, Григорьевичнинъ умман киби багъларыны коръмек олсун.

Буларны айткъан сонъ Арслан бей элиндеки чызманы Фейзулла агъагъа косътерип:

— Агъам, бу чызманы бизим Эмирджангъа аладжакъым, — деди. — Аягъына яхшы кельсе керек.

Фейзулла агъа агъызыны пештмалынен сюртип:

— Санъа менден бахшыш олсун, Арслан бей, — деди.

— Ёкъ, парасынен агъам. Тек о шартнен.

Джаны агъыргъаны белли эди. Юзю енгильден къызарды.

— Ёкъса бу тюкянгъа бир даа аягъынъны басма! — деди.

Бахтлы бей сёзге къарышты.

— Якъынымызгъа бир чифт чызма эдие этмемиз чокъмы, Арслан бей.

Арслан бей козь къыйгыгъындан Гирейге бакъаракъ:

— Эмджем бу саба джанымны агъыртты, — деди.

— Гирейнинъ де хабери олса керек. Этрафта сефалет ичинде къалгъанымыз акъкъында лаф юре. Эмирджаным

тиленджи кыяфетинде кезе эмиш. Аджыныкылы алларгъа кьалдыкъ.

— Къайдан таптынъ, бу лафларны? — деди Гирей.
— Ким айткъан, ким дагъыткъан?

— Бильмем. Къартбабам сефиль эвиме келип, кисесини ортагъа кьойгъанындан корюне ки, Арслан бейши артыкъ Кърымда бойле билелер. Не исе де сѣзни узатмайыкъ. Шу параны ал, агъам, сен вазистни анълагъан олсанъ керек.

— Дедигиш олсун, огъул. Арслан бей акъкында бойле сѣзлер сѣйлемеге кимнинъ тили барыр? Кимсе санъа тоз кьондурмаз. Догърусы, Низам бейнинъ макъсадыны да яман деп анъламакъ керекмѣй.

— Фена анъламадым, агъам, иште юрегим кырылды, билирсинъ, къурунтылы бир адамым.

Арслан бей кетеркен, Гирейнен Бахтлы бей срлеринден турдылар. Гирейнинъ ичинде севгинен ачув чатышмакъта эди. Арслан бей яшча олардан буюк эди. Онынъ артындан бакъып кьалды. Балабан чаршыда онъа селям бермеген адам ъкъ эди. Ичиндеки ачув бирден гъайыш олды.

Гирей къуюмджы Самуэлыннъ тюкяны огюнде токътады. Кунеште парылдагъан алтышлар, элмазлар козълерини кьамаштырды. Витринадаки джеухерлерини бир анъ Шириннинъ кокюсинде, къулакъларында тасавур этти. Бу парылтылар Ширинни бир къат даа гузеллештирди. Бу зумрютлер, элмазлар, якъут ве инджилер... Тозлу къутуларнынъ ичинде парылдагъан шейлер...

Бирден витрина артында Самуэлыннъ кьоркъунчлы ве къаранлыкъ юзю пейда олды. Самуэль тюкяныннъ къапысы янына кельди.

— Алтынмы, зийнетми истейсинъ агъа? — деди.
— Къана, ичери буюр.

— Шай, озюм бакътым, иште.

— Буларшы бегенмединъми?

— Бильмем...

Къарт Самуэлыннъ юзю сертлешти.

— Бильмем не демек олсун, агъа? Меним мааретимни бийсинмейсинъ гъалиба? Мен омюримнинъ элли йылыны бу ишке бердим. Айтмасы кьолай. Даа демин бир рус аслзадеси севгилисине бир ише алды. Эм де ялвар-ялкъар олдылар. Зийнеттен анълай экешлер.

— Витринадакисинден де гузеллери бармы?

Самуэль уста токътап кьалды, сонъра къурназлыкънен кульди.

— Яман адамсын! Самуэль усташың гизли хазинеси-ни корьмек истейсинь. Пек яхшы, агъа, ичери кир.

Гирей къартшың пешинден кетти. Тезьяшың артындан Самуэляның огъуллары догърулдылар. Самуэль оларың бирине ишарет этти.

— Сен бу якъкъа кель.

Деликъанлы Гирейниң артындан кетти. Къуюмджы чевирилип Гирейге бакъты. «Кель», деп оны къаранлыкъ бир больмеге таба етекледди.

Тылсымджымы, сихирджими бу? Ёкъса асырлар эввел чоджукъларыш инели фычыларгъа сокъкан бу эдими? Къаранлыкъ оданың ичиндеки рутубет къокъусы нефесини къайтарды. Къарт огълуна: «Мумларны якъ», деди.

Мумларның айдынлыгъы кёр къаранлыкъны силъди. Къарт диваргъа комольтген бир ящикни чыкъарды. Оның ичинден къапагына адждера къакъылгъан алтын бир къуту чыкъарды. Пармакълары титремекте эдилер.

— Буларгъа мен омноримни бердим... Насыл бир ильхамларнен яптым. Агъа, бу къутуның ичинде Багъчасарай шеэри бар. Эшиттинъми? Багъчасарай...

Гирей шашты, юткъунды, козылерини къутудан алмайып: «Багъчасараймы?» деди. Самуэль уста къутуны коксине басты. Санки авучлары арасында дюньяшы тутта эди. Гирей сабырсызланды:

— Ач шуны къартым, ач!

Самуэль къутуны бир тезьяшың устюне къойды. Кучюк бир анахтариси къапагыны ачты. Мумларшың актъчил нурлары шу анъ къутудаки ташларның устюне тюшти.

— Иште, Багъчасарай гонджелери, Багъчасарай акъбулары, тавус къушлары ве гогерджинлери. Бу ташларның эписи Багъчасарайның бир парчасыдыр. Эх-хей, мен буларгъа элли йылымны бердим, — деди Самуэль. — Бир боюнджакъшы эки уджундан тутып котерди... — Бу якъутлар Багъчасарай шефагындан тамла-тамла акъып чыкъкъанлар.

Гирей къатып къалды. Къарт герданлыкъны чабик ерине къойды. Буцдан сонъ кевдеси зафир, къанатлары алтын бир гогерджин косътерди. Гогерджинниң этрафы эльмазлы чечек далларынен сюсленген. Къушның аркъасында зар-зорнен корюнген бир яй бар. Самуэль инени элине алгъанынен къуш титремеге башлады. Санки учаджакъ олып къанатларышы котере.

— Шу чечеклерге якъындан бакъ!

Гирей эгилъди, дикъкъатнен бакъкъан сонъ, чечеклерниң узериңде учушкъан кобелеклерни, арыларны корьди.

Къартнынъ юзюнде кибирли бир кулюмсирев дуюлды.
— Даа бар, — деди. — Инджи ве мерджандан япылгъан алтын япракълы юзюм салкъымларыны чыкъарды. — Булар да Багъчасарайнынъ юзюмлери... Шимди косьтереджек герданлыгъым сатлыкъ дегильдир. Онъа омиюрими бердим. Чар кельсе, элимден аламаз.

Самуэль уста озю айткъан гердашлыкъны къутудан чыкъарып, юкъарыгъа догъру тутты. Орталыкъта шемшек чакънагъан киби. Гирейнинъ козьлери къамашты. Герданлыкъ эльмаз ташлардан япылгъан эди. Эр бири сув тамчысы шекилинде эди.

— Недир бу уста? — деди Гирей.

Къарт джевап бермеди, герданлыкъны пармакълары арасындан саркъытаракъ тутты. Сонъра:

— Козьяш чешмеси... — деди. — Хансарайнынъ мешур чешмеси... Хан къарысы Дилъра Бикеч ичюн тѣкюльген козьяшлары... Тут да бакъ. Пармакъларыны токъунгъанынен дагъылып кетер беллеме. Бу козьяшларыны тышмасы мумкюн дегиль, къоркъма, токъун!

Гирей яваштан пармакъларыны ташларгъа токъундырды. Олар салкъын эди. Сув киби... Козьяшы сыджакъ олур.

— Сен бир истирапны ташкъа чевиргенсинъ, къарт, — деди. — Бир севгиши эльмазнен, зийнетнен ольчегенсинъ. Ёкъ уста, бу джансыз ташлар Багъчасарай дегиль! Булар Кърым Гирейнинъ козьяшлары дегиль...

Самуэльнинъ кибирли кулюмсирев бирден джоюлды. Герданлыкъны чабиклике кутугъа атты, сонъра ишарет пармагъыны Гирейнинъ кокюсине сокъаджакъ киби узатты.

— Багъчасарай хаял олды, агъа, — деди. — Сен не дейсинъ? Къана, хашларымыз къайда, о ихтишамлы девир къайда? Къавукълары сындырылгъан мезарларгъа бакъ! О Гирейлер ольди, мезар ташлары парча-кесек олды. Мен тасавурымдаки Багъчасарайны бу ташларгъа кечирдим. Акъикъийси анда. Бар бакъ. Харап, виран... Къана айт, шимди буларнынъ ангиси дегерлидир?

— Бу харап олгъан Багъчасарай меним ичюн даа дегерлидир, уста. О меним озъ топрагъым.

Самуэль огълуна чевирильди: «Мумларны сѣндиор!»

О бойле сѣйленген сонъ Гирейге кетмек керек эди. Самуэльнинъ сомуртыларыны артта къалдырып, тюкяндан чыкъты. Юреги сыкъылды. Тышарыда кунеш парыл-

*Эски баш кийими, онъа сарыкъ сарыла эди.

дай. Къайда кеткениниң фаркъына бармайып, Хансарай-
гъа догъру кетти. Къулакъларында Самуэльниң сеси чыпъ-
лады «Къана, ханларыңыз къайда? О ихтишамлы девир
къайда?.. Къавукълары кырылгъан мезар ташларына
барып бакъ!» Самуэльниң тозлу, суги къатып къалгъан
эллери Гирейниң богъазыны сыкъкъан киби олды. Гирей
озъ-озюни «Сус къарт, сус!» деди.

Сарайгъа якълашты. Юкъарылардан копюрш кельген
Чюрюк сув бу ерге кельгенде сакинлеше. Устюне буюк
тереклерниң кольгелери тюше. Бу багъчаларда, шу аз-
барларда аятнен олюмнен расткелишкен киби. Бир къач
адымда о салтанатлы кушьлерден дюрбелерге, мезарлар-
гъа барып чыккыла. Амма шимди Хансарай да бир мезар
киби сессиз эди. Багъчасыны кийик бир ешиллик саргъап.
Кене Самуэльниң сесини эшитти. «Къана, ханларың
къайда?..» Гирей козьлерини алтын сувуна батырылгъан
пенджере къафеслеринде, сюсю сачакъларда кездирди.
Кечмишниң сесини динъледи. Хан диванында топланад-
жакъ олгъанлар, лаф эте-эте шу азбаргъа кирелер дегиль-
ми? Къалгъай ве Нурединлер, мырзалар, Карач бейлери,
къадыаскерлер, къады ве муфтийлер. Башта шу къапыдаи
буюк азбаргъа, о ерден де нч азбаргъа, сонъра Менъли
Гирейниң Саладжакътаи кетирткен накъышлы демир
къапысыдан кечип, чешмели азбаргъа кирелер. Эр алда
о вакъытта хан алтын одада, я да фискиели чечекликте
булуна. Кельгенлер диванханеде ханның тешрифини бек-
лейлер. Даа сонъ хан келип, сагъына къалгъайны, солуна
Нуреддинни отурта ве межлисни ача. Бутюн булар
яваш-яваш Гирейниң козьлеринде джанлана. Ханның
джевхерлернен сюсленген., соргъучлы къалпагъы астында
кулюмсиреген череси... Къарарлар алынгъан сонъ, фер-
манлар азырлана, тамгалар басыла... Сонъра хан джами-
синде намаз къылынып, диванханеден юкъары къаткъа
чыкъаракъ, софрагъа отуралар... Бир тарафта саз такъы-
мы чала, енгиль субет башлана...

Буларны тюшюниркен, янындан баягъы яшларындаки
бир адам кечти. Элинде бир къуман бар эди. Сюйрельген
киби кечип кетти. Бу, дюрбедар олса керек. Къаранлыкъ
диварлар арасындан бир кереден кунешке чыккып
шашмалап къалгъан кучокъ къара бир орюмчекке
бенъзей эди. Гирей онышъ артындан барып, элиндеки
къумангъа япышты.

— Чавуш, санъа ярдым этейим!

Къарт къуманны йибермеди.

— Бу меним ишим, — деди. Гирей исрар эткен сонъ,

— огул, мен бу ерниъ бекчиси олам, — деп девам этти. — Силем, темизлейим, къабирлерге сув ташыйым. Бойлеликле джан булам. Ташла, озъ ишимпи озюм корейим.

— Ойле олсун, чавуш!

Къарт янбашлап ёлуна девам этти. Ара-сыра артына айланып бакъа. Устюнде бельки отуз еринден ямавлы бир джуббе бар эди. Аягындаки чарыкълар чарыкълыкътап чыкъкъан, парча-кесек олгъанлар. Амма о кене де магърур, кене де хан тавурынен юре. «Иште, бир къылыч артыгъы» деп тюшонди. Шу топракъта юзь берген фелякетлер оны ольдормеген, уфатмагъан, эритмеген, асырлыкъ бир терек киби эгген, майыштыргъан. Гирейге ойле кельди ки, эгер бу адам кечмишнинъ авасындан нефес алмаса оледжек кетеджек. Ичинде бир эзиклик дуйды. «Бу адамнынъ, бу всфалы дюрбе бекчисининъ янында мен кимим?» деп тюшонди. Адам дерсинъ, бир яралыгъа, я да чёльде къалгъан бирисине сув алып кетяйткъан киби эди.

— Бу ерлерде не арайсынъ огълан?

Гирей тюшонджелеринден арынып, къарткъа че-вирильди.

— Не арайыммы? Бильмейим чавуш... Бельки да кечмишни арайдырым.

Къарт токътады, къуманны ерге къойды, Гирейни сюзип чыкъты.

— Кимсинъ сен, къаерлерден келесинъ?

— Адым Гирейдир, Эски-Юртлы Низам бейнинъ огълу олам.

Къартнынъ козьлери айдынланды.

— Низам бейни ким танымаз? Мен оны балалыгъындан билем. Пек уста ат мине эди. Уста бир пычакъчыдыр. Пельвандыр, намлы кедай Къутлу бейнинъ огълудыр. Мен Сеит Али олам. Бабангъа менден селям айт. О таныр мени.

Буларныг айткъан сонъ ханлар мезарлыгъына догъру кетти. Гирей де пешинден кетти. Къарт бир къабирнинъ аякъ уджуна отуртылгъан гульнинъ тюбюне сув къуйды. Гульнинъ даллары гъонджели эди.

— Мезарлыкъта арув гуллер осе. Буны билесинъми? Бу гуль шефакъ ренкиндедир. Севдалы бир хан къызы кибидир. Будамагъа къыялмадым. Хан къызынынъ юрегини кесип аткъан киби келе маъа.

Гирей Самуэльнинъ ачувлы айкъырувыны кене эшитти: «Къавукълары къырылгъан мезар ташларышы барып

---

*Къылыч артыгъы — джевктен сагъ чыкъкъан адам назарда тутула.

бакъ!» Къавукъсыз мезар тапларына бакъты. Къарт онынъ тюпюнгенлерини анълагъан киби эди.

— Башсыз къалгъан Кърымгъа башсыз мезарлар... — деди. Турды, ичини чекти, сонъра иляве этти: — Мен даа аятта ёкъ эдим. Руслар Кърымны алт-устъ эткенлер. Минних деген бир иблис къадын-къызларны, бала-чагъаны кесип, Къарасув шеэрини якъкъан. Ондан сонъра Багъчасарайны якъкъан-йыккъан. Мен бешикте экенде Потёмкин деген бир зебаний Кърымны ернен ексан эткен. Иште, бу къавукъсыз мезарлар тап о заманлардан къалмадыр. Бабам айта эди. Шаин Гирей заманында отуз биш джан къырылгъан. Шаин Гирей хан олмакътан башкъа бир шейни корип оламагъан. Пекинмек истеген амма кокиомизни къуруткъан. Миллет йыкылып башлагъан сонъ Потёмкиннинъ ордусы ичери кирген. Шаин Гирейнинъ менфаатперестлиги шу ерден белли. Инсан озъ топрагъындан вазгечерми? Сен Иран тарафларда запт этиледжек топракъкъа хан олмакъны къабул эт... Озь ватанынъны да Москвагъа быракъ! Оладжакъ ишти? О узакъны корьмеди огълан! Совъундан таджы, тахты элинден алынып, орта ерде сефилъ бир вазнетте къалды. Иште, руснынъ оюшы бойле олур. — Къарт сёзюнден токътап, козьлерини о къавукълары къырылгъан мезаргъа чевирди. — Башсыз къалгъан Кърымнынъ башсыз мезарлары демемнинъ себеби будыр. О вакъиадан сонъ бинълердже десятина топракъ, илле ёлунен онъа-бунъа дагъытылды. Кърым тюрки иджретке чевирильди. Бу ерде бир кимсем къалмады. Кетеджек эдим, кетип оламадым. Кечмиштен айырылып оламадым. Эдждатларымызнынъ рухлары якъама япышалар, иште, къалдым.

Гирей башыны эди. Арагъа бир сукюнет чёкти. Дюрбелерге догъру кетти. Демир пармакълы бир пенджеренинъ янында токътады. Дюрбе пенджереси артындаки сессизлик о эски ихтишамлы кунълернинъ сонъуны анълата эди. Ханлар эбедий уйкъуларына далгъанлар, эр шей бу къаравлыкъ диварларнынъ арасына комюльген. Оларнынъ сеферге чыкъув кунълериндеки эсджанлары, джошкъунлыгъы, давул сеслери, атларнынъ тоз-думангъа къарышып ёлларгъа чыкъувы, дженк арасында «Алла, билля ур ха!» деген сеслери эр шей, эр шей сессиз къаравлыкъкъа къарышып кеткен. Низам деде айта эди: «Джеикке кетилгенде ер еринден ойнай экен. Санки бир дагъ къопып, юрип кетейткъан киби...» Сонъра ханлар акъкъында икяелер айта эди. Гирей кучюк бала экенде ханларнынъ адларыны, якъкан хызметлерини эберден биле эди. Низам деде ара-сыра оны имтиан эте эди.

«Сейле огълум, Кърым хашлыгышы ким къургъан?»

«Халжы Гирей хан, бабай»

«Яхшы, Менъли Гирей хан нелер япкъан?»

«Медреселер, сарайлар...»

«Я болюнген Алтын Орда девлетлерининъ башларыны къавуштыргъан кимдир?»

«Мехмет Гирей хандыр».

«Афери! Шимди айт, русларны та Москваыны ичери-сине сюрген кимдир?»

«Биринджиси Девлет Гирейдир, О Москвагъа киргенде рус чары къоркъусындан къача, хазинеси оныны элине кече».

Низам деде кейфлене, ондан сонъ Бора Гъазы Гирейден бир шир окъуй эди. Эны чокъ шу мысраларны тскрарлай эди:

Расте мейинъ эдериз къамет-и дильджи ерине,
Тугъа бель багъламышыз, какул-и хош бу ерине...

Сонъки суаль Шаин Гирейнен багълы ола эди.

«Я Шаин Гирей?»

Гирей бу суальге истемейин джевап бере эди. Чюнки ханлыкъ деврининъ парылтылары бу суальге кельгенде сенип башлайлар. Шаин Гирейнинъ эвельки Гирейлерден фаркъ эткенине инанмакъ истемез эди. Сёшок бир сеснен:

«Миллетине терс тюшти, бабай...» — деп джевап бере эди.

Буларны тюшюнгенде Ссит Али чавушны унуткъан эди. Бирден къартнынъ агълаяткъаныны эшитти. О бир мезар ташынынъ яшына чёкип ичин-ичин агъламакъта. Гирей не япаджагыны бильмедн. Яваштан о тарафкъа юрди. Ссит Али эм агълай, эм сёйлене, тосат-тосат о мезар ташына сарыла.

— Ах саипсизлик... Мубарек инсанлар, йигитлер, гоньюль эрлери, илим санплери... Къайдасынъыз? Бизни озь башымызгъа быракъып, къайдаларгъа кеттинъиз?

Бутюн бу мезар ташлары Гирейге санплерининъ къалдыргъан хаяллары киби корюнди.. Сескенди. Эгилип къартнынъ омузына токъуцды. Бир шейлер сёйлемек истеди, сёйлеп оламады. Адамнынъ отуз еринден ямавлы джуб-бесине не парча-кесек олгъан чарыкъларына бакъты.

— Чавуш, агълама, — деди. — Бундан сонъ сенинъ дерт ортагынынъ мон олурым. Ашыны-сувуны кетирир, усть-башыны япарым. Агълама, Низам бейини огълу Гирей санъа эль узатмазмы?

Къарт къуругъан, къарышкъан бетиши Гирейге чевирди.
— Дюнъя нимети недир Гирейджан? — деди. — Билем, Гирейлер киби джумерт бир юрегинъ бар. Адынъа лайыкъ бир кишиниъ. Амма къарт Сент Алининъ бирден-бир истегини Кърымнынъ азат олмасыдыр.

Гирей эгилип, о тозлу-топракълы элнинъ опыти.

— О да бир кунъ олур, чавуш, — деди.

Буларни айткъан сонъ мезарлыкътан багъчагъа догъру кетти. Багъчада иисаини урькютиджи бир ялынъызлыкъ уюмран эди. Бабасы, Екатерина бу сарайны пек бегенгенинъ ве мында къалганыны айткъан эди. Демек, бу багъчада къаснакълы этегини суйрей-суйрей о долашкъан. Бир элинде ельпазеси, я да далындан янъы къопарылгъан бир гуль...

Ёкъ! Онынъ элинде не ельпазе, не гуль... Бир къамчы ярашырды. Дилара Бикечин хаялында расткетиргенде оны бу къамчынен къувалагъандыр. Якъкъан агъыр мислери багъчадаки гуллерини солдырыр, о бакъкъан эр гюндже ачмадан къурур. Сонъра Алтын одагъа кечер, алтыннен сырлап ишленген, къырмазы къадифе орътиули сетке ятар. Азман копегини де тизлери тюбюнде олур. Хызметкъярлары Кърым багъларынынъ юзюмлерини ве шарапларыны бир табакъкъа къойыш кетирирлер. Екатерина козьлери яры къапаныкъ алда сыхжакъ депъизлер акъкъында хаяллана. Сонъра джаны эглендже истер, элини чырпып, хызметкъяр баланы чагыра, «чалгъыджылар кельсин» дей, аз бир вакыттан эллеринде балалайкалары олгъан учъ къазакъ ичери кире, арасы чокъ кечмеден хаисарайны чариченинъ арзусына коре сечилген йырлар сарыш ала. Бу йырлар нени аңлаталар? Топракъ акъкъындамы, тереклер, къушлар ве я да севги акъкъындамы? О йырларнынъ бестекяры ким эди? Бу къадар писликнинъ ичинде тер-темиз къала билъген бир койлюми? Екатеринанынъ севмеге, махзун шаркъылар динълеп кокюс кечирмеге акъкъы бар эдими?

Одагъа акышамнынъ сучларынен, гуналарынен орътиюльген кольгелер кирелер. Чалгъыджылар чекинип кетелер, Екатеринанынъ ашыкъларындан бириси яваштан къапыны ачып, тильки киби этрафкъа козь атып, ичери кире. Копек яш адамынъ корьгенинен онъа къаршы ырылдай, тинлерини косьтере. Чариче копекни охшап, сустыра.

Шимди багъчанынъ корюмез кошелеринден Екатеринанынъ къахкъахалары эшитилген киби олды. Юрегини сыкъылды. «Лянет олсун...» деп сёйленди.

Арслан бей чаршыда долашыркен бирден аягъы сынып

ольген атына пек ошагъан бир аты расткетирди. Шашы кьалды. Ат гъурурнен этрафына бакъша эди. Санки ханлыкъ заманышдан чыкып кельген бир ат эди. Оныш озъ аты да бойле эди. Пек магърур эди. Оныш ичюн де бабасы Сафа бей: «Докъуз дагыш козьлеген бир чель атыдыр», дей эди. Юреги шувулдай. Атышъ санби Арсланныш акъылындан кечкислерни анылагъан киби юксектен бакъаракъ, енгиль аркетнен атышъ сыртына мшиди, сонъра ёрттырып Арслан бейниш янындан кечип кетти.

Арслан бей кедерли эди. Анасы «Айвангъа назар тийди», деген эди. Арсланныш яры кучюни санки о ат бере эди. Оныш башы шимди эвиниш диварында асувлы. Огъур олсун деп аскъан эди. Оны эр бакъкъанда атышъ джан аляметинен кишсеген сесни эшити. Бабасы о аты Арсланныш тоюна багъышлагъан эди. Низам деде де чокъ кыйметли бир эгер багъышлады. Атышъ джуйрюги, йнгитыниш делиси, дейлер, къапа, бакъайыкъ, деген эди. Сонъра Арсланны ат устюнде кориц, тамам бири-биринъизге уйгъунсынъыз, деп къувангъан эди. Ат озюниш аджджы-аджджы кишневишен шимди биле Арсланны чагъырайткъан киби ола.

Чюрюк сув далгъыз акъа, къою къан киби. Акация агъачлары тепремейлер. Авада шашкын къушлар учушалар. Къасрге къонаджакъларыны билли оламайлар. Бираз авлакъта Хансарайныш министрелери хаял киби корюелер. Озъ атыны унутмакъ ичюн оны бенъзсеген генч бир ат алмалыдыр. Баба ядикяры Салгъыр эди къартайды. Кеченлерде Низам деде Арсланныш эвине кельди. Бу апансыз зияреттен Арслан шашмалады. Къарткъа отурад-жакъ ер арап, этрафына бакъынды. Орталыкъ кыйыкъ-алекет. Бу къалабалыкъ дедешниш назарышдан къачмалды.

— Бу сефилликиниш себеби не я? — сорады деде.

Арслан бей айтмагъа сёз тапалмайш, огюне бакъты. деде Гирейниш ятыраджагъы эвден сёз башлады. Истесе, Хансарайгъа бенъзеген эв къурсын, оны не? Низам деде Арслан бейниш эксикликлерни, янылышларыны айтты.

— Арслан бей, сангъа не олды? Яшлы адам апайыныш мезарыны зиярет этер. Ольгенлерни зиярет этмей экесниш, тирилери бийсинмей экесниш. Бирден-бир эвлядынь Эмирджаныш кемиклери сайыла. Къоюныш, ашыгыныш ёкъмы. Баланыныш усть-башына бакъ. Чарыкълары парча-парча, чиггенениш топу онышкиден яты. Бугюн булар ёкълукътанмы, Арслан бей? Сёйле мангъа. Къартанаш усть-баш тикеджек алында дегильми? Без

токъуп оламы? Намазыны шашырмайып кыла бильсе, пек яхшы. Бу эвге бир келин керек. Бу сефиллик не къадар вакъыт девам этеджек. Бабаъ отурткъан фиданлар терек олдылар, башлары кокке тие. О тереклерни отурткъанда Эмирджан къадар эди. Шимди оларнынь талдасында отура, мейваларыны ашайсынъыз. Сафа бей ольди, артында намы-шаны къалды. Я сен не яптынъ, Арслан бей? Бу ерде сен эккен терек бармы? Тарланы биле истемейип сюресинъ, ишни ярым-ярты ташлап кетесинъ. Буларнышь себеби недир?

Арслан бей бу сёзлернинъ алтында эзилди.

— Акълысынъ, эмдже, — деди. — Баштаки сербест Арслан бей саңки бир къафеске тыкылды. Бабамнышь къалдыргъан асабалыгъыны чокълаштырып олмадым. Шу Эмирджаны кендимден четлештиргеним де догъру. Даима маъна анасыны хатырлата. Ичим агъу толды.

— Ольген ичюн олопмез, Арслан бей. Омюринишь соъуна къадар кимсе яш олып къалмаз. Бу иляхи эмирге къаршы чыкъмакъ сен киби бир йигитке ярашмаз.

— Къанатларым къырылды, эмдже, умуот деңильген шейиниъ къаерде экешни бильсенъ, айт маъна. Сёйле, юрегимнишь адджжысы силлисини.

— Саъна ат минмекни огреткен кунълерни хатырла. Хилялге бакъып ниет эткенлеримиз. Сепинънен бир анълашмамыз бар эди. Хатырла огълум. Сен бир Чорабатыр оладжакъ эдингъ, хатырла.

— Олар хаял эди, эмдже, планларымыз хаял узерине къурулгъанлар...

— Языкълар олсуи, демек, иманынь сарсылды. Демек, анълашмамызны боздынъ. Сенден буны беклемеген эдим, Арслан бей. Не ичюн кустишь, не ичюн умуотсизлендингъ?

— Кучом тюкенди, эмдже. Танъры да бизлерни унутты.

— Хатаны кендимизден арайыкъ, Арслан бей. Сен исьянгъа киресинъ. Тевбе эт, ичинъдеки къаранлыкъны дагъыт.

— Дагъылмай, эмдже, эбет, мен исьян эттим, гуналаргъа баттым. Танъры маъна гъадапланып, вуджудымы алгъаныны, узериме йылдырымлар ягъдыргъаныны истедим. Бекледим. Ич бири олмады. Озь джаныма къаст эттим. Эвиминиъ де, юрегимниъ де сефалетине къарышма, мени озь алыма ташла.

Низам деденинь юзю ап-акъ кесильди, козьлери кедерли бакътылар.

— Эй, огълум, Арслан бей, шу яшыма кельдим, — де-

ди о сакин давушнен. — Яшамакъ зевкъы гъайыш олмады. Яш етмиште, корип-корсджегим не къалды? Юрегим эп кыбырдай. Умют ве сабыр, иште, бу эки шей мени аякъта тута. Арслан бей, акълыны башына тогла, янълыш ёлдасынъ. Балабан адамсынъ. Багъчада ойнагъан огълунъа бир бакъ. Умют арасанъ, онъа бакъ! Сенинъ умютинъ о олмалыдыр. Озюнъе олюм истеп, оны янъгъыз къалдырып, оломлерден бетер алгъа къалдырма! Истерим ки, Арслан бей, эвельки Арслан бей олсун. Йигитлернен курсх тутсын, чышъ айтышсын, ат оюцларында уперли олгъаныны кене косътерсин. Мына санъа пара, ярын айван базарына барып, бегенген атыны сатып ал. Намынъа ярашкъан намлы бир ат ал.

Арслан бей неге огърагъаныны билъмеди.

— Баба ядикяры Салгъыршынъ песи бар, эмдже? — деди. — Бираз къарт, амма мени даа чокъ ирмакълардан ашырып, чокъ джарлардан кечирип. Яшым кучюк олса, бу эдисени къабул этер эдим. О параны алмам, эмдже, исрар этме.

Низам деде фена кызды:

— Иисан иисангъа ярдым этмезми? Мен сыкълетте къалсам, сен манъа эль узатмайджакъсынъмы? Адетлеримизни аякъ астына аласынъ. Мен бу яшыма келип, бойле шей коръмеген эдим... — Низам деде бу сёзлерни айтаракъ, еринден турды ве алель-аджеле чыкып кетти.

Арслан бейнинъ козьлерине къапы огюнде ойнагъан Эмирджан илишти. Низам деденинъ о ёнджытыджы сёзлерини хатырлады. Къарт акълы эди. Баланынъ оксюзлиги козьлеринден корюне. О анъ юрегинде бир буз парчасынынъ иригенини дуйды. Вуджудында бир эзклик дуяракъ, балагъа якълашты:

— Арсланынъ йигити, джан парчасы, юр Салгъыршы отлатып келейик. Къартымыз Салгъыр сабанынъ тазе отларында марум къалмасын, — деди.

Баланынъ юзю севинчен айдыланды.

— Олур баба...

Сонъра бирликте чокъракъ башына кеттилер, кучеш котерильгендже ашы анда отлаттылар. Бала бу якъынлыкътан мемнун эди. Токътамайып лаф эте, суаллер бере. Арсланбей баланынъ аякъларындаки эскирген чарыкъларгъа бакъып алды. Эвге къайткъан сонъ, Фатма къартанынъ къаршысына кельди.

— Анай, мен Багъчасарайгъа кетем, — деди. — Манъа текяран акъча керск. Шу къушагъынъны чез.

— Къара кунълерге сакълагъан акъчамдан башкъасы

ёкъ менде, — деди Фатма къартаңа кедерли тавур-несп. — Оны истейсинъми, Арслан?

«Эмджемпиънъ ярдымышы ред эттим де, анама огърадым, — деп тюшюнди Арслан. — Языкълар олсун, манъа. Тойларда параны сачып-савурсанъ, сонъу бойле ола.»

— Айып этме, анай, бу парагъа сизлерге урба алад-жагъым. Айванларшы саткъан сонъ эки къат этип къайтарырым. Эгер бермек истемессепъ, эвде не бар-не ёкъ эписиши сатарым. Къазанларны, бабамнынъ сюсли эгерлериши, тюфегини, эписиши...

Фатма ана пара явлугъышдаки тююмши чезип башлады. Чаршыдан алгъан урбаларыны чантасына толдырыр. Эски-Юрткъа артыкъ башыны тик тутып къайтыр. Шеэрден чыкъаяткъанда козьлери бир деведжиге илишти. Адам малларыны ёлнышъ кешарыша тизип къойгъан, нелердир сатмакъта. Башыша кирли бир сарыкъ саргъап, сакъалы белине тюше. Арслан бей атындан тюшюп, деведжиге якъышланды.

— Агъа, нелер сатасыпъ?

Деведжи явлукънен юзюнинъ терини сыльди. Эсмери пармакъларышыныъ биринде фирузе ташлы бир юзюк парылдады.

— Чокъ шей, — деди сатыджы. — Ипек, къокъулы шейлер, пычакъ, чиний чанакълар, къашыкълар...

— Чиний чанакъ дединъми? Къана шуны бир корейим...

Адам кучюк тахта сандыкны ачты, ичиндеки чанакълардан бириши элине алды, пармагышен енгильден черрти. Индже, хош сес чыкъты. Санки о накъышлы чанакънынъ корюнемез бир еришден чылы кыз кулип йиберди. Арслан бей мыйыгыны бурып?

— Бу бизге даяшмаз, — деди. — Назик ве индже шейлерни тез къырамыз. Сен шу къашыкъларны косътер манъа.

Адам чанакъшы ерине къойгъан сонъ, бир юн торбанынъ ичинден саплары мерджашларнен джулялангъан, къаплы бакъанышъ къабындан ясалгъан къашыкъларны чыкъарды. Арслан бей бойлесиши бир заман коръмеген эди. Арслан бей олардан бириши элине алып инджеледи, кюлюмсиресрек:

— Къайда кетсек де къашыгымыз янымызда, бойнумызда олур, дегильми, агъа? — деди. — Булар бизим агъач ве кемик къашыкъларымызгъа ошамайлар. Пск дюльбер.

Бир элинен юзюни ышкыалады. Низам бейнен Гирейнин огюнде бу кыашыкларны корьди. Арсланшын не кыадар медений ве индже рухлы адам олганыны аныласынлар!

— Буларны алам.

Кыашыкларны чантасына кыойды. Парасышы берип, атына минди. «Хан софрасына бензэр бир софра кыуарым. Низам бейни, моллаларны, эписши чакырырым. Арслан бейнин софрасы насыл олганыны корьсинлер».

Койге киргенде кейфи яхшы эди. Чешменин башында топланган балаларнын арасында Эмирджаншы корьгенинен атыны токтатты.

— Эй, Арсланнын йигити, джан парчасы, бу яккыа кель!

Бахадыр да о ерде эди. Эмирджанны тюртти. Буюн балалар о яккыа бактылар. Эмирджан чапып кельди. Бу эснада Арслан бей джамиден дагыылган джемаат арасында Низам бейни корьди. «Шимди тамам вакыты» деп тюшюнди. Атындан тюшти ве юксек сеснен:

— Бахтлы Эмирджан, бакь саыа нелер кетирдим, — деди.

Эмирджан меракынен чантагы бакты. Бахадыр да, дигер балалар да янына кельдилер. Экинди намазындан дагыылганлар адымларыны яваштаттылар. Низам бей нсе токтады. Арслан эсджаннен атынн сыртындаки чантаны тюшюрди.

— Нелер алдым, нелер, — деди Арслан. — Меним огълум фукъареликте кезе деп ким айткан?

Буларны айтыркен, Арслан бей о бир балаларгыа бакты. Оларнын махзуу турушларында Эмирджаннын ериде олмак истегенлери анылашыла эди. Арслан бейнин ичи янса да давраанышыны денъиштирмеди. Чантаны бошатты. Эмирджан:

— Бабам нелер алган! — деп бакырды. — Буларгыа бакынь. Джеккен топ, чызма, шиеме фыстанлыкь кыумач... — Сонъра кыашыкларны эльге алды, балаларгыа косътерди: — Бакынь, бакынь...

Арслан бей чызмаларны элине алды.

— Кий шуларны, бакыайыкь.

— Бу ердеми, бабай?

— Эбет, бу ерде. Кыана кий... Ёкьса бегенмединъми? Бакь, сахтияны кыадифе кибй йымшакь...

Буларны айтаракь, чызмаларны сыйпады. Бала чызмаларны элине алды, балаларнын шаматасы тышды, эр кес Эмирджаннын чызмаларны киноине бакыа. Низам

деде де тургъан еринде оларгъа бакъа. Чызмалар Эмирджашнынъ аякъларына болджа олды.

— Насыл? Яхшымы? — деп сорады Арслан бей.

— Тежаран болджа. Амма мен эписи бир буюджегим де...

Бахадыр агъызышы элинен къапатып кульди. Арслан бей ачувлады. Балагъа тик-тик бакъты.

— Неге кулесинъ, Бахадырджан? Ортада купонеджек киби не бар да сен кулесинъ?

Бала элесленди, къолуны агъызындан чекти.

— Мен кульмедим, Арслан эмдже...

— Яаа! Айса яхшы, сен не ичон чырайышы сыттынъ, Эмирджан? Шимди шу алгъанларымы чобан балаларына дагъытсам, эписи байрам этер. Чызмалары бегенмединъми? Я бу тошны да бегенмединъми? Пек яхшы.

— Бегендим, бабай, бегендим.

— Анълашылды, сен де меним киби бол юреклисинъ.

Козълерине чобан Алининъ огълу Джемиль илишти.

— Джемиль, къана кель, бу кольмек санъа, ма ал!

Бала чекине-чекине якъышлады. Арслан бей кольмекни узатса да еринден къыбырдамады, башыны салындырып тура берди. Бала Эмирджашнынъ юрегини къырмакъ истемей эди.

— Сен де токъ гошъюллисинъми, чобан огълу? Ал дедим санъа, ал!

Джемиль козь къыйгыгындан Эмирджашгъа бакъты, сонъра узанып кольмекни алды. Арслан бей дигер урбаларны да дагъытаджакъ эди амма, Эмирджашнынъ козьлери торлангъаныны коръди. Низам деде башыны эки янына саллап: «Ай дели Арслан, ай!» деп сомурданды ве ёлуна девам этти.

(Девамы бар).

Мемет Муедин Севдияр

САГЪЫНУВ

Учынь кешиш семаларда меним назик, йырларым,
Къартал киби къапат керинъ, булутларны кечинъиз.
Ватанымны мен сизлернен зийшетлерим, сырларым,
Къонмакъ ичюн Чатыртавнынъ зирвесини сечинъиз!

Бакъынъ ацда мемлекетнинъ обалары, дагъыша,
Корюнъ онынъ яйлясыны, чайырыны, чёлони!
Арада бир эниш япынъ багъчасына, багъына,
Бир де коринъ Оркъапынынъ отаймагъан ёлуны!

Орнынъ ёлу отайгъанмы, Тотай даа агълаймы?
Аджеп сувгъа толгъанмекен Арзы къызнынъ гугюми?
Ахмет акъай якъасышы кене йиппес багълаймы?
Сычан кене пирелерге япамекен дюгюнши?

Къара денъиз ёл берем, ёкъса турмай къайнаймы?
Не хабер бар кеченлерде дюгюн якъан кадымдан?
Къарасувда балачыкълар кене ашыкъ ойнаймы?
Бир хаберчик кетиринъиз Ешилъ Ярымададан.

АГЪЛАМА, БУЛЬБУЛЬ

Эй, бульбуль, не ичюн шай мазун отесинъ,
Сабанынъ танъ ели назиктен эскенде?
Не ичюн гонълюми раатсыз этесинъ
Юрекни кескин окъ парчалап кескенде?

Ёкъса, бир зезрли йыланнынъ тишлери
Сенинъ де гунасыз тенинъ баттымы?
Ёкъса бир хыянет алчакънынъ ишлери
Сени де юванъдан тышары аттымы?

Ёкъса, озь сесини бульбульге уйдуруп,
Ач къыргъый сени де олюмге джетеми?
Шу буллюр къанынънен къарныны тойдуруп,
Юксекке, коклерге авелеп кетемши?

Агълама, бульбулим, агълама, джесюр ол,
Уфукъны агъартып, ал кунеш догъаджакъ.
Акъ ичюн мейдангъа атылгъан чевик къол,
Джанавар къыргъыйны ал къангъа богъаджакъ.

О вакъыт сесинъни юксельтир, йырларсышъ
Уриет, адалет, азатлыкъ йырларышъ.
Назик хош азнкле севинчнен сырларсышъ
Юртымнышъ чёллери, чайыры, къырларышъ.

08.01.1945. БЕРЛИН

АЗИЗ МИЛЛЕТИМЕ

Не тарафкъа айлансам, къайда бакъсам,
Сени корем, гонълюмши сен аласышъ.
Ят иллерде олсанъ да, зорлукъсанъ да,
Саф оськеисинъ, кене де саф къаласышъ.

Эмек севинъ байрагъышъ, сафлыкъ джавынъ
Мукъаддестир, емишдир айткъан сёзюнъ.
Намус сенишъ ёлдашышъ, акътыр къанышъ
Атеш сача этрафкъа эля козюнъ.

Эбедийсинъ, буюксинъ, къоджамансышъ,
Тарихлерден силнимез шереш-шанышъ.
Къайда барсанъ — юксексинъ, одамансышъ,
Ич шубем ёкъ — парлайджакъ истикъбалишъ.

Яша миллет, бинъ яша, огърунъ джурьсин!
Сафлыкъ даим ёлунъа ёлдаш олсун.
Кельсин кушо — Ватанышъ сефа сюрсин,
Хырпалангъан аягышъ севинч толсыш!

18.05.1946. РИМ

КЪРЫМГЪА ЯЛЫНЪЫЗ ТАТАРНЫНЪ АКЪКЪЫ БАР!

Ешерген гуль багъча себепсиз солдымышъ?
Билишъ — бахт кунешни вакъытсыз батар.

Эй, ислям адеми! Хабериш олдымы?
Юртундан къувулган къырымлы татар.

Гунасыз бир къушныш ювасы чалынган
Деселер, бу кедер дертке дерт катар.
Татарныш ваташы элиден алынган —
Бу дертни чекерми, бичаре татар?

Миллетим Уралда, Сибирьде чекишир,
Джанындан айрылыр, зижданда ятар.
Кърымгъа эмекнен къазанган акъкъындан
Бир вакъыт айрылмаз къарамаи татар.

Умыт ич кесильмей, ягъса да ягъмур, къар,
Алемге бахт берип, айдыш танъ атар.
Кърымгъа ялынъыз татарныш акъкъы бар,
Кърымныш санби — татардыр, татар!

07.05.1946. РИМ

ЙЫРЛА КЕДАЙ!

Юрегимде яраларныш агърысыны ис эткендай,
Айдын гелже сия кокте мунарланды тегерек ай.
Азаплагъа джан даянмай, беден яна, къальплер
агълай,
Юксельт бутюн хош сесинъши, гонъюль охшап
йырла, кедай.

Йырла, кедай, чевик сесинъ къартал киби къанат керип,
Уралларны долашсын да, Сибирьда ойгъа далсын.
Шентлерниш хырпаланган рухларына селям берип,
Алтайларда джан чекишкен миллетимниш гонълюм
алсын.

Ильхам берип, йырла кедай, яраланган гонълюм
джошсын,
Гъарипликтеи къарамашлар муитына авушайым.
Сагълам сесинъ зайыфлагъан бедениме къувет
къошсын,
Миллетимниш шанын акълап, ваташыма
къавушайым.

Ач козюнъши, бакъ, этрафи матем сарды, ер-кок
агълай.

Батты кунеш, къарарды кок, сёиди йылдыз, тутулды ай.
Беден яна, гонъюль сызлай, азапларгъа джан дайнамай,
Етер артыкъ, етер, къардаш, сусма бугунь, йырла,
кедай!

16.04.1947. РИМ

АКЪШАМ

Дерсинъ ки, рессамшынь таблосы уфукълар
Ренкя-ренк: сарылы, пемпели, аллы.
Къаршыда тѣселер, дагъларын артына
Эмскте ёргъун шемс — атештен шаллы.

Тѣнемде парлады бир Чолпан йылдызы,
Сукюнет къаплады бутюн дияры.
Козюмде джанланды коюмшинъ гелч кызы
Зейимнинъ джевэри, гонъюмшинъ яры...

...Опышънен эр саба аятны татарлыкъ,
Севинчле къол-къолгъа къошардыкъ ишке.
Ойнашыр, кулюшнр, зевкъке зевкъ къатардыкъ,
Заметтен бирликте алырдыкъ пешо.

Ирмакълар шапырып-кошорип акъарды,
Юкселир кетерди коклерге дагълар.
Бир янда чайырлар децъызге бакъарды,
Бир янда чагълагъан дурмадан чагълар.

Кунъ кельди, козюни къан баскъан джапавар
Юртумны чигънеди, махв олды коюм.
Етимлер инъледи, агълады ачалар,
Ватандаш сюрюльди акърабам, союм,

Эм акъшам, эм саба асреттен япарым,
Козюмнинъ огюнде коюмшинъ кызы.
Шентин, гъазышы урьметнен анъарым,
Токътамай ич бир ашъ къальбимде сызы...

Семада кумдоштен бир хиллал корюшди,
Этрафны тереп бир сукюнет алды.
Дагъ-тѣпе, тарлалар сиягъа бурюнди,
Табиат гедженинъ къойнуна далды.

01.01.1957. АНКАРА

БАТАН — КЪРЫМЪА АЧЫКЪ МЕКТЮП

Мераба, эй, ана юртум, гузель Кърым, мераба!
Биньлердже йыл миллетиме сендинь ана эм баба.
Безендирдик сени бизлер, гульдай ачтынъ, эсненишъ,
Миллетимши эвлят киби къуджагышъда беслединъ.

Хатрынъдамы, йыллар эвель, тогъайлыкъта, байырда,
Кениш-къулан чёллеринъде, яйларда, чайырда,
Акъбардакълар, пападиелер, мелевшелер топлардыкъ,
Анамызгъа багыш берип, сениндирип, оплардыкъ.

Хатырлайым сени, Кърым, чокъ узакъта олсам да,
Чокъ керелер мешакъатлы вазнетте къалсам да,
Козъ огюнден ич кетмейлер сенинъ юдже дагыларышъ,
Сенинъ ешилъ чайырларышъ, берекетли багыларышъ.

Тавларында акъыш тургъан буллор сувлу
чокрыакълар,
Чёллеринъде отнен къаплы бол махсуллы топракълар.
Гультеректе йырлай-йырлай тавлангъан боз
торгъайлар,
Бугунъ биле яралангъан юрегимни охшайлар.

Чёлъ тарафта куль тёпелер, ялыдаки тюз дамлар,
Къарчыгъанъда субет эткен саф юреккли акъайлар.
Ёкълар артыкъ, ябанджылар санъа санп чыкътылар,
Барлыгъынъны харап этти, темелинден йыкътылар.

Салгыыр бою сыралангъан сельбилеринъ солгъанлар,
Багышъ-багычанъ, тарлаларынъ кийиклешип
къалгъашлар,
Чокрыакъларда буллор киби сув ерине къан акъа,
Виран олгъан харабелер юрек якъа, джан якъа.

Корем сенинъ саф симанъда бинъ асретлик излери,
Окюнесинъ сен де бугунъ, сагынгъансынъ бизлери.
Тюшме рухтан, келир кушо, бизлер санъа кетермиз,
Сени кене Татар юрту дженнет ватан этермиз.

О заман биз гъайып олгъан сой-сопларны тапармиз,
Къуджакълашыр, сарылшыр да, байрам-тойлар
япармиз.

Буны корип гъурурланыр, севинирсинъ сен, эльбет,
Савлыкънен къал, бугувъ ичюп-сени чокъ севген Мемет

Февраль. 1987.

СЫРЫМНЫ АЙТАЙЫМ

Ватан деп башлайым мен янъы йырымшы,
Бу йырны юртума хатыра япып,
Динъленъиз, достларым, айтайым сырымны,
Къалыплерши титреткен бир къач сёз тапып.

Бельки, мен сырымшы бус-бутюп ачамам,
Эр алда Ваташъа багъышым олсуу.
Бельки, эр гонъюльге айдын нур сачамам,
Истейим йырларым акъикъат толсун.

Гунасыз тенинде ал къаны къайнагъан,
Достларым йырымны окъусын, къансын.
Коксюнде бинъ ашкънен юреги ойнагъан,
Эр бир ферд Ваташъа севгинен янсыш.

Чюнки бу Ваташнынъ севгиге акъкъы бар,
Бу Ватан бабалар-деделер юрту.
Бу юртчюп чокъ къанлар тёктилер Татарлар,
Эджададым тахтыны бу юртта къурды.

Къараман шаныннен анъылгъан Татарлар
Бу юртны сюследи, ватаны япты.
Акъ ичюп курешкен чокътан-чокъ батырлар
Бу юртнынъ багърында мезарын тапты.

Бу юртнынъ багърына асырлар боюнджа
Атамыз, дедemiz пек чокъ къан тёкти.
Багъ-багъча отуртты, суварды тоюнджа,
Топракъны акътарды, белини букти.

Кийиклик алында булунгъан чёллерге
Илк кере дедemiz лескерин урды.
Чокъ эмек сарф этти, о, тузлы ерлерге,
Ярашыкъ шезрлер, койчиклер къурды.

Бу юртнынъ устюнде алтын кунъ парылдай
Этрафны ялдызлап, шавлесин сача.

Дерелер боюнда озенлер парылдай,
Саф ава гонъюльни тазерте, ача.

Тогъайлар-чайырлар устюнде тѣшельген
Къокъулы, зумрют тѣс къадифе ѳргъан.
Багъ-багъча, байырлар, ямачлар ешерген,
Эр ерни ляле, гуль, чечеклер саргъан.

Эм Къачы, эм Алма, эм Салгъыр боюны
Далланып ешерген багъчалар сѣслей.
Эмегин аджымай чальшкъан койлюни
Бу азиз ватаннынъ махсулы беслей.

Ай-Петри, Аюдагъ, Ромаикъош, Чатырдагъ
Смагъа гъурурнен коксюни кере.
Яз ве къыш ешерген зийшетли орман, багъ
Рухларны тазерте, илъхамлар бере.

Дагъларнынъ артында денъизлер йылтырай,
Назик ель инсаннынъ гонъюлини охшай.
Денъизнинъ устюнде толкъунлар къалтырай,
Ялыгъа кошокли сувуны ташлай.

Кендине джелъп эткен ярашыкъ бу ялы,
Кунеш, сув, аванен сагъламлыкъ бере.
Онынъ эр болноги мельэмли, шифалы,
Мында эр беденге чевиклик кире.

Инсангъа хош ава, сеадет багъышлай,
Денъизде тузлу сув, кейф бере, ашлай.
Кунешнинъ нурлары этрафынъ нагъышлай,
Къарарта инсаннынъ тешини тунчдай.

Бу — мапъа эждатнынъ екяне багъышы,
Бу — меним ватаым, севимли Кърым.
Бу — меним саф, темиз гонъюлюмнинъ нагъышы,
Бу — меним хаялым, бу — мешим сырым...

АРЗУЛАРЫМ

Уфукълар агъарса, айдын куш догъса,
Шавлеси — нурунен зиллетни богъса,
Дюньяда адалет укюмдар олса,

Элимде бугъавны парчалар эдим,
Миллетке: «Ватанпы кьорчала!» — дердим.

Йигитлер акъ ичюн дёгюшке кетсе,
Арсландай курешсе, макъсаткы етсе,
Бар миллет оларнен ифтихар этсе,
Мен де бу дёгюште булушыр эдим,
«Илери йигитлер, есишке!» — дердим.

Ач йылан мукъаддес юртумдан кыачса,
Ал кунеш этрафкы шавлесин сачса,
Не кыадар, не кыадар севишир эдим,
Юрскнен: «Бу меним ватаным!» — дердим.

Хаинлер геберсе, сарарыш — солып,
Миллетим севише бахтияр олып,
Гоньюллер джошсалар шефкыатнен толып,
Мен де шай юрсктен севишир эдим,
«Яшасын кыарамаи миллетим!» — дердим.

КЪУТУР, ДЕНЪИЗ

Къартал кыушлар кыанат керип, мавы кокте учкыандай,
Баш устюнде акъ булутлар кыувалаша, учалар.
Дерьа-денъиз узерине шавле сача кумшош ай,
Толкыунчыкылар ойнашалар, санлгерге кыачалар.

Кыара денъиз санки юкылай, кыаранлыкыкы
колпольген.
Бир дешеттен кыоркыкыан киби турмакы бильмей,
кыалтырай.
Этраф бошлукы. Ич бир шейчик ёкытыр козге
корюльген,
Ай ярыгы акс эте, сув устюнде йылтырай.

Эр тарафта терек тынчылык. Эр тарафта кыаранлыкы.
Сукюнетни тек шувлагыан толкыунчыкылар бозалар.
Яралангыан гоньюлом тапмай теляшысиз бир аралыкы,
Юрегимнинь теренинде ягы дертлер кыозалар:

Кыаршындаки уфукыларынынь аркыасында, узакыта,
Тувгыан илим, ана юртум, Ешилъ ада булуна.
Азиз Кырым козьяш тёке, вефасыз бир тузакыта,
Эбет, юртум козьяш тёке, чырпына сагы, солуна.

Шу денъизиниъ аркъасында шимди машер куню бар,
Ал къан, атеш,
Тишлеринден зер акъкъан вахший къызыл джапавар,
Урды къашлы пычагыны миллетимниъ сыртына.

Селлер басты ватанымны, эм ер, эм кок инъледи.
Шемшек чакъты, кок гуръледи, къалтырады
Чатырдагъ.

Яралаңды саф юреклер, буны алем динъледи,
Янды эвлер, янды койлер, кульге дѣнди багъча-багъ.

Буюк деръя! — Къараденъиз! Екъса, сен де мен киби
Яс туттышъмы? Бу тынчлыкъта солукъ-солукъ
чагълайсынъ.

Къалтырайсынъ яраланып, ал-къан тѣккен теи киби,
Оксюз къалгъан явру киби ичин-ичин агълайсынъ.

Шапыр, кошор, окюр, денъиз! Ятма бугунъ, тур,
денъиз!

Дешет сачкъан къудретинъден бутюн джан
саллансын!

Къутур, денъиз! Сюйрю башлы къаяларгъа ур, денъиз!
Бешернет узериңде айдыш танълар аллансын!

20.5.1944
Костендже. Мамай ялысы.

Гъашие суреси

88

Меккеде назиль олгъан бу суре 26 аеттен ибареттир. О бутюн барлыккыны озь дешшетишен къаплап алгъан Къыямет кунн юзь береджек адиселерни беян этювнен башлана. Шунинъ ичюн бу суре «Гъашие» яни «Къаплап алыджы» деп адландырылгъан.¹

Бу суреде Ер ве Коктеки эр бир мевджудат скаяне Яратыджынынъ — Алла-таалаянынъ бар олгъанына делялет берип тургъаны косътериле.

Суренинъ сонъында пейгъамбер алейхи-с-селямининъ бойнундаки вазифе ялынъыз наснат-огют иле хакъ ёлына давет этмек олгъаны къайд этилип, наснат-огютке къулакъ асмагъан кимселер Алла-таалаянынъ узурьна баргъанда озь къылмышларына лыйыкъ джеза аладжакълары акъкында хабер бериле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй инсан огълу! Эр шейши къаплайджакъ? Къыямет кунининъ хабири санъа кельмедими? 2. О Кунъде бир такъым юзьлер (никярджыларнынъ юзьлери) зиллетке бурюнген олырлар. 3. (Боюулары ве къол-аякълары бугъав ве зынджырларыны суйреклевисеи) зорлыкъ, мешакъат чекеджектирлер. 4. Якъыджы атешке ясланырлар. 5. Къайнап тургъан чокъракътан ичирилирлер. 6-7. Олар ичюн семиртмеген ве асыл тойдырмагъан тикенли ве, ямап къокъулы дари терегинден башкъа³ аш олмаз! 8. Инангъанларнынъ юзьлери о Куня шадлыдыр. 9. Якъан ишлеринден хошнуттырлар. 10. Олар алий дженнетте булунып; 11. О ерде ич бир бош сёз эшитмезлер. 12. О ерде акъар чокъракъ бардыр. 13. О ерде юксельтилген тахтлар бардыр. 14. Ве ерлештирилип къойылгъан тостыкъашлар бардыр. 15. Сыра-сыра ястыкълар; 16. Ве тешельген килимлер бардыр.

И з а а т . Юкъарыдаки аетлерде къафирлернинъ огърайджакъ джеһеннем азабы ве муъминлернинъ иришеджек дженнет ниметлери тасвирленди. Ахрет аятындан кетирильген бу джанлы левһалар инсанлар окъуп, ибрет алмалары ичюндир. Энди инсанлар корип ибрет алмалары ве Яраткъаннынъ барлыгъыны, бирлигини биллип иман кетирмелери ичюн олар эр кунъ, эр саатте расткельген дёрт шей мисаль кетириле.

17-20. Бу инсанлар асыл девенинъ пасыл яратылгъанына, Кокнинъ насыл юксельтилгенине, дагъларнынъ насыл тикленильгенине, ернинъ насыл тегизленип къойылгъанына (ибрет назарыен) бир бакъмайлармы?!

И з а а т . Бу аетлерде кишилернинъ назары эвеля айванат алеминде «сахра гемиси» адыны алгъан девеге джельп этильмекте. Акъыкъатен, сахра эалиси ичюн деве эм аякъа вастасы, эм агъыр юклерни ташыгъан ве агъыр вазифелерни беджерген бир хызметчидир; онынъ юни урбагъа яраса, сюти леззетли ве севимли емектир. О ози эр шейге къатлангъан ве сонъ дередже къуветли олгъанына бакъмадан, яи бала етеклесе де, кете бере. Онда минмек я да агъыр юклерни артмакъ да пек къолай: бир ишаре этсенъ алдынъа чёке, минип алсанъ исе кене бир ишаре иле еринден джонеп, иштеген тарафына реван ола. Булар девенинъ тыштан бакъкъанда козьге чарпкъан джезетлеридир. Энди онынъ вуджудына ибрет назарынен бакъылса, о айларнен ашсыз-сувсыз юре бильгенинден тутуп, онынъ бедениндеки эр бир аза не дередже сахра шараитине уйдырылып яратылгъаныны корип, Яраткъаннынъ къудретине тааджипленмемек мумкюн дегиль.

Ашагъыдаки аетлерде нейгъамбер алейһи-с-селямгъа кишилерни Исламгъа давет этювде мына бойле ибретли мисаллернен насият-огют берюв ёлыны тутмакъ эмир этильди.

21. Эй Муһаммед! Сен огют бер! Затен сен бир адий

огютчисинъ. 22. Сен оларгъа тазыйыкъ япаджакъ дегильсинъ. 23-24. Амма ким де (бу огюттен) юзъ чевирсе, ишкяр этсе, Алла оны энъ буюк азапкъа огъратыр! 25. Догърусы, олар мытлакъа Бизге къайтып келеджектирлер. 26. Шубһесиз, сонъра эсапларыны корьмек де Бизим устумиздедир.

Феджир суреси

89

Бу суре де Мекке сурелеринден олып, 30 аеттен ибареттир. Мында сёз эвеля узакъ кечмиште отькен ве Алла-таалянышъ пейгъамберлерини яланджы эткенлери себебинден фелякетке огъратылгъан базы бир къавмлер акъкъында, сонъра Танъры-таала къуллаарыны байлыкънен де, ёкъсуллыкъ-факъырлыкънен де сынагъаны хусусында ве суренишъ сонъунда исе Къыямет куши юзъ береджек дешипетли адиселер ве дюньядаки аятыны иман-итикъадда садыкълыкъ иле кечирген джанлар о Кушьде дженнет ниметлерине иришеджеклерни акъкъында кете.

Суре озинишъ биринджи аетинен «Вель-феджир» яни «Танъгъа ант олсын» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмаһи'р-Раһим

1. Танъгъа ант олсын; 2. Зульхиджда айынышъ биринджи он геджесине ант олсын; (анджакъ шу куньлерде Меккеге аджилликке барылып, анда мерасимлер отькериле. 3. Чифт ве тек (рекятлы намазларгъа) ант олсын: 4. Отип кечейткъан геджеге ант олсын ки (ишкярджылар азашгъа огъратылырлар)! 5. Мына шу (ант этильген шейлер) акъыл саиби ичюн бирер еминге ляйыкъ дегильми?! 6-8. Эй Муһаммед! Раббинишъ ич бир мемлекетте япылмагъан къоджаман сутюнлернинъ саиби олгъан Иремлерге.² Ад миллетине не ялкъаныны (насыл фелякетке огъратылгъаныны) корьмединъизми? 9-12. Къура вадийсинде къая ташларыны кескен (яни кесип озьлерине эвлер къургъан) Семуд миллетине ве мемлекетлерде адден ашып, о ерлерде бозгъунджылыкъны арттыргъан, сарсылмаз бир салтанат саиби олгъан Фыравунгъа Раббинишъ не эткенини корьмединъми? 13. Раббинъ оларшыны устине тюрлю азап-афат ягъдырды. 14. Догърусы, Раббинъ (эр шейни) козетип турыджыдыр.

И з а а т. Юкъарыдаки аетлерде куфрликлери себебинден фелякетке огъратылгъан къавм ве къабилелер анъылып кечти, энди бахт-сеадетни мал-байлыкънен ольчеген къафир кимселер акъкъында хабер бериле.

15. Раббинъ денъемек ичюн бир инсангъа эйилик этип, нимет берген вакъытта о: «Раббим мени шеревли этти», дер. 16. Амма оны сынамакъ ичюн рызкъыны къытып, бир ольчюнен берген вакъытта: «Раббим манъа хор бакъты», дер. 17. Ёкъ, (сизлер заи эткенниъиздай, иззет-уръмет — байлыкънен, хор-ахир этюв — ёкъсызлыкънен элмаз).

И з а а т. Алла-таала биревни яхшы коръгени ичюн бай этип, я да башкъа биревни яман коръгени ичюн фукъаре этмей. Умумен эгер Алланынъ бакъышында мал-байлыкънынъ чибин къанаты къадар урьмети олса эди, къафирге ондан бир капиклик шей биле бермеген олыр эди. Лякин Алла-таала инсанларны шукюр эттилерми-ёкъмы, деп сынавадан кечирмек ичюн байлыкъ бере яки олар сабыр эттилерми-ёкъмы, деп сынавадан кечирмек ичюн рызкъларыны къытып бере. Демек, инсаннынъ байлыкъкъа севинип, фукъареликке кедерленип юрмеси янълыштыр. Аетнинъ девамында энди Мекке инкъарджыларына хытап этилип, оларнынъ гъает ачкъозъ ве хасис кимселер экенини, биревнинъ акъкъыны ашагъанлары ве эял-арамнынъ факъкъына бармагъанлары фаиш этиле.

Ёкъ, сиз озинъиз оксюзге мерхаметлик косътермейсинъиз! 18. Ёкъсулгъа аш бермеге бир-биринъизни даврандырмайсинъыз! 19. Сиз къалгъан мирасны исе, акъкъы олыр демеден, (озинъикше) къошып ашай берсинъиз! 20. Дюнъя малыны пек севинъиз! 21. Ёкъ, Ер сарсылып парчалангъан вакъытта; 22. Мелеклер сыра-сыра тизилип, Раббининъ укми кельгенде; 23. Шу Куни джешенем де якъыш кетирилип къойылгъанда — ана шу Куни инсан (коръгенлеринден) ибрет-огют алмагъа арескет этер, амма артыкъ бу ибрет-огюттен онъа не файда?! 24. О: «Э, кешке бу аятым ичюн эвельден бир шей япкъан олса эдим», дер. 25. О Куни Алланынъ азабы киби ич ким азап эталмаз! 26. Ве бугъавшы ве зынджыршы Онынъ багълагъаны киби къавий этип кимсе багълап оламаз! 27. (О Куни муъминлерге эсап чекилип, денилип): «Эй тышчылыкъ ичинде булунгъан джан; 28. Сен Ондан (Алланынъ берген ниметлеринден), О да сенден (сенинъ амеллеринъден) разы олгъан алда Раббинъинъ узурьна къайт! 29. Яхшы къулларынынъ арасына кир; 30. Ве Меним дженнетиме кир!

Меккеде назиль олгъан бу суре 20 аеттир. Суренинъ башында Алла-тааля — Озинишъ ишдже-нидже пейгъамберлери догъып-оськен ве хусуса, сонъки пейгъамберни Мухаммед алейхи-с-селямишъ ана юрты олгъан улу Мекке шеэрини ве бутюн инсанларнышъ акъларына ант этип — инсан заты бу дюньягъа чалышув-мешакъкът чекюв ичюв кельгени акъкъып-да хабер бере. Бу суре «Белед» яни «Шеэр» деп адландырылгъаны да шунышъ ичюндир.

Сонъра къолларындаки мал-мулклерини савурып, макъташып юрген кимселер теъбиеленип, факъат имаи-итикъад иле Алла-таалянышъ буюргъан ерлерине сарф этювнен ахрет сеадетине иришмек мумкюн олгъаны, Алла-таалянышъ аетлерини ред эткен кимселер исе, шубһесиз, джеһеннем бахытсызлары олгъанлары къайд этиле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-3. Эй Мухаммед! Мекке шеэрини, — сен де бу шеэрге яшайсышъ, — эм де бабагъа ве ондан олгъан балаларгъа (Адем алейһи-с-селям ве онышъ несилине) ант олсын ки; 4. Инсан огълуны зорлыкъларгъа къатланаджакъ шекильде яраттыкъ.

И з а а т. Яни инсан озине джан берильгенинден та шу джан беденини терк этип чыктып кеткендже чалышув мешакъкътатынен аят кечире. Бу саеде мусульман да, къфир де бир-бирине ошагъан эмек мешакъкътларыны башындан кечире. Лякин мусульман Яраткъаннышъ буюргъан иш-амеллеринде джан куйдире, озинишъ кучъ-гъайретини имкяны олгъаны Къадар саяаплы ишлерге сарф эте ве керек олса, һакъ ёлында джаныны къурбан этип, ахреттеки эбедий раатлыккъа ирише. Амма къфир, итикъадсыз кимселер исе эмистиз кейф-авесликке ве озьлерине дг, баикъасына да файдасы олмагъан уфакъ арзу-хаялларгъа етиов ёлында джанларыны джаб-багъа берип, акъибетте бу дюньядаки эмек-мешакъкътлардан баикъа о дюньядаки джеһеннем азабы мешакъкътатына да огърайлар. Ашагъыдаки аетлерде ана шойле тапкъан мал-мульки ве кучъ-къуветинен гъурурланып, пейгъамбер алейһи-с-селямгъа ве баикъа муъминлерге тильнен къашанып юрген бир кимсе акъкъында икяе этиле.

5. О озине ич кимнишъ кучю етмез деп ойлаймы?! 6. О (макъташып): «Пек чокъ мал-мулк (сарф этип) ёкъ

эткендирим», дей. 7. О озиши (резиллишкен мал-мулк савураяткан вакытта) ич ким корьмеген деп зан этемми?! (Ёкъ, Алла-таала эр вакыт эр шейин корип-билит тура)! 8-9. Я Биз онъа эки козь, бир тиль ве эки дудакъ бар этмедикми?! 10. Биз онъа эгри ве догъру эки ёлшы да косьтермедикми?!

И з а а т. Яни Алла-таала инсанны яратып, яхшы ёлда да, яман ёлда да юрьмеге имкян берди. Бу эки ёл да юксекликтир. Демек, экисине де чыкъмакъ ичюн де тер тёкмек, мешакъкят чекмек лязим. Лякин яхшылыкъ юксеклигине чыкъмакъ ичюн тияде аракет этип, сонъына чыкъкан киши дженнет ниметлерине етер экен, яманлыкъ юксеклигине чыкъкан киши онынъ артындаки джехennemге тюшер.

11. Амма о (макътанчакъ кимсе) агъыр кечитни ашмагъа тырышмады! 12. Эй Мухаммед! О зор кечитшиъ не олгъанышы сен къасрден билирсинъ? 13. О кечит бир къулны (къуллыкътан) азат этмек; 14-16. Яхут ачлыкъ кунинде якъшы олгъан бир оксюзни я да мухтадж олгъан бир ёкъсулны тойдырмакътыр. 17. Соъра, инанып бир-бирлерише сабыр тевсие эткенлерден, мерхаметлилерден олмакъны тевсие эткенлерден олмакътыр. 18. Иште булар амель дефтерлери сагъ тарафтан берильгенлердир. 19. Бизим аетлеримизни ишкар эткенлер — иште олар амель дефтерлери сол тарафтан берильгенлердир. 20. Олар эр тарафтан атешнен къапанып алынаджакълардыр!

Шемс суреси

91

Меккеде назиль олгъан бу суре 15 аеттир. Мында Алла-таала Ози яраткан бир сыра мевджудаткъа ве Озь-озине ант этип, озь джаныны иманнен пак туткан киши къуртулыш тападжагъы, оны куфрлик иле хор эткен киши исе мурадсыз оладжагъы акъында хабер бериле. Соъра иште бойле фелякетке огърагъан къавмлерден Семуд къабилеси мисаль этип кетириле.

Суре озининъ биринджи аетинец «Ваш-Шемс» яши «Кунешке ант олсын» деп адландырылган.

1. Кунешке ве онынъ ышыгына; 2. Онынъ артыдан кельген Айгъа; 3. Оны (Кунешин) ашкар эткен куньдюзге; 4. Оны озь зульметинен къаплап алган геджеге; 5. Кокке ве оны япкангъа; 6. Ерге ве оны япкангъа; 7-8. Кишиге ве

оны шекиллендиргенге ве сонъундан онъа яхшылыкъ ве ямаплыкъ къабилети бергенге ант олсын² ки; 9. Озини (озъ нефсини имашен) арышткъан кимсе сеадетке иришти. 10. Озини феналыкъкъа комген кимсе исе зараргъа огърады.

И з а а т. Сахабалардан Ибн Аббас тарафындан (Алла о кишиден разы олсын) ривает этильгенине коре, пейгъамбер алейһи-с-селям юкъарыдаки аетлерни окъугъанда эр вакъыт бир токътап танъры-таалагъа шойле дуа этер экен: «Аллаһим, Озинъ нефсиме-джаныма иман бер. Озинъ онынъ саибисинъ ве Озинъ оны энъ яхшы паклейиджисинъ».

Энди ашагъыдаки аетлерде Семуд къабилесининъ башына кельгенлер беян этиле.

11. Семуд миллети пейгъамберлерини яланджы эттилер. 12-13. Ичлеринден энъ азгъыны котерильди ки, Алланынъ пейгъамбери оларгъа девени косътерип: «Алланынъ бу девесине ве онынъ сув акъкъына токъунманъыз (яни сувармагъа кедер этменъыз)», деди. 14. Оны яланджы эттилер ве девени сойдылар. Бунынъ ичюн Раббилери гунаһлары себебинден оларнынъ устине къыргъын йибериپ, оны (къыргъынны эписине) бирдайын этти. 15. Эм Алла бу ишининъ акъибетинден къоркъмаз!

Лейл суреси

92

21 аеттен ибарет бу суре де Меккеде назиль олгъандыр. Мында сёз инсанларнынъ яшайыш-турмушлары да, иш-арскетлери де чешит-чешит экени хусусында кетип, ахрет Куниндеки мукафаткъа иман кетирип, мухтаджларгъа хайыр-садакъа берип, омюр кечирген кишилерге бериледжек джешиет акъкъында, имансызлыкъ иле омюр кечирген кимселерининъ исе бараджакъ срлери олгъан джеһеннем азабы акъкъында хабер бериле.

Сурешинъ сонъында Ялынъыз Алланынъ разылыгъыны умют этип япылгъан амеллерге эджир-савап бериледжеги къайд этиле. Бу суре де озининъ бириджи аетинен «Вал-Лейл» яни «Геджеге ант олсын» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Орталыкъны зульметнен сарып келеяткъан геджеге ант олсын. 2. Айдынланып корюнген куньдюзге ант олсын. 3. Эркекни ве къадышны яраткъангъа ант олсын ки; 4. Эй

инсаңлар! Шубһесиз, сизинъ ыштылыш-арекетлеринъиз че-
шит-чешиттир. 5-7. Элинде олгъан шейинден (хайыр-сада-
къа) бергеннишъ, Алладан къоркъаншынь, эм де яхшы
акъибетни (дженнет бар экениш) танъганшынь ёлыны Биз
къолайлаштырымыз.

И з а т. Бу аетлерден малюм олгъанына коре, ким де дюньяда
ве ахретте бахт-сеадетке иришов ёлыны кыдырса, о киши учъ
хасиетнинъ саиби олмасы лязим экен: озъ устюндеки Алла-таала
бужорган хайыр-садакъаны фукъаре-бичарелерге берюв, даима
иманнен, ялынъыз Алладан къоркъып яшамакъ ве яхшы амель ичюн
гузель мукафат — дженнет олгъаныны чин гонъюльден тасдыкъ
этмектир. Танъры-таала мына шу учъ хасиетке саип олгъан
кишилерге дженнет ёлыны енгиль этмеге ваде берди. Энди ашагъы-
даки аетлерде озюнде юкъарыдаки хасиетлернишъ аксине саип
кимселер ве оларнынъ тападжакъ акъибетлери акъкъында сёз
юръетиле.

8-10. Ким де саранлыкъ этсе ве озини (Алла узурындаки
эджир-мукафатларгъа) ихтияджсыз сайса, эм де энъ яхшы
акъибетни (Аллашынъ ваде эткен дженнетини) ялан десе,
Биз онынъ агъыр ёлгъа огърамасыны къолайлаштырыр-
мыз. 11. О кимсе олип, атешке юварлангъан вакъытта
малы онъа файда бермез. 12. Шубһесиз, һидает (яни догъру
ёлгъа ириштирюв) ялынъыз Бизим элимиздедир. 13.
Шубһесиз, ахрет де, дюнья да ялынъыз Бизимдир.

И з а т. Яни дюньянынъ да, ахретнинъ де бирден-бир акъыкъий
саиби ялынъыз Алла-тааладыр. Ким де Алладан башкъа бир
кимсеге баш эгсе, Алладан башкъа бир де бир кимседен һидает яки
бахт-сеадет сораса, о ачыкъ-ачыкъкъа ёлдан азыджыдыр.

14. Эй инсаңлар! Мен сизни алевленип яугъан атештен
тебиеледим. 15-16. О ерге факъат (керчекни) ялан деген
ве (иман-итикъаддан) юзь чевирген бахытсыз кимсе кирер!
17-18. (Гунаһлардан) арынмакъ ичюн (яхшылыкъ ёлында)
малыны сарф эткен, Алладан зияде къоркъкан кимсе
ондан (шу атештен) иракъ тутылыр. 19-20. О, япкъан
яхшылыкъыны, онынъ бирсинден къайтарылгъаныны
коръмек ичюн дегиль де, анджакъ юдже Раббининъ хо-
шнутлыкъыны козетип япкъандыр. 21. Ве о якъында
(Рабби онъа ваде эткен мукафаты — дженнет шиметле-
ринден) хошнут олыр.

Меккеде назиль олгъан бу суре 11 аеттир. О Пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ шахсетине хас бир суре олып, онда Алла-таала Озинынъ сонъки пейгъамберине ысбетен севгиси ве шевкъаты акъкъында хабер бере. Сонъра о кишиге иляһий ёл-ёрукълар косьтериле.

Суре озининъ биринджи аетинен «Вад-Дуһа» яш «Къушлукъ вакътына ант олсын» деп адландырылгъан.¹

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Къушлукъ вакътына ант олсын. 2. (Этрафны) зульметнен къаплап алгъан геджеге ант олсын ки; 3. Эй Муһаммед! Раббинъ сени не быракъты ве не де санъа дарылды.²

И з а а т. Бу аетлер пейгъамберимизге вахий келюви бир къач вакъыт токътап къалгъан ве айры мушриклер: «Мына, Муһаммедни Рабби ташлап кетти», деген лаф даркъаткъан вакъытларда назиль олгъандыр. Алла-таала Ози яраткъан къушлукъ (ярыкълыкъ) ве гедже (къаранлыкъ) акъкъына ант иле Муһаммед алейһи-с-селямны терк этмегени ве яман корип къалмагъаны акъкъында хабер берюв вастасынен гуя Айнынъ (вахий кельмей къалгъан) он беши къаранлыкъ олса, къалгъан он беши ярыкъ олувына ишаре этмекте.

4. Догърусы, ахрет сен ичюн дюньядан даа хайырлыдыр. 5. Раббинъ, шубһесиз, санъа (ойле ниметлер) береджек ки, сен де (о ниметлерден) хошнут оладжакъсынъ. 6. О сени оксюз алышъда тапып, озине сыгъышдырмадымы?

И з а а т. Бу ерде пейгъамбер алейһи-с-селям яш сабий чагъында оксюз къалгъанда башта бабасы Абдулмуталлибинъ, сонъра исе эмджеси Абуталибинъ бакъымында тербиеленгенине ишаре этильмекте.

7. О сени шашмалагъан алда тапып, Догъру ёлгъа ириштирмедими? 8. О сени факъыр алда тапып, бай этмедими?³ 9. Ойле экен, сакъын оксюзге яман муамеледе булузма! 10. Ве сакъын бир де бир шей истегенни (бир шей бермейин) къувма! 11. Раббинънынъ (санъа берген пейгъамберлик ве башкъа) нимети акъкъында (адамларгъа даима) анълат!

И з а а т. Бу иляһий ёл-ёруклар тек пейғамбер алейһи-с-селямның озине дегиль, оның бутюн умметине аиттир. Зира эр бир иман-итикъадлы кишиниң борджы — ози мерһаметине мухтадж олған энъ алий зат — Алла-тааланың онъа берген эсапсыз ниметлерини хатырлап, озине мухтадж олған етим-бичарелерге зулум этмей, аксине оларға къолындан кельгени къадар ярдым берип юрьмектир.

Шарх суреси

94

Бу Мекке суреси 8 аеттир. О да бундан эвельки суре киби башындан сонъунадже пейғамбер алейһи-с-селямға хытап олып, мында Танъры-таала тарафындан онъа берильген иззет-мерһаметлер къайд этиле ве пейғамберимиз мешакъятларға сабыр этювге эм де Алла-тааланың ибадетше данма рағъбет косътермеге давет этиле.

Сурениң ады олған «Шарх» келимеси — «Ачмакъ, кенъ этмек» манасыны анылата.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Муһаммед! Сениң къальбинъни (Иман ве Къуръан нуры иле) кенъ мунсвер этип ачмадыкъмы? 2-3. Ве белинъни буккен агъыр юкинъни устинъден алмадыкъмы?

И з а а т. Бу агъыр юк — пейғамбер алейһи-с-селямның ёл берген, яни мунафыкларның джидһадға — дин огърунда дженкке — чыкъмасына изин бергени, узурна кельген кози зайыф кишиге чырайыны сыткъаны киби кучюк хаталар эди ки, булар даима агъыр юк олып пейғамберимизниң белини букер эди. Бу аетлернен Алла-таала Озиниң хабиби ве сонъки пейғамберине оның бу кучюк хаталары афу этильгени хусусында хабер бермекте. Энди ашагъыдаки аетте резульулагъа берильген даа бир алий мертебе акъкъында сёз кете.

4. Ве Биз сениң шанъыңны юксельтмедикми?

И з а а т. Акъкъатен, эр бир муъмин-мусульман къаерде Алла-тааланың адыны анып, Оны улуласа, эльбетте, Онынънен бирге пейғамбери Муһаммед алейһи-с-селямның адыны да анып, онъа салават кетире ки, бу алий мертебе пейғамберимизден башкъа ич кимге насип этмегендир.

5. Эльбет, эр анги агъырлыкънен бирге, бир енғыллик де бардыр. 6. Керчектен де, эр бир агъырлыкънен бирге, бир енғыллик де бардыр.

И з а а т. Эгер мухтерем окъуйджы дикъкъат эткен олса,

юкъарыдаки аетлерде эр бир мешакъкъаттан сонъ дегиль, айны шу мешакъкъаттан бирге енгилик бар экени эки кере текрарланды. Буны эки манада аъламакъ мумкюн. Биринджи: эр бир къыйынлыкътан сонъ шу къадар тез енгилик келе ки, гуя олар экиси бирге, ян-янаша тургъан киби. Демек, бир де бир зорлукъкъа къалгъанда, умютсизликке тюшмекнинъ асла аджети ёкъ. Экинджи мана: бир киши иман-итикъад себебинден бир де бир агъырлыкъкъа тюшсе, о киши бунъа ындыжынмамакъ керек, чонки о ахреттеки енгиликке — эбедий сеадетке айны мына шу дюньяда чекеяткъан зорлыгъы сассинде яни мына шу зорлыкъкъа сабыр эткени ичюн иршимеси мумкюн. Демек, о кишини чекеяткъан мувакъфат мешакъкъатынынъ озинде онынъ ичюн эбедий бахт-сеадет бар экен.

7. Ойле экен, (эй Мухаммед), сен (адамларны хахъ ёлына давет этюв) ишини битирген олсанъ, башкъасына кирип.
8. Ве ялынъыз Раббинъе юзинъни чевир!

95

Бу суре 8 аеттен ибарет олып, Меккеде назиль олгъандыр. Мында Алла-таала яраткъан энъ гузель ве мукеммель джанзат инсан экени, ляхин айры кимселер куфир батагъына батып, ашшаларнынъ ашшасына чеврилгенлер. Бу дюнья аятындан иман ве яхшы амеллер иле яшап отъкен инсанлар исе мисилсиз эджир-мукафатларга иришеджеклери акъында сёз кете.

Суре озининъ биринджи астицен «Ват-Тин» яни «Инджирге ант олсын» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Инджирге ве зейтюнге ант олсын; 2. (Алла-таала Муса пейгъамбернен догърудан-догъру сёйлешкен) Сина дагъына ант олсын; 3. Мына шу тышч-амаи Мекке шеэрини ант олсын ки; 4. Биз инсанны энъ гузель шекильде яраттыкъ. 5. Сонъра оны (шукюр этмей куфрлик ёлына тюшкен ичюн) ашагъыларынынъ энъ ашагъысы этип къойдыкъ. 6. Ялынъыз ярарлы иш япкъанлар бундан мустеснадыр. Олар ичюн сынъырсыз эджир-мукафат бардыр. 7. Эй инсан! (Алла-тааланынъ эр шейге къадир олгъаныны билгенден сонъ) динни (Къыямет кушини) ялан демеге сени не меджбур эте?! 8. Алла укюм эткенлерининъ энъ мерхаметлиси дегильми?! (Алла-таала Къыямет кушинде энъ адалетли укюм этиджидир).

Меккеде назиль олгъан бу суре 19 аеттен ибареттир. Сурени окъуп огрешовге ве Яраткъаннынъ пасыл зат экенини, О, инсан-ны иеден яраткъаныны анъламагъа давет этиджи ильки беш аети, яни Ерни Кокнен багълап тургъан Калимуланынъ бутюн инсан-лар ичюн иляһий амель дестури олгъаныны косътерген Къу-ръан-ы Керимнинъ ильки аетлеридир ве Алла-тааланынъ сонъки пейгъамбери Муһа-мед алейһи-с-селямгъа япкъан биришджи иляһий хытабыдыр.

Суренинъ сонъджа назиль олгъан аетлеринде инсан таби-атындаки бир къусур — озини бай-ихтияджсыз корювине гъ-наһкъа къалгъаны акъкъында сёз юрьсетилип, иште бойле адден ашкъан кимселер эп Раббининъ узурна къайтып эсап-китап бериледжеги керчек олгъаны акъкъында тенбиелелер. Сонъра олардан бири озинишъ мал-мулькше ве ози кибилеринишъ чокъ-лыгына ишанып, адден ашкъан ве пейгъамберимизге сонъсыз азар-эзистлер берген Абу Джаһиль (Джаһиль — алчакълар-нынъ атасы) лагъаплы бир мельхун къафиринишъ яптыкълары косътерилип, эгер о озинишъ куфирлигинден къайтмаса, онынъ ахыр-сонъы огърайджакъ феякети акъкъында хабер бериле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Эй Муһаммед! (Бутюн мевджудатишъ) яраткъан, Инсанны уюшкъан къандан яраткъан Раббининъ адысен (башлап) окъу! 3-4. Окъу! Раббинъ (Инсанлыкъкъа) къа-лемши (яни язувны) огреткен, буюк керем санбидир. 5. О, инсангъа онынъ бильмеген шейлерини огретти.

И з а т. Бу аетлер инсаннынъ аятына янъы иляһий талимат ве та Къыяметкедже бозулмай къаладжакъ, Алла-таала йиберген динлернинъ энъ сонъкиси олгъан мукеммель бир дин — Ислам дини кирип кельгени акъкъында ильки хаберлер эди. Бу ильки аетлерин-ден башлап, Ислам дини инсанларны джеалетке, хурафаткъа дегиль де, илим-марифетке ве факъат окъув-огрешов иле Яраткъан разы оладжакъ хидает ёлыны тапмагъа давет этип кельмекте. Шунунъ ичюн де пейгъамбер алейһи-с-селям: «Илимге ынтылмакъ эр бир муслим ве мусульман ичюн фарздыр», деп хытап эткен.

Энди ашагъыдаки аетлерде динсиз кимселерни мал-мульк ве менлик-мертебелик насыл бир дубарагъа огъратаджакъ акъкъын-да хабер бериле.

6-7. Амма (къафир)инсан озини эсигиш-мустакъиль саяракъ

буюклик косьтерип азгынлык этер. 8. Эй инсан огълу! Шубхесиз, Раббинге кяйтып бараджакъсындыр (яни бу буюк-лигип ичюн эсан-энтап этилип, джезаланаджакъгы аныктыр). 9-10. Эй инсан! Сен бир къулшы (Мухаммед алейһи-с-селямшы) намаз къылгъан вакъытта (намазышы) токътаткъан къулшы корь-динъми? 11-14. Айтчы бакъайым, (намаз къылгъан) о къул ози догъру ёлда олса, (башкъаларгъа) Алладан къоркъмакны буюр-гъан бир кимсе олса; я да айт ки, о (оныш намазышы токътаткъан кимсе Алланыш китабыны) ялан десе ве (о Китапкъа иман кетирювдеп) юзь чевирсе, асыл Алла онынъ бутюн япкъанлары-ны корип тургъаныны билъмезми?!

И з а а т. Бу аетлер Курейш задекянларындан олгъан Абу Джаһиль лагъаллы ашшаа къфир бир кимсе акъкъында назиль олгъандыр. О пейгъамберимизни Месджид-аль-Харамда къылаяткъан намазыны болип: «Эгер Мухаммед мына бу ерге келип намаз къылса, онынъ бойнуны эзип, юзини топракъкъа булгъарман», деп озининъ путлары адына ант эте. Юкъарыдаки аетлерде бу къфирнинъ бутюн къылмышларыны Алла-таала корип тургъаны айтыла, ашагъыда исе эгер о бойле ийлекъ-рлыкъларны токътатмаса, насыл азапкъа огъратыладжакъы акъ-къында хабер бериле.

15-16. Екъ! Ант олсын ки, эгер о (бойле ифтирадан) вазгечмесе, оны перчеминден, яланджы ве гунаһкъар пер-чеминден² джеһеннемге сюйреклермиз. 17-18. О замаи, барсын о озь джемаатиңи чагъырсыш, Биз де зебанийлерни чагъыраджакъмыз! 19. Екъ, эй догъру ёлда олгъан! Сакъын онъа бойсунма ве ялышъыз (Аллагъа) седжде эт, Раббинге якынлаш.

И з а а т. Бу ает Къуръандаки сонъки седжде аети олып, бу аетни окъугъан яки динълеген киши бир кере Алла-таалыгъа седжде этмеси ваджиптир. Бу аеттеки хытап пейгъамберимиз Мухаммед алейһи-с-селямгъа догърултылгъан олса да, онынъ укми бутюн мусульманлар ичюн умумий олгъан укюмдир. Бунинъ киби де, Яраткъангъа ибадет этювден четлеткен кимсеге итаат эт.мейип ялынъыз Алла-таалыгъа седжде этмек эр бир мусульман ичюн фарздыр.

Къадир суреси

Меккеде назиль олгъан бу суре 5 аеттир. Мында сёз инсаннет тарихында мисли корюльмеген бир гедже акъкъында — инсан-ларгъа бу дюньядан чыш инсанный аят кечирип отюв ёлларыны косьтерген сонъки мукеммель иляһий амель дестури олгъан

Къуръан-ы Керим назиль олып башлагъан гъает къадирли бир Гедже ве шу Къадир геджесининъ фазилетлери акъкъында кете.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Догърусы, Биз Къуръанны Къадир геджесинде эн-диргенминздир. 2. Эй Муһаммед! Къадир геджеси не олгъаныны сен къаерден билирсинъ? 3. Къадир геджеси бинъ айдан хайырлыдыр.

И з а а т. Демек, шу гедже япылгъан дуа-ибадет де бинъ айлыкъ ибадеттен хайырлыдыр. Биз бу гедженинъ берекети акъкъында «Духан» суресининъ 2-5-джи аетлерининъ изаатында айтып кечкен эдик. Эксери улемаларнынъ айткъанына коре, Къадир геджеси Рамазан айынынъ йигирми единджи геджесидир.

4. Шу геджеси Мелеклер ве Джебраилъ Раббилерининъ изнишен эр тюрлю иш ичюн эперлер. 5. О геджеси танъ агъаргъангъа къадар тышчылыкъ-аманлыкътыр.

Беййине суреси

98

Бу суре Мединеде назиль олгъандыр. О 8 аеттен ибареттир. Бу суреде сёз китап берильгенлерден олгъан ешудийлер ве насранийлерининъ эм де мушриклерининъ яптыкълары акъкъында; тек Алла-тааланынъ Озише садыхълыкънен ибадет этмек лязим олгъаны ве ахретте къафирлерининъ огърайджакъ азабы эм де иманы ве яхшы амельнен отъкен затларгъа бериледжек эбедий бахыт хусусында кете.

Суреде пейгъамбер алейһи-с-селям Алла-таала тарафындан йиберильген ачыкъ делиль эксин акъкъында аетлер де ер олгъаны ичюн бу суре «Беййине» яни «Ачыкъ делиль» деп адландырылгъандыр.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Китап эһлинден ве путперестлерден олгъан инкярджылар та оларгъа ачыкъ делиль — Алланынъ къатышдан, ичинде энъ догъру язылар-укюмлер олгъан пак саифелерни (яни Къуръанны) окъугъан бир пейгъамбер (яни Муһаммед алейһи-с-селям) кельмейиндже динлеринден (путларындан) вазгечеджек дегиль эдилер.

И з а а т. Алла-тааланынъ сонъки, мукеммель дини олгъан Ислям дини келовининъ арфесинде Теврат, Инджиль киби эвель

назиь олгъан кытаплар берильген ехудий ве насранийлер де, пут-перест мушриклер де куфир батагъына батып кьалгъан, Тевратта ве Инджильде келеджеги айтылгъан бир пейгъамберни бекле мекте эдилер. Олар беклеген делиь пейгъамбер алейхи-с-селям тилинде Алланынъ къалем — Сёзи олгъан Къуръаннен кельгенде исе...

4. Амма озьлерине Китап берильген кимселер оларгъа ачыкъ делиь пейгъамбер кельген сонъ болюндилер (яни бир талайы озьлери беклеген пейгъамберге инандылар, бир талайы исе оны инкяр эттилер). 5. Албуки, олар ялышъыз догъру ёлдан таймайып, динни паклеген алда скяне Аллагъа ибадет этмеге, Намаз къылмагъа ве зекят бермеге эмир олунгъан эдилер. Дос-догъру олгъан дин де будыр. 6. Китап эблинден ве путкъа табынгъанлардан инкяр эгкенлер, шубхесиз, ичинде темелли къальпнаджакъ джееннем атешиндедилер. 7. Факъат инанып, ярарлы иш ишлегенлер, иште олар яратылгъанларнынъ энъ яхшыларыдырлар. 8. Оларнынъ Раббилери къатындаки мукафаты — ичинде темелли ве эбедий къалянаджакъ, ичлеринден ирмакълар акъкъан Адн дженнетлеридир. Алла олардан разыдыр. Олар да Алладан разыдырлар. Бу (мукафат) Рабинден кьоркъкъан кимселер ичюндир.

Зельзеле суреси

99

8 аеттен ибарет бу суре де Мединде назиль олгъандыр. «Зельзеле» деп адландырылгъан бу суре Къыямет оладжакъ кунде Ер зельзеле киби сарсынтыгъа огърап, титреп-ярылып кетеджеги акъкъында икяе эте.

Сонъра о Куни дюнья аятында япылып кечильген зерре къадар бир яхшылыкъ да, яманлыкъ да эсакъа алынмай къалмайджагъы беян этиле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-3. Ер деһшетли суретте сарсылгъан вакъытта ве Ер (озь багърындаки инсан джесетлеринден ибарет) «юк»лерини тышарыгъа чыкъаргъан вакъытта; инсан да: «Бунъа не олаята?» деген вакъытта; 4-5. Иште шу Куни Ер Рабининъ онъа вахий этип (къандыргъаны) себебинден озь хаберлерини сёйлер.

И з а а т. Сахабалардан Абу Хурайра (Алла о кишиден разы

олсын) ривает эткенине коре, пейгъамбер алейһи-с-селям Ернинъ хаберлери не экени акъкъында сөйлеп: «Ернинъ хаберлери — эр бир эркек ве къадын онынъ устинде насыл амель япкъан олса, бутюнени Алла-таала узурьнда сөйлеп шаатлыкъ этмесидир», деген экен.

6. Шу Куни адамлар, оларгъа, япкъан амеллери(ининъ джеза яки мукафатлары) костерильмеси ичюн топар-топар олып чыкъарлар. 7. Ким де зерре къадар бир яхшылыкъ япкъан олса, оны корер. 8. Ким де зерре къадар яманлыкъ япкъан олса, оны корер.

Адият суреси

100

Меккеде назиль олгъан бу суре II асттир. Бу суредде Алла-Таала ёлында джихад эткен затлар устьлерине минип дженикке кететкъан эпкини атларгъа ант этилип, динсиз-итикъадсыз инсанлар, Яраткъаннынъ оларгъа берген шиметлерише шукюрсизлик этиджи, алишаа путперест олгъанлары къайд этиле ве Танъры-таалиянынъ бутюн ишлерден хабердар олып тургъаны, демек, ич бир яманлыкъны джезасыз къалдырмайджагъы айтыла.

Суре озининъ биринджи асти «Валь-Адият» яши «Эпкини атларгъа ант» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Ант олсын Алла ёлында чапып-чапкъалагъанларгъа; 2. Ант олсын (чапкъан вакъытта туякъларышдан) къыпъылчымлар сачкъанларгъа; 3. Танъ вакътында (яв устине) бастырып баргъанларгъа; 4-5. Ве шу вакъыт тоз-думан котерип, шу (тоз-думан) ичинде душман арасыша уруштырып кирген (ат)ларгъа ант олсын ки; 6. Инсан керчектен де Раббине нисбетен шукюрсиздир. 7. Догърусы, ози де бунъа (озининъ бу шукюрсизлигини) шааттыр. 8. Ве, шубһесиз, мал-мулькке севгиси де зияде къаттыдыр. 9-10. О инсан къабирлерде булушгъанлар чыкъарыладжакъ ве къальшлердеки сырлар ашкъар оладжакъ бир вакъытнынъ келеджегини билъмезлерми?! 11. Догърусы, Раббилери шу Куни оларнынъ (дюнья аятында япкъан) эр ишлеринден хабердардыр.

И з а а т. Бу аетлерде Къыямет куни бутюн сырлар ашкъар оладжагъыны хатырлатувнен эр бир инсан озъ аятыны шу кунде масхара олып къалмайджакъ тарзда кечирмеси лязим экени къайд олына.

Къариа суреси

101

Меккеде назиль олгъан бу суре де 11 аеттир. Бу суредде де Къыямет кунининъ деишетлери тасвирленип, шу Куши эр бир инсан озишшъ япкъан ишлерине бакъылып мукаяфат я да джезагъа махкум этиледжеги акъкъында хабер бериле. Суренинъ ады олгъан «Аль Къариа» келимеси «Къальплерни къатты сарсытыджы» деген маанашы анылата.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Деишет иле къальплерни къатты сарсытыджы (шу Къыямет) ! 2. Недир о къатты сарсытыджы? 3. Эй инсан, къатты сарсытыджы (Къыямет) не олгъаныны сен къасрден билирсинъ? 4. О Кунни инсанлар, атеш этрафында чырпынып тѣкюльген перванелердай олып къалырлар (яни къабирлеринден чыкъып, Къыямет деишестинден озълерининъ эр тарафкъа урып, шашмалап къалырлар) . 5. Дагълар исе (гуя авада учып юрьген) тютюльген юнъ киби олып къалырлар). 6-7. Иште кимнинъ де чекильген (яхшы амеллери) агъыр кельсе, о хош бир аят ичинде булунаджакътыр. 8-9. Чекилери енгиль кельген кимсенинъ исе ери бир учурымдыр! 10. Сен о учурымшышъ не олгъаныны къасрден билирсинъ? 11. О къызгын бир атештир!

Текясур суреси

102

8 аеттен ибарет бу суре Меккеде назиль олгъандыр. Бу суредде бир чокъ адамларынъ та джанлары чыкъып, къабирлерини киргенге къадар мал-мульк топлавиен ве шу зевкъышен бир-бирлерини макътанмакъден мешгъуль олып, Алланынъ адыны анымакъташ ве онынъ буюргъан накъ ёлында юрьмектен юзь чевиргенлери беян этиле эм де оларгъа бу яптыкъларынынъ акъибети джеһенним экеши акъкъында хабер бериле.

Суре «Текясур» яни «Топлап арттырувгъа берильмек» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Эй инсавлар, та къабирлерни зиярет эткесидже (яни олып къабирге киргендже) нефсинъиз сизни мал-мульк топлап арттырувгъа берилювнен (Алла-таалягъа ибадет этювден) мешгъуль этти!

И з а т. Акъикъатен, о мрю бою Алла-таалягъа бир кунь биле ибадет этмеден мал-мулькке сыгъынып юрьген кимселер нек чокълар. Бу хусуста пейгъамберимизниъ Сахиуль-Бухарийде мисаль кетирильген бир хадиси ибретлидир: «Мевтаныъ — олюниъ артындан учъ шей етеклешип бара ве сонъра шу учюнден экиси къайтып кете, бириси исе олюнен берабер къала. Онъа бала-чагъасы, мал-мульки ве шу дюньяда япкъан амеллери етишип баралар. Сонъра бала-чагъасы ве мал-мульки къайтып кетелер. Япкъан амеллери исе онынънен бирге къабирде къалалар.»

3. Ёкъ, сиз якъында (бу япкъанларынъызныъ акъибетини) корерсинъиз! 4. Ёкъ, козинъизни ачынъыз, якъында корерсинъиз. 5. Ёкъ, эгер сиз (дюньягъа къул олып къалувнынъ акъибети не олгъанышы) ачыкъ-ачыкъкъа билъсе эдинъиз! 6. Ант олсын ки, джеһеннемни кореджексинъиз. 7. Бир даа ант олсын ки, оны озъ козинъизнен кореджексиз. 8. Сонъра шу Куни сизге (дюнья аятында) берильген эр бир нимет хусусында соргъугъа чекиледжексинъиз.

Аср суреси

103

3 аеттен ибарет бу суре Меккеде назиль олгъандыр. Къуръан-ы Керимде энъ къыска сурелерден олгъан бу суредде Алла-тааля Аср — Экинди намазынынъ вакътынен ант этерек, инсаннет акъыкый бахт-саадетке иришмек ичюн дёрт шейге — имангъа, яхшы амельге, бакъ ёлына ве шу ёлда чекиледжек мешакъкъатларгъа сабыр этмеге меджбур олгъаны къайд этиле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Экинди вакътына ант олсын ки, (эр бир) инсан, шубһесиз, бахытсызлыкъ ичиндедир. 3. Анджакъ инанып, ярарлы иш ишлегенлер бир-бирлерине ксерчекни тевсие эткенлер ве бир-бирине (мына шу бакъ ёлында) сабырлы

олмакыны тевсие эткенлер бундан истиснадыр (яни олар кьуртулыш тападжакьтырлар) .

һумезе суреси

104

Меккеде назиль олгъан бу суре 9 аеттен ибарет олып, мында топлагъан мал-мулклерине севишип, шу маллар оларны эр тюрлю беля афаттан сакълар, деп ойлагъан ве адден ашып биревлерни ынджытып, алчалтып юрьген ифтираджы кимселер, эльбетте джеһеннем азабына огъратыладжакълары акъкъында сёз юрьсетиле.

Суренинъ ады олгъан «һумезе» сёзи «Ифтираджы» деген мананы бере.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Мал-Мулк топлап, оны (ич бир саваплы нике сарф этмедеп) эсаплап юрьген (кишилерни акъаретлеп, оларнынъ итибарлы тюшюрнп юрьген) ифтираджынынъ вай алыш! 3. Малы оны олюмсиз этер деп сая. 4. Ёкъ (онынъ бу эсап-китабы нафиледир) , ант олсын ки, о Хутамеге (чиль-парча этиджи джеһеннемге) ташланаджакътыр! 5. Эй инсан, Хутаменинъ не олгъаныны сен кьасерден билирсинъ? 6-7. О, Алланынъ туташтырылгъан бир атешидир ки, (озь алевни иле беденлерни тешип-отип) юреклерге кьадар етер! 8-9. Эльбетте, (о кяфирлер) узундан-узун сутунларгъа (зынджырларнен багъланыш кьойылгъан алларында) алев оларны кьаплап алыджыдыр.

Филь суреси

105

Меккеде назиль олгъан бу суре 5 аеттен ибареттир. Мында Алланынъ эви олгъан Кябени виран этмек гъарезинен кельгенлери себебинден Алла-тааланынъ гъазабына огърап эляк олгъан «Асхаб филь» — «Филь мынген аскерлер» кьыссасы акъкъында лакъырды кете. Шу аскерлерни Алла-тааланынъ аджиз махлокъ-

лары олгъан къушлар чёкючлеринен кетирген уфакъ ташчыкларнен шыбалап дубарагъа огъраталар. Бушмнънен Кябе даа яктында догъгъан Мухаммед пейгъамбер алейһи-с-селям ичюн, келеджек янъы дин, янъы уммет ичюн сакъланып къалыа. Сонъра азреги пейгъамбер осип-етишип, онъа Къуръан аетлери пазиль ола башлар экен, шу иляһий муджизе та Къыяметкедже кябе тарафкъа юзь чевирип ибадет этиджи муъминлерге ибрет олмасы, Алланычъ динше къаршы тургъан инкярджыларга исе бир къатты дерс олмасы ичюн о акъта мына бу суре назиль олгъандыр.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Мухаммед! (Кябени йыкъмагъа кельген) филь саиплерине Раббинъ не япкъаныны коръмединъми? 2. О оларнынъ (бутюн) ийлекярлкъяларыны бошкъа чыктармадымы? 3-4. О, оларнынъ устине янгъан балчыкътан олгъан ташларны шыбалагъан сюрю-сюрю къушларны йиберди. 5. Сонъындан оларны (экшини къурт-къырмыскъа тарафындан) ашалгъан тарла киби этти.

И з а а т. Эрте вакъытта окъулгъан бу суреде акъикъий тарихий вакъиялар акс олуна. Малюматларгъа коре, 570-джи йылы Химярит падишасы Абраха Рубахис Зубайман Мекке вадийсине сефер япмакъ къарарына келе. О, керван ёлыны запт этмек ве Алланынъ эви олгъан Кябени виран этип, аджиликке кеткенлерни Сана шеэринде ози къургъан христиан ибадетханесине догърултмакъ макъсадыны куте. О вакъыт Мекке эалиси бутюнлей къырларгъа къача ве шеэрде ялынъыз Мухаммеднинъ къартбабасы Абдал Муталлибнинъ (о Кябенинъ къоруджысы эди) реһберлиги алтында бир къач итибарлы къабиле башлары къалалар. Абрахананынъ аскери Меккенинъ дживарындаки Турабан деген ерде токътала. Лякин бу ерде бедевийлерден олгъан базы аскер къысымлары Алланынъ шерринден къоркъып Кябеге уджюм этмектен ред этелер. Нетиджеде аскерлер арасында анялашамамазлыкъ пейда олып, уджюм меселеси хайли вакъыткадже созула. Бу арада аскерлер ичинде юзь алгъан хасталыклар — эпидемия Абрахананынъ дженкчилерини амансыз бир къыргъынлыккъа огърата. Падишагъа кери чеврилип къайтмакътан башкъа чаре къалмай. Онъа атта адети узъре аскерлернинъ оюнде кете тургъан къоджаман филлер де файда бермедилер. Кябеге къаршы япылгъан бу мувафакъиетсиз сефер Тарихта «Филь сефери» адыны алгъандыр. Аняне боюнджа Мухаммед айны шу йылы, шу сеферден 80 кунъ эвель дюньягъа кельген, деп эсап этиле. «Филь сефери»ни Меккелилер озьлерининъ буюк енъиши деп эсап этелер ве шунынъ ичюн де о йылдан итибарен, «Филь йылы» деп адландырылгъан йыллар эсабыны башлайлар. Филь йылы та халиф Умар ибн аль-Хаттаб тарафындан 638-джи йылы амельге тадбикъ этильген мусульманджа Хиджрий йыллар эсабы башлангъангъа къадар девам эткендир.

Къурейш суреси

106

Мекке девринде назиль олгъандыр. 4 аеттир. Бу суредде пейгамбер алейһи-с-селямынъ къабилеси олгъан Къурейш къабилесине Алла-таала тарафындан берильген эки улу нисмет — тынчлыкъ-аманлыкъ ве токълыкъ ниметлери тилге алынып, курейшлер мына бойле раат-муаббет яшамаларына себепчи олгъан Бейтуллаһнынъ Раббинъ ибадет этмеге чакъырылалар.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Къурейш къабилесининъ яз ве къыш ёлджылыкълары, оларнынъ узлашувлары² къолайлаштырылгъаны ичюн; 3. Олар шу эвнинъ (Кябенинъ) Раббинъ ибадет этсинлер! 4. О, оларны ачыкътан къуртарып тойдырды ве хавф-у телокедеш сакълады.

И з а а т. Яни Къурейшке Алла-таала тарафындан пек чокъ ниметлер берильгендир. Эгер олар башкъа ниметлер ичюн Алла-таалагъа ибадет этмеселер де, оларгъа тиджарет, алыш-вериш япсынлар, деп къышта Йеменге, язда исе Шамгъа сефەر япмалары къолайлаштырылгъаны ве олар бу сеферлерден даима файдаланып кельгенлери ичюн мына шу Бейтуллаһнынъ Раббинъ ибадет этмелери лязимдир. Чюнки мына шу Бейтуллаһнынъ шерифинден толайы этраф-джардаки адамлар къурейшлерге токъунмайлар ве: «Къурейш къабилеси Бейтуллаһнынъ — Кябенинъ къомшуларыдыр, ким де оларгъа бир де бир зарар кетирсе, тыпкъы Абрахагъа ве онынъ аскерине бенъзеп, мына бу Эвнинъ саиби олгъан Алла-тааланынъ гъазабына огъар», дейлер. Демек, Къурейш адамлары сефер-сеятларда, кимсе оларгъа токъунмайып, тынчлыкъ ве аманлыкъта яшагъанлары ичюн, эльбетте, Кябеге ве онынъ саиби олгъан Танъры-таалагъа борджлыдырлар. Яни олар Аллагъа ибадет этювнен озълерине берильген ниметининъ шукрини эда этсинлер.

Меккеде назиль олгъан бу суре 7 аеттир. Суредде дининиъ манети акъкъында сёз юрьсегилип, озьлерини диндар деп юрьген, ляхин этрафларындаки егим-гъариплерини шиджиткъан, бичаре-факъырлариниъ алыны корьмеген айры кимселер динини (яни япылгъан эр бир иш-амель ичюн ахретте эсап-кытап, джеза бар экенини) шикяр этиджилер, деп айтыла.

Шуныиъ киби де бу суредде озьлерини янгъыз олгъанда намаз къылмагъа «унуткъан» ве факъат козь боявуч намазджы олгъан эм де къолум-къомшулардан адетиндже эки ортада шилетилген энъ адий шейлерини биле къызгъангъан саран, кытмыр кимселер къаралана ве айны заманда, етим-бичарелерге даима ярдым къолюны узаткъан, дуа-ибадетлерини ялынъыз Яраткъаныиъ разылыгъыны истеп япкъан: садыкъ-итикъадлы адамлар акъикый мусульманлар экели къайд этиле.

Сурешинъ ады олгъан «Маъун» келимеси савут-саба, балта-чёкюч киби чекит эв кедиклери деген мананы билъдире.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Мухаммед! Динни ялан деген кимсени(иъ насыл адам экенини) корьдинъми? 2-3. Оксюзини къакъыштыргъан (шиджиткъан) ве (адамларыиъ) ёкъсулгъа аш бермеге къозгъалтмагъан кимсе иште будыр!

И з а а т. Яни ким де аман кетиргеним деп де, ози етим-бичарелериниъ акъкъындан къоркъмаса, факъырлариниъ башыны сыйпап мерһаметлик косьтермесе, о динни инкяр эткен кимселернен бирдир.

4-5. Вай, о намазларыны къылмагъа «унуткъан» намазджыларыниъ алыша! 6-7. Олар козь боявджылыкъ япкъан ве бирсеге бир шей бермеге къызгъангъан (яни ич кимсеге файдасы тиймеген) кимселердир!

Кевсер суреси

108

Меккеде назиль олгъан бу суре 3 аеттир. Къуръан-ы Керимде энъ къыска олгъан бу суредде пейгъамбер алейһи-с-селямгъа хытап этилип, Алла-тааланынъ онгъа адагъан буюк нимети-джен-неттеки Кевсер чешмеси ангъыла ве буушыннен онгъа озъ умметинен бирге иште ойле иляһий мукафаткъа иришовнинъ бутюн васталары — Къуръан, пейгъамберлик берильгени айтылып, онгъа бойле иляһий мерхамет ичюн шукюр этерек, намаз къылмакъ, къурбан чалмакъ керек олгъаны къайд этиле.

Сонгки аетте исе ким де пейгъамбер алейһи-с-селямны яман корип, душманлыкъ этсе, о киши ады-саны силшинип ёкъ олып кетеджеги акъкында хабер бериле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Мухаммед! Акъикъатен, Биз сангъа (гъаст помай) Кевсерни бердик. 2. Ойле экен, сен Раббинъ ичюн намаз къыл, къурбан чал! 3. Догърусы, сангъа кин туткъан кимсе — ады-саны ёкъ оладжакъ, къуйругъы кесильген кимседир!

И з а т. Мухаммед алейһи-с-селямнынъ душманына мында «къуйругъы кесильген» денильген. Арапча «аттар» — «къуйрукъ-сыз къой» яни баласы олмагъан тельсиз къой демектир. Илтимал, путперестлер пейгъамбернинъ огълу яни урувынынъ девамджысы олмагъаныны юзлейдирлер. Бу уджюмлерге джевап оларакъ Алла-таала пейгъамбернинъ ракъибине «къуйругъы кесик» деген акъаретли лагъап такъа.

Кяфирин суреси

109

Бу суре де Меккеде назиль олып, о 6 аеттир. Суредде Ислям дини къуветленип, кениш даркъалгъаныны корип теллокеге тюшкен ишкарджылар пейгъамбер алейһи-с-селямны да, онынъ сахабаларыны да бу Догъру ёлдан тайдырув гъарезлигинен онынъ алдына келип: «Эй Мухаммед, хель биз де сешинъ ташърынны

тапып онъа да ибадет этейик, сен де озъ танърынъа къошып бизим путларымызгъа да сыгъын», дегенлери беян этиле ки, суре ана шу вакъытта назиль олгъандыр.

Бу суреден макъсат пейгъамбер алейһи-с-селямны да, онынъ та Къыяметкедже келеджек бутюн умметлериши де кяфирлершинъ бойле ялтакълыкъларына къапылмамагъа ве ялынъыз Алла-таалагъа ибадет этмеге чагъырмакътыр.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Муһаммед! Айт ки: «Эй инкярджылар! 2. Мен сизинъ табынгъан шейлеринизге табылмам. 3. Ве сиз де мен табынгъан (Алла)гъа табынмазсынгъыз. 4. Мен де сизинъ табынгъашынгъызгъа табынаджакъ дегилим. 5. Мешим табынгъаныма да сиз табынмайджакъсынгъыз. 6. Сизинъ дининиз — озинизге, мешим де диним озимедир!»

Наср суреси

110

Мединеде назиль олгъан бу суре 3 аеттир. Мында Пейгъамберимизге ве бутюн муъмин-мусульманларгъа Алла-таала Озъ динини бутюн динлерден гъалип эткен Кунънынъ шааты олгъан вакъытта берген имдат ве гъалебеси ичюн Алланы шеревлев ве Ондан магъфирет тилеп, тевбелер этюв дерси бериле.

Суре «Наср» яни «Ярдым» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-3. Эй Муһаммед! Алланынъ ярдымы ве зафер куни келип, инсанларнынъ Алланынъ динине акъыш-акъыш киргенлерини корьгенде, Раббинъни шеревлеп, (оны эр анги тенъдешлерден) пакле! Ондан магъфирет (багъышлав) тиле! Зира О тевбелерни даима къабул этиджидир.

И з а а т. Бу суредде муъмин-мусульманларнынъ вазифеси имкянлары олгъандже диннинъ темизлиги ёлында сыдыкъ къальпен арекет этмек олгъанына, гъалебени исе ялынъыз Алла-тааланынъ Ози бергенине я да Онынъ ярдымынен эльде этильгенине ишаре этиле.

Леһеб суреси

111

1. Эбу-Леһебининъ эллери къурусун — элак олсун! Эбет, къуруды, элак олды! 2. Мал-мульки ве къазангъанлары онъа файда бермеди. 3. О алевли атешке ясланаджакътыр. 4-5. Къадышы да, бойнунда пишкин лифтсе орюльген аркъан олгъаны алда (янып тургъан атешке) одун ташыйджакътыр!

И з а а т. Муһаммед алейһи-с-селямнынъ сойларындан бири Абд аль-Узза, башындан башлап янъы динге къаришы чыкъа ве Муһаммед озининъ ваазларынен Хашиитлернинъ итибарыны туюшоре, деп пейгъамберни акъаретлей, алчалта. Онынъ эки огълу Муһаммеднинъ къызларына эвли экенлер. Абд аль-Узза огъуларыны апайларындан айрылмагъа меджбур эте ве оларны бабаларынынъ эвине къайтарып йибере. Бунинънен Муһаммедни агъыр бир акъаретке къоя.

Суренинъ мундериджесинден анылашыла ки, Алла Абд аль-Уззаны лянетлеп, онъа «Эбу-Леһеб» — «Алев атасы», яни «Джеһеннем тѳреси», деген лагъап такъа.

Эбу-Леһебининъ къадыны Умми Джамиль исе даима кишилерни пейгъамбер алейһи-с-селямгъа къаришы къойып, оларнынъ арасына душманлыкъ отыны якъып юрьгени ичюн Къуръан оны «одун ташыгъан» деп анъа ве о джеһеннемге де къоджасынен берабер шу а.ында киреджеги акъкында хабер бере.

Ихлас суреси

112

Бу суре де Меккеде назиль олгъандыр, 4 аеттир. Бу буюк суре муъминлерге Алла-тааланы насыл танывмакъ кереклигини ве онъа насыл ихлас-итикъад этмек кереклигини огрете.

Бу суре бир топ Мекке мушриклерни пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ узурьна келип, Алланынъ хусусетини тариф этмесини сорагъанда, оларгъа джевап оларакъ энгендир.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Муһаммед! Айт ки: «О — Алла бирдир (яни Онынъ ич бир тюрлю тенъеши ёкътыр) . 2. Алла бир шейге мухтадж дегиль ве эр шей Онъа мухтадждыр. 3. О, догъур-магъандыр ве догъмагъандыр (яни Алланынъ бала-чагъасы да анасы-бабасы да ёкътыр. О эзелий ве эбедийдир). 4. Ве ич ким (ич бир шей) Онъа тенъ дегильдыр.»

Фелякъ суреси

113

Бу суре Меккеде энгендир, 5 аеттир. Бу суре ве бундан сонъки суре мундериджелери джестиден гуя экин бир сурени тешкиль этелер, чюнки оларда умумен бир гъае: Алладан ярдым, яни Алла къорчаламасыны, Алла сакъламасыны истемек гъаеси текрарлаца. Иляһиятта бу сурелер «аль-муаввизатан» яни «Эки къуртулуш дуасы» адыны алгъандырлар. Риваетке коре, олар душманларнынъ яман назарлары тесириндеи хасталангъан Муһаммед алейһи-с-селямининъ озини къуртармакъ ичюн назиль олгъанлар. Мусульманлар арасында гъаеи севимли олгъан бу сурелер чешит сой тылсымлардан, назардан, этнеден сакълагъан дуа сыфатында пек сыкъ окъулалар. Бу суреди Алла-таала пейгъамбер алейһи-с-селямгъа ве бутюн муъминлерге Ер ве Коктеки бутюн яман шейлерден ве адиселерден къорчалаймакъ ичюн ялынъыз Онынъ Озине ялварып, дуа этмекки огрете.

Суре озининъ биринджи аетиндеки сёзнен «Фелякъ» яни «Танъ» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-5. Эй Муһаммед! Айт ки: «Мен Танъ ерини агъарткъан Раббиден — мени Ози яраткъан шейлернинъ шерринден (яманлыгъындан) , зульметке далгъан гедже къаранлыгъынынъ шерринден, тююмлерге шуфлеген тылсымджы (джады)ларнынъ шерринден ве һасет эткеи һасетчилернинъ шерринден къорчаламасыны сорап Онъа сыгъынымым.»

Меккеде энген бу суре 6 аеттен ибареттир. Бу суре, юкъарыда айтылгъаны киби, озиенден эвельки суренинъ узвий девамыдыр. Бу суредде джишлер ве инсанлардан олгъан, адамларны весвесеге салып ёлдан аздыргъан шайтанларнынъ ямаплыгындаи ялышъыз Раббизинъ Озияе сыгышып, сени сакъламасыны тилемек лязим экени къайд этиле.

Суре озиниң биринджи аетиндеки сёзнен «Ан-Нас» яши «Инсанлар» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-6. Эй Муһаммед! Айт ки: «Мен бутюн инсанларнынъ Танърысындан, бутюн инсанларнынъ Укюмраны ве инсанларнынъ Рабби олгъап Алладаи мени ози джиш ве шайтанлардан олгъап, инсанларнынъ гоньюллерине весвесе берген, (Аллаһнынъ ады аныылгъанда) сакъланып тургъан весвеседжи (шайтан) нынъ шерринден къорчаламасыны сорап, Оуа сыгышырым.»

Сонъы

Къошма анълатулар

88-джи суре

1. Мекке девриниң сонъки йылларында энгендир.
2. «Къаплайджакъ» ибареси. Бу ерде акъшамдан сонъ ерни къаплагъан гедже къаранлыгъы образы козьде тутула.
3. «Дарий» — яман къокъулы тикенил бир терек. Къуръаннынъ башкъа ерлеринде онъа «Зокъкъум терегин» дениле.

89-джи суре

1. Бу да ант-смиш сурелеринден олып, о 88-джи суреден сонъ окъулгъандыр.
2. Ирем — тафсирлерге коре, Ад миллетиниң бир урувы. Бу урувнынъ адамлары нек ири ве сагълам, мазаллы олгъанлар ве юксек-юксек сутунлы бишалар къургъанлар. Оларны шимдики Йемен сакилерине ант этелер. Аден шеэриндеки сарайлардан бирининъ ады да Иремдир.

90-дҗы суре

1. Мекке путперестлерине мураджаат этильген бу суре вааз окъулып башлангъан ыльки йылларгъа анттир.

91-дҗи суре

1. Бу суре де ант-емин сурелеринден олып, о 90-дҗы суреден баягъы сонъ окъулгъандыр.

2. 5-7-дҗи аетлерде Алла Озишинъ адынен емин эте.

92-дҗи суре

1. Бу да ант-емин сурелеринден олып, о 90-дҗы суреден эвель окъулгъандыр.

93-дҗи суре

1. Ант-емин сурелеринден олгъан бу суре 90-дҗы суреден сонъ окъулгъандыр.

2. Ривастке коре, бу суреден эвель Алладан вахий келюв бираз вакъыт токъталгъан экен. Мухаммед алейһи-с-селяминъ душманлары, Алла онъа дарылды ве оны быракъты, деп юрьдилер. Шунинъ ичюп де суре: «Рабби сени не быракъты, не де санъа дарылды», деп башлана.

3. 6-8-дҗи аетлерде Пейгъамберимизинъ терджимей ачъдан акъыкъый фактлар кетириле.

94-дҗи суре

1. Бу суре 93-дҗи суреден эвель окъулгъандыр. Суренинъ ады, мелеклер келип, беш яшында Мухаммеднинъ кокрегини ачып, онынъ юрегини темизлегенлери хусусында ривасттен келип чыкъа.

95-дҗи суре

1. Суре I Мекке девришинъ орталарында эшген, деп эсап этиле.

96-дҗи суре

1. Пек чокъ улемаларнынъ фикриндже, сурешинъ 1-5-дҗи аетлери Пейгъамберининъ Хира къобасында токълагъан вакъытта корьген тюшпюнде онъа вахий олып кельген аетлердир. Суре умумен Алла тарафындан онъа кельген биринджи вахий сайылса да, онынъ сонъки аетлеришинъ (оларда путперестлернен мунакъашалар башлана) мундериджеси оларнынъ баягъы вакъыттан сонъ окъулгъаныны косьтере.

2. Ислямдан эвельки арапларда перчем (башында кырккытмай кыалдырылган бир топ сач) адамның сербест экенин ахут онынъ къул олмаганыны косътере экен. Къуллыкъкъа тюшсе, оны кырккыт ала экенлер. Адети узьре бойле перчем къабылелерининъ бир де бир «тагъры» сына багъышланыла экен. Шунинъ ичюн 16-джи аетте «яланджы ве гунахъкар перчем» демеси, онынъ саби путперест, гунахъкар демектир.

97-джи суре

1. Бу суре тахмишен ваазлар окъулып башланганынынъ экинджи йылы энгендир. «Къадир геджеси» (яни Алланынъ кучъ-къудретин амельге ашкъан гедже) — Къуръан энип башлагъан геджедир. Бу вакъна Рамазан айнынъ 26-джи геджесинде ола. Бу Хиджрийден 12 йыл эвельдир.

98-джи суре

1. Бу суре Мединеде назиль олгъандыр, 623-джи йылгъа аиттир.

99, 100, 101 ве 103-джи сурелер

1. Булар 1 Мекке деврининъ орталарында окъулгъан сурелердир.

102-джи суре

1. Бу суре 1 Мекке деврининъ башларында окъулгъандыр.

104-джи суре

1. Энъ эрте окъулгъан сурелерден биридир.

105-джи суре

1. Бу да энъ эрте вакъытта окъулгъан суредир. Мында акъыкый тарихий вакъялар акс олуна.

106-джи суре

1. 4-джи я да 5-джи олып, энъ эрте окъулгъан сурелердесидир.
2. «Къурейшлерининъ узлашувы» — бу зенгин къурейшлерининъ Керван тиджаретини тешкиль этюв хусусында япкъан озъара мукъавелесидир. Бу мукъавеле боюнджа эр бир туджджар озъ малы ве девесинен кервангъа къошула биле. Тарихтан беллики, къурейшлер къышта джемпокке — Йемен тарафкъа, язда исе шимальге — Фелестин ве Шам (Сурне) тарафкъа буюк-буюк

(базыда 1000 деведен ибарет) керванлар тешкиль этер эжелер. Суре буны тасдыклай. Белли малюматларгъа коре, яни Мухаммед де бир къач кере бойле керванларда иштирак эткен.

107-джи ве 108-джи сурелер

1. Булар да энъ эрте вакытта окъулгъан сурелердендир.

109-джи суре

1. Бу суре Мекке задеканларынынъ Аллагъа итаат этмекнен бирге путларгъа табынмакъны да девам эттирмели, деген теклифлерине джевап оларакъ энгендир. Суре Аллагъа ишануны путперестлерини табынувларындан кесен-кес айырды эте, яни бу экисини ич бирлештирмек мумкион олмагъанынъ къайд эте. Бу суре окъулгъан сонъ Меккеде Мухаммед алейһи-с-селямгъа къаршы къатты такъип этиювлер башлана.

110-джи суре

1. Бу къыскъа суре 1 Медине девринде, яни пейгъамбериниш олюминден тахминен бир йыл эвель окъулгъандыр. Къуръанынынъ тексти тертип этильгенде эрте окъулгъан Мекке сурелери арасына тюшкен. Суре энди Ислям кесен-кес енгини эльде эткени белли олгъан вакытта, яни къабилелер арды-сыра Медине мусульманлары джеминетини танып башлагъан вакытта окъулгъандыр, деп зан этиле. Ве бу енгини, бу зафер Алланынъ ярдымынен олгъаны къайд этиле.

111-джи суре

1. Бу суре 1 Мекке деврининъ башларына анттир.

112-джи суре

1. Бу суре, Къуръандаки энъ севилип окъулгъан ве Алланынъ бирлигини, Онынъ эбедий олгъаныны тасдыклайыджы дуа сыфатында энъ сыкъ файдаланылгъан сурелерден биридир. Риваетке коре, бу суре къурейшлерини Алланынъ эсас фазилетлери тариф этильсин, деген риджасына джевап оларакъ энгендир.

113-джи ве 114-джи сурелер

1. Бу сурелер 1 Мекке деврининъ сонъына анттир. Мундериджеси джестинден гуя экиси бир сурени тешкиль этелер. Чюнки оларда умумен бир гъасе: Алладан ярдым, яни Алла къорчаламасыны, Алла сакъламасыны истемек гъасеси текрарлана. Иляһиятта бу сурелер «аль-муаввизатан» яни «Эки къуртулыш дуасы»

адны алгъандырлар. Риваетке коре, олар душманларының яман назарлары тесиринден хасталанган Мухаммед алейһи-с-селяминънъ озини къуртармакъ ичюн назиль олгъандыр. Мусульманлар арасында гъает сеvimли олгъан бу сурелер чешит сой тылсымлардан, назардан, этнеден сакълагъан дуа сыфатында пек сыкъ окъулалар.

Терджимандан

Алла-таалаяның берген кучъ-гъайрети ве сабыры иле инсанлыкының Улу медениет абидеси, мусульманларының исе энъ мукъаддес иляһий Китабы олгъан Къуръан-ы Кериминиң кърымтатар тилине япылгъан бу биринджи терджимесишиң сонъуна чыкътыкъ. Раббимизге чокъ шукюрлер олсун, сюргюшлик девришиң сонъки йылларында, узакъ Узбекистан диярында яшылып башлангъан бу терджимени халкъымызнен берабер ана-Ватангъа къайтып келип, мында битирмек ве сеvimли «Йылдыз» журналымызның анджакъ Ватанда чыккъан нухаларында басып сонъуна етмек насип олды.

Дженаб-ы хакъ тарафындан Пейгъамберимизге арапча ваххий этильген Къуръан-ы Керимде инсанларгъа нелер буюрылгъаны, насыл наснат-огютлер берильгенини, ахрет ве Къыямет акъкъында недайын тебиелер япылгъаныны эр бир мусульманының бильмек истегенине ич бир истек ете бильмесе керек. Арапчаны бильмеген ве арапча окъуп оламагъан халкъымызгъа, онынъ буюк зорлукъларнен ана-Ватангъа авдет олунайткан девринде, он йылларнен дсвам эткен диний ясаъларының, таъыйыкъларының сонъу чыктып, онынъ гъайрыдан динге сарылып башлагъан, хидаетке, яни хакъ ёлуна къайтып башлагъан вахътында, бизим бу чин гонъюльден япкъан эмегимиз де онъа аз бучукъ ярдымда булунаджакъ, бу иляһий ёлда онъа самимий ёлдан ве меслекдеш оладжакъ умутинен бу ишиниң сонъуна нохъта къоямыз.

Лякин Къуръан терджимесишиң сонъуна чыкъар экенмиз, окъуйджыларгъа бу терджимесен багълы базы бир малпоматлар бермекни лязим таныймыз.

Илькиде шуны айтмалы ки, Къуръанны кърымтатар тилине чевирювде эсас менба оларакъ онынъ Тюркиде 1987 сенеси «Къуръан-ы Керим ве тюркче анъламы (меал)» серлевасынен басылып чыкъарылгъан сонъки терджимеси алынды. Айны вакъытта биз 1990 сенесинден башлап, Ташкентте «Шаркъ Юлдузи» журналында Къуръанның узбек тилинде басылгъан ве «Звезда Востока» журналында рус тилинде басылгъан терджимелеринден де файдаландыкъ. Яни биз эсасен шу учъ терджимеге базанып чалыштыкъ. Бу терджимелериниң учю де о дередже юксек seviеде япылгъашлар ки, бунынъ кърымтатарджасы устюнде сонъ дередже хошнутлыкъ ве мемшинетге чалыша бильдик.

Шусы да дикъкъаткъа лыйкъ ки, «Звезда Востока» журналындаки русча терджимеде эр бир суренинъ сонъунда къошма анылатувлар бериле. «Шаркъ юлдузи»нда басылгъан узбекчесинде исе (терджиманы Аллауддин Мансур) бойле анылатувлар эм Къуръан тексти ичинде, эм де айры-айры изаатлар вастасынен бериле.

Биз исе Къуръаннынъ мундериджеси бизим окъуйджыларымызгъа даа зияде анылашылмасы ичюн бойле анылатув васталарынынъ эпсинден файдаландыкъ. Нетиджеде, бизим терджимемизде эм эр бир суренинъ башында шу суренинъ эсас мундериджеси хусусында тафсилатлы анылатув бериле, эм бутюн текст девамында аетлердеки энъ муреккеп ибарелерге, келимслерге, сёз бирикмелерге тырнакъ ичинде анылатувлар, эм айры аетлерде раст кельген вакъияларгъа, фикирлерге, маъломатларгъа махсус изаатлар бериле. Булардан да башкъа эр бир суренинъ сонъунда онынъ къачан назиль олгъаны ве анылашылмагъан айры адиселер хусусында «Къошма анылатувлар» бериле. Эбет, бу эснада биз юъарыда косътерильген меъбалардан толусынен файдаландыкъ.

Нетиджеде, Къуръан-ы Керимнинъ «Йылдыз»да басылгъан кърымтатарджа терджимеси анылатувлар ве изаатлар джеътишден юъарыда аныылгъан терджимелернинъ эпсинден зенгиндир. Заңымызджа бутюн булар «Йылдыз» журналындаки терджименинъ къыйметини даа зияде арттыралар. Шунинъ ичюн журналнынъ Къуръан басылгъан нусхаларыны сакълагъан яхут даа яхшысы, журналнынъ эр нусхасында басылгъан Къуръан къысымларыны айырып алып айрыджа топлагъан кишилер эм озълери ичюн, эм де озъ якъышлары ичюн, шубхесиз, пек файдалы, савап иш япкъандырлар. Чюнки Къуръаннынъ илериде кърымтатарджа терджимеси козьде туткъанымыз киби айры китап олып чыкъарылгъанда, бойле кениш анылатувлар онда затен кирсетильмей билелер.

Къуръан терджимесини окъугъанлар дикъкъат эткен олсалар керек ки, бир чокъ аетлернинъ башында: «Эй Мухаммед!», «Эй инсанлар!», «Эй мушриклер!», «Эй инангъашлар!» киби мураджаатлар мевджут. Къуръаннынъ озюнде бу мураджаатлар ёкътыр. Лякин къадимий арап тилини билъмегенлерге Къуръаннынъ сонъ дередже лаконик ве муреккеп тили, эгер бойле мураджаатлар къоюлмаса, Алла-тааланынъ яхут Пейгъамберининъ шу ерде кимге ве кимлерге хытап эткенини аныламакъ пек кучъ. Бу мураджаатлар узбекче терджимеде тырнакъ ичине алынгъанлар. Тюркче терджимеде исе олар догърудан-догъру текстке къошулып кетелер. Биз де, окъуйджыларгъа уйгъун олмасы ичюн, эм де терджимеден макъсат — Къуръаннынъ мундериджесини кърымтатарджа олдыкъча зияде ве толуджа анылатмакъ олгъанындан, тюркчеде олгъаны киби яптыкъ, яни бойле мураджаатлар бизде де эсас текстке кирелер.

Ве, инаст, урьметли окъуйджыларгъа текрар риджада булунамыз: Къуръан сурелери басылгъан журнал нусхалары анда-мында быракъылып хорланмасын, аякъ асты алынамасын.

Эйиси, журналда басылган Къуръан кысымлары кесилип, айырылып алынсын да, айрыджа топланалып, эйбетли ерде тутулсын.

Иште, буныянен Къуръан-ы Кериминиң аяллатув-терджимесиниң сонъуна чыкып: «Я Рабби, санъа чокъ шукюрлер олсу!» деп эль котерип дуа этемиз ки, нидает огъруна багышланган бу зайыф эмегимизни Алла къабул этсин! Иш эснасында якъан ятылгышларымыз олса, Алла гунаһ язмасын, хаталарымызны Алла Ози багышласын! Аминь!

Риза ФАЗЫЛ.

Р е д а к ц и я д а н :

Мухтерем окъуйджылар!

Сизлериниң риджанъыз ве истеклериниңизге бинаен Къуръанниң аяллатув-терджимеси «Йылдыз» журналыниң 1991 сенеси 2-нджи санында басылып башланган эди ве аман-аман учъ йыл девамында ошунъ эр бир санында басылып кельди. Ве иште 1994 сенесиниң бу 3-джи санында ннаетни етти.

Къуръанниң «аяллатув-терджимеси» дедик. Эбет, биз озюмизде пск сыкъ къулланылган «терджиме» сёзюне зияде алышканмыз. Лякки Къуръангъа инсбетен терджиме дегенде, зан этсек, ялышъыз бу иляһий Китапниң муидериджесини аяллатув, яни Къуръанниң къримтатарджа аяламы, деп бильмек керек. Чюнки эгъ буюк улемаларниң ве муфессирлериниң айтышынджа, Къуръан-ы Керим киби тили мисильсиз зешти, манасы мисильсиз терен, кенъ ве аз сёзнен, кыыкъа-кыыкъа джумлелер ве ибарелернен чокъ мана ве фикир аялата бильген мукъаддес Китапны ич бир тильге там догъру ве там толу суретте терджиме этмек мумкион дегильдир. Шунунъ ичюн де журналымызда къримтатарджа басылгъашына Къуръанниң там терджимеси дегиль де, ошунъ аяллатуву оларакъ терджимеси демек даа догъру ола биле.

Ич шубһе ёкъ ки, Къуръан-ы Кериминиң журналымызда басылган къримтатар тилиндеки бу ильки аяллатув-терджимеси бизим эм диний, эм де медений аятымызда гъает муим бир тарихий факттыр. Эм бу ишниң айны заманда эдебий аятымызда, эдебият тарихымызда ве тилимизиниң инкишафы саасында кыймети де дегерсиздир ки, бу терджимени амельге кечирювде анджакъ «Йылдыз» журналы тешеббюсчи олгъаныдан ве бу гъает муреккеп ишниң

мувафакънетнен сонъуна чыктылгъанындан журнал хадим-
лери озьлеринде буюк мемюоннетлик ис этмектелер.

Сизлерге малюм олгъаны киби, бу дегерли адымны эиди
янгы чыкгып башлагъан биринджи даимий диний нешримиз
олгъан «Хидает» газетасы девам эттиреджектир. Биз, меде-
ний аятымызда мевджут олгъан бу муим вакъияларнен эм
оюзюмизни, эм де бутюн окъуйджыларымызны самимнетле
хайырлаймыз ве илериде бу бакъ ёлуида даа онемли адым-
лар атылмасына дуаджымыз.

Айдер Меметов,

Акъмесджит Девлет унверситетиниш профессор.

ТИЛИМИЗНИ ВЕ ТАРИХЫМЫЗНЫ ОГРЕНЕЙИК

Кърымтатар тилининъ ве миллий маарифимизиниш бугунык вазиятиш, онынъ имкянларышы ве инкишафыны комплексли суретте талиль этмек ичюн онынъ дженктен эвельки ёнелишине къыскадан токъталып кечмек ерлидир.

Белли олгъаны киби, Кърым мухтар джумхуриетинде (Кърым АССР де) дженктен эвель кърымтатар ве рус тили экиси де бирдай девлет тили оларакъ танылгъан эди. Къулланылув имкянлары да кешиш олыш, эм медениет саасында, эм де истисал эсабаты ишлеринде къулланылыр эди. Неширлернинъ коlemi де девир талабына джевап бере биледжек киби эди, демек мумкюн. Акъмесджитте кърымтатар тилинде «Янъы дюнья», «Къызыл Кърым» ве «Яш къувет» киби газеталар; «Эдебият ве культура», «Яш ленинджилер» «Къадылыкъ социализм ёлунда» междмуалары нешир олуна эдилер. 386 кърымтатар миллий мектебинде дерслер тувгъан тильде алынып барылгъаныны хошнутлыкънен хатырлай билесиз. Кърымтатар халкъынынъ тарихыны ве миллий медениетининъ инкишафыны огренюв ишинен чешит ильмий меркезлер огъраша эдилер. Акъмесджитте ильмий-теджикъат институты мейдангъа кетирилип, анда башта эркъаында 14 болюк чалыша эди. Шу джумледен, дёрт эсас болюк: кърымтатар тили ве эдебияты, тарих ве археология, антропология ве этнография, икътисадият болюклери киби. Алим-археолог Усейн Боданинскийнинъ тешевбюсинен Багъчасарайдаки Хансарайнынъ эсасында Меркезий Татар этнография музейи мейдангъа кетирильди. Соцъундан о кърымтатар медениетининъ девлет сарай-музейи адыны алгъан эди. Белли маарифчимиз Исмаил Гаспринскийнинъ мемориаль музейинде он йыл девамында 1922 — 1932 сенелери кърымтатар маарифиниш тарихи ве дигер гъаевий саалар боюнджа теджикъат ишлери алынып барыла тургъан. Ялтадаки Кърымны огренюв Джемнетишиш болюги янында кърымтатар секциясы мейдангъа кетирильген эди. Кърым Девлет университетинде, соцъундан педагогика

институтына чевирильген, мектеплер ве дигер окъув муассиселери ичюн кадрлар азырланыла эди. Кърымтатар тилинде радиоэшиттирювлер алынып барылды.

1944 сенеси япылган теджавузкъарлыкъ нетиджесинде кърымтатар халкъы элли йыл девамында ана-топракъларыннан узакъта: Орта Асияда, Уралда, Гъарбий Сибирьде ве дигер сюргюнлик ерлеринде яшамагъа меджбур олдылар. Халкънынъ медениети ве тили ичкишаф этювден токътады. Кърымтатар тилининъ ичтиманий-медений саада ташыган юкю ве чалышув ролю тек турмуш мунасебетлеринен сынъырлашып къалды. Кърымтатар тили ве эдебиятынъ теджъикъ этюв ильмий меркезлери бир тамам ёкъ этильдилер, бедий ве фольклор эсерлерини дердж этюв ишлери де токътатылды.

Кърымтатар тилинде чыкъмакъта олган деврий матбуатнынъ ве китап неширининъ токътатылувы нетиджесинде бу тиль тек къорантаара субет вастасына чевирильовнен сынъырлашып къалмадан, онынъ мустакъиль лингвистик статусы олганы ред этилди, онъа къазантатар тилининъ шивелеринден бири оларакъ бакъмакъ хусусында давалар алынып барылды. Даа да ачыкъча айтаджакъ олсакъ кърымтатар тили даа язув башланмагъан девирге котерилип атылды. Кърымтатар халкъы — миллети исе совет миллетлери джедвелинден силинди.

Меджбурый суретте этник ве медений ассимиляциянынъ эскенджеси алтында булунган кърымтатар халкъы ойле агъыр девирде биле зиялыларынынъ ёлбашчылыгъы алтында озюнинъ девлетчилигини тиклемек, озьгюн медениети, тилини, язувыны, урф-адетлерини ве анъанслерини сакълап къалмакъ ичюн ёрулмакъ бильмей курешти. Сырасы кельгенде, шимди бизим арамызда олмагъан, акъсакълларымыз — миллий арекетимизининъ эсасчылары, «Къызыл Кърым» газетасынынъ сабыкъ муаррири Джеппар Акимни ве Кърымдаки партизан арекетининъ иштиракчиси Бекир Османовны анъмакъ ерлидир.

Халкъымызнынъ сюргюн олунган ериндеки медений фаалшети 1957 сенеси кърымтатар тилинде «Ленин Байрагъы» газетасынынъ чыкып башламасынен багълыдыр. Сонъра «Къайтарма» оюя ве йыр ансамбли мейдангъа кетирилди. Ташкентте Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты янында кърымтатар эдебияты ве санъаты болгюи ачылды. 1968 сенеси исе джемаатчылыкънынъ тазыйыкъынен Низамий адына Ташкент Девлет педагогика институты янында кърымтатар тили ве эдебияты болгюи чалышып башлады. Бойлесикле, арадан чокъ кечмей

Узбекистанда халкымыз тоглу суретте яшагъан ерлердеки бир къач мектеплерде учюнджи сыныфтан башлап кырымтатар балалары озь ана тилини огренип башладылар. Дерслер башта факультатив алында кечилип башлады, сонъра исе мустакъиль дерске чевирильдилер.

Ашкярлыкъ ве демократия джерьяны, кырымтатарларгъа озюнинъ тарихий Ватанына тешиклятлы суретте къайтмакъ имкянышы яратты. Бу исе миллий маарифимизин толуджа алда гъайрыдан тиклемек ве кырымтатар тилининъ имкянларышы кенишлетмек ичюн уйгъун шараит мейдангъа кетирмекте.

Сонъки йылларда кырымтатар тилинден файдаланувнынъ сынъырлары баягъы кенишледди. Кырымда кырымтатар тили ве эдебиятышы дерс оларакъ кечкен мектеплернинъ сайысы артып башлады. Эки миллий орта мектеп ачылды. Бир сыра мектепкедже олгъан бала тербияси муэссиселеринде тербиявий ишлер кырымтатар тилинде алынып барыла. 1992 сенеси Акъмесджитте мейдангъа кетирилген педагогика окъув юртуида башлангъыч сыныфлар ичюн оджалар, мектеп чагъышадже олгъан бала тербияси муэссиселери ичюн тербияджилер азырланмакъта. 1990 сенесинден берли Акъмесджит девлет уиверситетининъ филология факультетинде кырымтатар тили ве эдебияты болюги чалышмакъта. Онынъ кунъдюзги ве гъиябий болюклеринде 350 талебе окъумакъта. Эки махсус кафедра ве лаборатория мейдангъа кетирилди. Джумхуриетнинъ пайтахтыида кырымтатар тилинде «Яшъы дюнья», «Кърым» газеталары, «Йылдыз» меджмуасы нешир олушмакъта. Таврия неширяты яшында кырымтатар эдебияты ве санъаты болюги чалышмакъта.

Кърым окъув-педагогика неширяты тешикль олунды. О мектеплер ичюн окъув-методика китапларышы нешир этип башлады. Кырымтатар тилини къулланув сынъырларынынъ кенишлемеси бедий эдебиятнынъ осъмесине, бунынънен берабер дигер миллетлер эдебиятынынъ энъ яхшы нумюнелерини кырымтатар тилине терджиме этмекнинъ имкянларышы бермекте.

Кърым джумхуриети девлет къурумынынъ сиясий статусинда къабул олунгъан учь девлет тилининъ бириси кырымтатар тили олып, о дигер эки тилънен берабер сиясий шараитте инкишаф этмеге, маарифимизин тамырындан денъиштирмеге имкян догъура. Бу имкянцетлерини омюрге кечирмек ичюн мытлакъа «Кърымнынъ девлет тиллери акъкъында къапуи»шы ишлеп чыкъмакъ ве къабул этмек, оны къорчаламакъ зарурдыр. Чюнки сюргюнликке

огърагъан кърымтатар халкы дигер тиллерде лакъырды эткен эали арасында яшады, бу себептен де халкъымызнышъ эксериет кысымы озълеринишъ ана тиллеринишъ — кърымтатар тилини унутты, тувгъан тиллерини гъайып этти. Бу сёзлер Белорусиеде, Эстонияда ве Литвада яшагъан кърымтатарларгъа аиттир. Озюнишъ асыл халкы тюркий тиллерде лакъырды эткен джумхуриетлерде; яни Узбекистанда, Къазахстанда, Къыргызстанда, Туркменистанда топлу суретте яшагъан ватадашларымызнышъ тили ерли халкънышъ тилинен къарышып кетти. Шунышъ ичюн де эксериетимиз къарышыкъ, яры рус, яры узбек, яры къазах тиллеринде лакъырды этмектемиз.

Кърымтатар язма эдебий тилинишъ вазнети де о къадар макъташыладжакъ киби дегиль. Кърым мухтар джумхуриетинде, Узбекистанда, Украинада нам къазагъан саъят эрбабы, Украина бестекярлар Шурасынышъ азасы Ильяс Бахшышнышъ фикиринен разылашмамакъ мумкюн дегиль. О шойле дей: «Окъуйджы оларакъ, мешим фикиримдже, шимдики шараитте кърымтатар тили бир тамам незаретсиз, кърма-къарышыкъ алда булулмакъта. Имля къаиделерине риает зайиф, бир такъым баштакълыкълар укюм сюрмекте. Ким насыл истесе, тилини насыл билъсе, насыл бегенсе ойле де яза. Эшъ аджышыкълы сри шунда ки, бу ал тек адий окъуйджыларгъа ант олмалаи, энди озълерини бу саада мутехассыс сайгъашларнышъ иджадында да девам этмекте. Эгер бизлер озъ Ватанымызнышъ адыны биле догъру язмага билъмессек даа не акъкъында айтмакъ мумкюн? Бир неширимиз «Къырым» деп яза, экинджиси исе «Кърым». Я буларны окъугъан окъуйджы не япсын? Анги бирине инансын?» Бу бозулувларнышъ тамыры сталиндже тоталитар режимнишъ идаре этиов йылларына барып чыкъа. Бу бозулувнышъ темели о замаи къоюлгъан эди. Кърымтатар халкъынышъ энъ акъыллы, идракълы алимлериинден Бекир Чобан-заде, тарихчи ве этнограф Осман Акъчокъракълы, джемаат эрбаплары, тильшнаслар ве эдебиятшнаслар Асан Сабри Айвазов, Шевкъий Бекторе, Усеин Куркчи ве бир чокъ дигерлери ёкъ этильди, джебирленди ве чокъ йыллар девамында бастырыкъларда тутулдылар. Кърымтатарларны тарихий Ватаныларындан айырув, узакъ йыллар девамында иджретликте тутув иши халкъымызнышъ ашъаневий медеинетини, санъатыны — бутюн варietetишъ несиллерден-несиллерге кечирювге имкян бермеди. XX асырнышъ башларында Исмаил бей Гаспринский шойле деген эди: «Тили олмагъан адамнышъ вазнетини ашълатып отурмагъа аджет

олмаса керек. Бу адамның алы-эхвалы не кьадар агъыр олса, миллет ичюн де ойле фенадыр». Дерсинъ о озь халкъының башына геноцид нетиджесинде тюшкен мешакъатны кунъ-эвельден билъген.

Сюрюгюшikte булуңган кьрымтатар яшлыгъы чокъ вакъыткъадже алий окъув юртларының гъасвий болдоклерине кирип окъумакъ, озь тувган тилини, эдебиятыны, тарихыны огренмек укъукъындан махрум эди. Нетиджеде, шимди бу саада тедкъикъат ишлери алып бара биледжек киби юксек билъгили мутехассысны тапмакъ пек зордыр. Шунуны ичюн де 1994 сенеси кьрымтатар тили, эдебияты ве тарихы боюнджа юкъары билъгили — ихтисаслы кадрлар азырламакъ, аспирантураларда, докторантураларда окъумакъ ичюн макъсадлы ерлер айырмакъ зарур.

Миллий мектеплерде ве окъув юртларында, муъссиселерде тувган тилимизде тербиелевни земаневий педагогика илимлери дереджесинедже котерюв меселеси Кърым джумхуриетининъ девлет тешкилатларының огюнде турган эпъ муим вазифелерден бириси олмалыдыр. Ана-Ватанымызга кутлевий суретте къайтып кельмекте олган кьрымтатарлар озь тиллерини, эдебиятыны ве медениетини белги бир план эсасында, келишкли ве уйгъун шараитте гъайрыдан джанландырмакъ ве ипкишаф эттирмек имкянына малик олмакъ кереклер. Бунунынен багълы олган миллий маариф программасыны ишлеп чыкъув Концепциясыны къабул этмеден эвель, оны кереги киби музакерден кечирмек месулиети келип чыкъмакъта. Ялынъыз бойле япылган сонъ оны къабул этмек мумкюн.

Концепцияны къабул этювнен берабер маарифни идаре этюв структурасында ашагъыдан та юкъарыга баргъандже (район, шеър болюклеринден башлап, та Маариф министрлигинедже) миллий маариф болюклерини мейданга кетирмек зарурдыр.

Миллий мектеплерни окъув-методика, маддий-техникый джеъттен сияландырув ишлерише айрыджа дикъкъат айырмакъ лязим, зарур дерсликлер ве лугъатлар олмагъан мектеплерде ана тилини кереги киби огретюв хусусында лакъырды ола билirmi? Бу кунълерде ана тилини окъуткъан мектеплернинъ базыларында 60-нджи йылларда азырланган ве дердж олунган 3-нджи ве 4-нджи сыныфларга къарарлаштырылган дерсликлернен иш корюльмекте. Олар да, земане талапларына ич джевап бермейлер. Кърымтатар тили боюнджа экинджи, бешинджи, алтынджи, единджи, сскизинджи ве дигер сыныфлар ичюн дерсликлер ёкъ, эм якъын он йыллар девамында (эгер тесир

этиджи бир къарар къабул олунамаса) оладжакъкъа да бенъземей. Бу вазнеттен къртулмакъ ичюн аджеле суретте Окъув-методика Шурасы мейдагъа кетирип, онъа дерсликлер язмакъ ичюн муэллифлер коллективини джелъп этмек ве оны керекли сермиянен теминлемек керек. Акс алда къримтатар тилинде дерс алып баргъан оджа озюнишъ къабааты биле олмадан, талебеде озъ тувгъан тилине севги дуйгъусы ерише нефрет догъура биле.

Къримтатар тилининъ яшамасы ве инкишаф этмеси ичюн ильмий теджъикъатлар алып бармакъ, диалектологиягъа ант экспедициялар отъкермек, тилининъ ильмий кърулушыны язмакъ, орфографик ве эки тилли лугъатлары дердж этмек, толу сёзлюкши тизмек ве тарихий имляны язмакъ керектир. Бу ишлерни 1944 сенеси гъайып этильген Кърим ильмий-теджъикъат институтыны гъайрыдан тиклемей тура япмакъ мумкюн дегиль. Къримтатар тили, эдебияты ве тарихы бунъа бугунде пек мухтаждыр.

БЕСТЕКЯР ЯЯ ШЕРФЕДИНОВ

*(Догъгъанына
100 йыл
толувы
мунасебетинен*

Композитор, санъа шурет,
Макъамлы, къаидели, эзгили
Эмегиште урьмет!

А. Мефаев.

Йыллар пек тез кечелер. Даа якъынларда акъсакъал бестекярымыз Яя Шерфединовнынъ узурьша бара, янъы язгъан эсерлеримизни косьтерип, устазынынъ фикирини теляшнен беклей эдик. Эр сефер онынъ янышдан рухланып, джошып къайта эдик. Иште, Яя агъанынъ къабири Узбекистанда къалды, биз исе онынъ 100 йыллыгъышы осыз къайд этмектемиз.

Яя агъа 1894 сенеси Кърымнынъ Кефе шеэринде фукъаре къорантада догъды. О йылларда эр кесни хырпалагъан ёкъсызлыкъ бу къорантаны да озъ икенджелеринде сыкъмакъта эди. Не къадар къыйын олса да баланы кой мектебине бердилер. Басыкъ, къаранлыкъ, дым мектеп. Баланынъ омори бир къач йыл мында кечти. Сонъра Акъмесджиттеки оджалар семинариясында окъуды. Бундан сонъ окъувышы Петербургдаки рессамлыкъ мектебинде девам эттирди. Окъумакъ ичюн пара керек, я оны къайдан алмалы? Зийрек, акъыллы бала эки йылда дёрт курсны кечсе де акъчасы олмагъаны себебинден окъувшы таппамагъа ве Кърымгъа къайтып кельмеге меджбур олды. Окъувгъа истидаты, авеслиги олгъан бала ичюн бу пек агъыр къарар эди. Лячаре, такъдир бойле экен.

Кърымгъа кельген сонъ Яя агъа оджалыкъ япып баш-

Татар ансамбли. Отургъаилар (солдан): Иззет Мемиш уста (кеманеджи), Яя Шерфединов (композитор), Аппаз Меджит уста (кеманеджи), Мурадасыл Байрам (кеманеджи). Аякъта тургъаилар: Ахтем Менакъай (трубаджи), Исмаил Меджит огълу (кларнетчи), Сулейман Мемиш (дареджи). 1934 сенеси, Москва.

лай. Башта Керчь янындаки Сараймен коюнде, сонъра Кефедде чалыша. Татарларнынъ йырларыны дикъкъатнен динълей, бош вакъытларында музыка яза. О балалыкъта кемане чала эди. Истидатлы балаларны топлап драма вессамлыкъ тегереги тешкиль эте, ондан сонъ айры музыка тегереги де мейдангъа кетире. Тегерек азаларынен о кой койден юрип концертлер бере.

Судакъ районынынъ Отуз коюнде отъкерильген концертлерден биринде Москва Девлет консерваториясынъ профессорлары Б. О. Сибар, Б. Л. Яворский, консерваториянынъ о вакъыттаки директоры Н. С. Шерман булуналар. Олар Яя Шерфединовнынъ кемане чалув усталыгъыны бегене, оны Москвагъа келип окъумагъа теклиф этелер. Бу алны оладжакъ композиторнынъ аятында бурулыпш нокътасы демек мумкюн.

О Москва консерваториясыннынъ ильмий-композиторлыкъ факультетининъ этнография болюгине кире. Ком-

позиция дерсини М. Ф. Тесиден, халкъ яратыджылыгы боюнджа бильгини С. Н. Василенко ве А. Н. Александровдан ала. Яя агъа консерваторияны 1931 сессии мувафакь этген битире ве Кърымгъа къайтып келе.

Кърым радиокомитетининъ музыка боллогине мудирлик япа. 1937—1938 сеселери Девлет музыкалы драма театринде бедий ёлбашчынынъ муавини ола, дигер ишлерде чалыша. Айны заманда чешит мевзуларда пек чокъ йырлар яза. Яратыджылыгынынъ энъ гурьдели девиринде улу Ватан дженки башлана. Яя Шерфединов къорантасынен Узбекистангъа коче. Белли бир муддет Ташкенттеки Мукъимий адына музыкалы драма ве комедия театринде музыка ребири олып чалыша. О озю ёлбашчылыкъ япкъан концерт бригадасынен джебзде булуна, дженкчилернинъ огюнде концертлернен чыкъышлар тешкиль эте. 1947—1955 сеселери музыка мектеплеринде, бу джумледен, Ташкенттеки Островский адына пионерлер эвинде музыка оджасы олып чалыша.

Яя Шерфединов бир сыра музыкалы комедия ве драма эсерлерининъ муэллифидир. О дженктен эвель Юсуф Болатнынъ «Ишлеген тишлер» комедиясына, «Алим» пьесасына, ве бестекяр Ильяс Бахшышнен бераберликте «Арзы къыз» пьесасына музыка язды. О узбек композиторы Тохтасын Джалильнен бераберликте «Нурхон» музыкалы драмасынынъ да авторыдыр. Онынъ фаалиети бунынънен сынъырланмады. Кърымтатар халкъ йырлары эсасында солистлер ве хор ичюн «Юзюк оюны» сюнтасыны язды. Кене бу девирде симфоник оркестр ичюн оюн, хореографик сюнта яратты.

Яя Шерфединов пек чокъ аджайип лирик йырларнынъ муэллифидир. Онынъ айрыджа бир джошкъунлыкнен йырлангъан «Гузелим», «Айшем», «Сени корьгенде», «Гузель Лейля», «Нияра», «Сенин ичюн», «Чокъракъ башында», «Ана йыры» ве бу киби бир чокъ йырларыны халкъымыз севип йырламакъта.

Яя Шерфединов озюнинъ 60 йыл девам эткен яратыджылыкъ фаалиети девамында чешит тюрлю музыка жанрлары устюнде чалышты. Оларнынъ арасында симфоник оркестр ичюн сюнта, хор ве кене симфоник оркестр ичюн каштата, сюнта ве айры хорлар, музыкалы драмалар, комедиялар ве дигерлер барлар.

Асылында Яя агъанынъ иджады йырлардан ибарет десек де япъылмамыз. Онынъ язгъан йырлары пек тесирли, аэнкли, пек зенгин ве халкъ йырларына пек якъындыр. Яя Шерфединовны аяты бою пек меракъландыргъан шей

(бестекар-этнограф оларакъ) халкымызнынъ музыка фольклоры эди. О, бу меселеге пек джиддий ве терен янашты. Эльбетте, профессиональ композитор халкъ иджады онынъ яншы музыка эсерлери ичюн темель оладжагъыны, бундан да гъайры, халкымызнынъ музыка яратыджылыгъы ве къадар тез язылып топланылса, о къадар да энциклик халкъкъа къаладжагъыны тюшонген олса керек. Чюнки халкъ фольклоры озь вакътында оны билъген адамлардан язып алынмаса, вакъыт кечкен сонъ ондан марум къалмакъ мумкюн. Онынъ ичюн Яя агъа бу меселеге джиддий бакъты, онынъ ичюн бу алидженап ишке омюрини багъышлады.

Яя Шерфединов 1935 сенеси, Асан Рсфатовдан сонъ, озюнинъ биринджи халкъ йырлары джыйыштыгъыны тертип эте ве бастырып чыкъара. Буцдан сонъ онынъ экинжи ве учонджи джыйынтыкълары да чыкъа, бу джыйынтыкъларгъа 100-ден зияде халкъ йырлары киргедир. Бу джыйынтыкълар сонъундан Москва ишприятларында да чыкъарыла.

Яя агъа бир чокъ халкъ йырларыны профессиональ хорлар ве ансамбллер ичюн, бир чокъ йырларыны исе махсус фортепиано ичюн ишлей. Халкымызнынъ гъурбетликте кечкен энъ агъыр йылларында, 1956 сенелери Ташкентте Яя Шерфединовнынъ биринджи оларакъ «Татар йырлары» деген китабы чыкъты. Бу джыйынтыкъкъа композиторнынъ фортепиано ичюн ишленген «Демирджилер», «Эвлери вар сув башында», «Эля козлюм», «Бугунъ айнынъ он дёрти», «Салгъыр бою», «Дегирменджи», «Дев-Дев», «Иппиджий» киби кърымтатар халкъ йырлары кирсетильгедир. Бу йырлар гъайрыдан дюнья юзю коръдилер.

Дженктен эвель Яя Шерфединовнынъ эр бир язгъан яншы йыры, эр бир ишлеген йыры бир вакъна ола эди. Бизим о вакъыттаки белли йырджыларымыз Сабрие Эреджепова, Эдие Топчы, Мемет Абселямов, Мунире Алиева, Зейнеп Люманова ве дигерлери бу йырларыны яншы профессиональ ишкильде радиода ве концертлерде иджра эттилер. О йылларда радиода, районларда, шеэрлерде, койлерде, ходжалыкъларда авескар хор коллективлери тешкиль олуна. Яя Шерфединов ишлеген йырлар ве авалар о коллективлер ичюн бирден-бир гъыда хызметини коре эди. «Юзюк оюн йырлары», «Джанай», «Чиппийим», «Салгъыр бою» киби онларцен йырлар, оюнлар бу девирде санагъа чыкъты ве бутюн халкъ вариетие чевирильди.

Шерфединов омюрининъ сонъки дакъикъаларынадже

усамай-талмай халкъ йырларыны топлады ве оларнынъ устюнде ишлемекни девам эттирди. О буюк макъсадны козьлеп чалышты. Озюнинъ бутюн кучюни, бильгисини, профессиональ мааретини сонъки китабы «Янъгырай Къайтарма» джыйытыгына къойып чалышты. Бу джыйынтыкъкъа 350-ден зияде халкъ йырлары ве оюнлары, музыкалы эфсанелери кирсетильди. «Янъгырай Къайтарма» буюк, джиддий ильмий ишнинъ екюни олды. Бу китапнынъ ильмий джезтген даа бир эмieti шунда ки, китапкъа кирсетильген бутюн халкъ авалары, йырлары айры болюклерге болюне ве тарихий шекильде тасвирлеше. Кене бу джыйынтыкъта бизим той-дюгюн алетлеримиз эвель заманда олгъаны киби косътериле, миллий чалгъы алетлерининъ эр бирине айры-айры характеристика бериле. Халкъымызда яваш-яваш гъайыш олып кстее-къап чалгъы алетлерини сакълап къалувда ве гъайрыдан тиклевде бу тасвирлернинъ эмieti къыяссыздыр.

Яя Шерфединовнынъ «Янъгырай Къайтарма» джыйынтыгынынъ сонъунда белли рус музыкашнасы Лев Николаевич Лебединскийнинъ шу китап акъкъында макъалеси басыла. Макъале шойле сёзлернен башлана: «Бундан эписи олып бир йыл эвель, 1974 сенеси, Узбекстаннынъ пайтахты Ташкент шеэринде музыка джемаатчылыгъы белли композитор ве халкъ йырларынынъ топлайдджысы Яя Шерфединовнынъ 80 йыллыгыны таптаналы акъшам ве концертнен нишанлагъан эди. Бугунъ биз тереп къайгынен онынъ арамызда олмагъанышы ве озюнинъ басылып чыкъкъан сонъки китабыны корип оламайджагъышы къайд этемиз...» Лебединский фикирини бойле сёзлернен битире: «...Шерфединовнынъ джыйынтыгы совет музыка этнографиясына къошулгъан гъает салмакълы исседир.

Бу китап онынъ муэллифининъ адыны совет музыка фольклорджылыгъы тарихына алтын арифлернен яздыртаджакътыр».

Мен бу сёзлерге джан-юректен къошулам. Акъкъатенде бу джыйынтыкъ къримтатар музыка фольклорынынъ алтын хазинесинде айрыджа юксек бир ерни тутмакъта. Ильмий ишлер япмакъ истеген яшларымыз ичюн, бизим музыка фольклоршымынынъ устюнде насыл чалышмакъ керек олгъаныны даа терен анъламакъ ичюн бу джыйынтыкъ бир къуллаанма, бир дерслик вазифесини корер.

Яя Шерфединов язып къалдыргъан музыка китапларындаки эр бир йырны фортепианода чалып бакътым ве эмий олдым ки, онынъ эр ауги йыры бизим халкъ колоритинен ашлангъап, халкъ аваларына якъынлар. Яя Шерфединов-

нышъ бутюн иджады халкъымызнышъ зенгин, терен ве назик нагъмели музыкасынен сыкты багълы олгъаны корюне.

Шерфединов халкъ иджадыны темелинден менимседи, халкъ музыка фольклорыны топлады, ишледи, оны нязамгъа чекти ве кене халкъымызнышъ озюне къайтарып берди. Бу онынъ къримтатар халкъына къалдыргъан буюктен-буюк асабалыгъыдыр. «Янгъырай Къайтарма» джыйынтыгъы тек бизим чалгъыджыларымызны, композиторларымызны дегиль, дигер миллет композиторларышы, музыкашнасларыны да джиддий меракъландырмакъта.

Шерфединовнынъ композитор-этнограф оларакъ халкъ музыкасынен бойле джиддий огърашувында, халкъ яратыджылыгъына бойле терен багълаувында къримлы композитор Спендиаровнынъ джиддий тесири олгъандыр беллейим. Чюнки куьлернинъ биришде мен Шерфединовгъа баргъанда Яя агъа Спендиаровнен Кефе шеэришде корюшкенини, онгъа кеманеде халкъ аваларышы ве озюнинъ о вакъытларда язгъан аваларышы чалгъашыны, Спендиаров о чалгъан музыка эсерлерини пек бегенгенини, макътагъаныны, илериде музыка саасында окъумакъ кереклигини айткъан, Халкъ иджадынен джиддий, терен огърашмакъны теклиф эткепини айткъан эди. Бу акъта Яя агъа «Янгъырай Къайтарма» джыйынтыгъында кыскадан айтып кече. Бизим субетимизде исе Яя агъа Спендиаровны буюк урьметнен, итирамнен хатырлай эди.

Яя Шерфединовнынъ Александр Афанасьевич Спендиаровнен танышлыгъы бошкъа кетмеді. Яя агъа онынъ айткъанларыны япты. Консерваторияда окъуды, оны битирген сонъ халкъ иджадына далды ве кой-койден юрип халкъ аваларыны топлады. Яя агъанынъ яратыджылыкъ фаалиетишде даа бир адамы мытлакъ къайд этмек истейим. Бу онынъ омюр аркъадашы Сафие аптедир...

Мен Шерфединовлар къорантасынен 1956 сенеси, яни Ташкент консерваториясында окъуп башлагъан вакъытларында таныш олдым ве аман-аман эр афта бу къорантаны зиярет эте эдим. Яя агъа къорантасынен берабер Ташкентте, Гоголь сокъагъындаки алтмыш докъузынджы эвде, Узбекистан композиторларынынъ эвинде яшай эди. Мен эр кельгенде къапышы Сафие апте ача ве кулер юзынен къаршылап ала эди. О дюльбер, назик черели, ири козьлю, муляйим табиятлы ве пек де мусафирчен бир къадыш эди. Бундан гъайры Сафие апте чокътап-чокъ халкъ йырларыны биле ве оларны пек гузель сеснен йырлай эди. Эгер сиз Шерфединовнынъ «Янгъырай Къайтарма» китабынынъ

13-нджи саифесини ачсанъыз, анда Яя агъанынъ ве Сафие аптеиниъ яшлыкъта чыкъаргъан ресимлерини корерсинъыз. Ресимде халкъ чалгъы алетлерини чалып тургъан дёрт адам тасвирленген, сол тарафта кемае чалаяткъаны Яя Шерфединов, сагъ тарафта даре чалып тургъан къыз исе Сафие аптедир. Сафие апте бугюн омюрини Яя агъанын багълады, халкъ аваларыны топлавда ве оларны нотагъа язып алувда онъа ярдым этти.

Сафие апте яшлыкътан музыканы севе, бир чокъ музыка алетлеринде чала эди. Бир куъ кене Яя агъагъа кельдим. Устаз бу вакъытта «Янъгырай Къайтарма» китабынъ эльязмасы устюнде чалыша эди, анда ноталарнынъ базыларыны текрар козьден кечире, Сафие аптеиниъ фикрини сорай ве базы ерлерини деъныштире эди. Эбет, мен Яя агъа чокъ йырлары Сафие аптеден язып алгъандыр демек истемейим, амма онынъ язгъан эр бир нотасыны башта Сафие апте динълей, кыймет кесе эди.

1956 сенеси Яя Шерфединов Узбекистан радиосыннынъ бедний ребери, композитор Хайри Изамовнен, радионинъ музыка редакторы София Бухараева ве белли кърымтатар язджысы Шамиль Алядишен бераберликте Бекабад шеэринде келе, бизим белли халкъ чалгъыджыларымыз кеманеджи Аппаз уста, кларнетчи Ашир уста, трубаджды Черкез уста, йырджыларымыз Эдие Топчы, Алиме Акимова, Къуртбединова, Мушире Алиева ве дигерлеринден 70-ке якъын халкъ йырларыны ве оюн аваларыны язып ала ве буцдан сонъ Узбекистан радиосындан кърымтатар йырлары ве авалары янъгырап башлай. Сонъундан бу йырлар ве авалар Узбекистан радиосыннынъ фондына кирип къалды ве бу куъгедже концерт программаларында янъгырамакъта.

Яя Шерфединов иджадий ишнен огърашыркен, айшы заманда, симфоник оркестр ичюн дёрт къысымдан ибарет «Кърым сюитасы»ны язды, 1967 сенеси Фетта Акимнинъ сёзлерине хор ве оркестр ичюн «Янъьер» кантатасыны язды. Булардан гайры композитор чокътан-чокъ лирик ве ватанперверлик йырлары ве хорлар яратты. Бу йырлар ве хорлар радио вастасынен берилген концертлерде иджра олунуп кельмектелер.

1971 сенеси Яя Шерфединовгъа Узбекистанда нам къазангъан санъат эрбабы унваны берильди.

Яя Шерфединовнынъ 80 йыллыгына багъышлангъан юбилей акъшамында (1974 сенеси) Узбекистан композиторлар бирлигининъ ресиси, музыкашнас, Узбекистанда нам къазангъан санъат эрбабы Ахмад Хамидович Джаббаров шойле деген эди:

— Яя Шерфединов озю ичюн ильхам гъядасыны халкъ яратыджылыгышдан алды. Кърымтатар йырлары ве оюнлары онынъ зенгин яратыджылыгышыны битмес-тюкесмес чокърагъы оларакъ хызмет эттилер. Композиторнынъ фаалиети гъает зенгин ве чешиптир.

Кене шу тантаналы акышамда бизим урьметли языджымыз Юсуф Болат бу фикирни девам эттирип шойле деген эди:

— Яя Шерфединовнынъ 60 йыллыкъ иджадий фаалиети девамнынъда яраткъан чокътан-чокъ эсерлерини эсапкъа алмасакъ биле онынъ халкъ тарафышдан тапылмасына тек бир «Тур аркъадаш» йыры етерликтир.

Яя Шерфединов озь халкъыны буюк севгинен севе эди ве 82 йыллыкъ омюри девамнынъда халкъыша гедже-кундюз хызмет этти. Онынъ фикри-зикри ана-Ватангъа къайтмакъ, озь халкъыны гузель нагъмелернен къуwandырмакъ эди. Языкълар олсун, бу онъа къысмет олмады. Урьметли, севимли, эр джеэттен дегерли устаз бестежарымыз Яя Шерфединов шимди арамызда ёкъ, амма онынъ къалдырган зенгин асабалыгъы бизимнен, о яраткъан музыка мектеби эп чалышмакъта, бугунь музыка медениетимизге адым аткъан яшлар ичюн эп даа семерели хызмет этмекте. Йырларымыз даима бизимнен. Халкъымыз сюргюплекте де йырлады, озь ана-Ватанына къайткъан сонъ да йырламакъта. Бу хазиени бугунь яшаткъан ве бутюн халкънынъ варистине чевирген улу ишан Яя Шерфединовнынъ парлакъ хатиреси огюнде эпимиз башымызны эгемиз, о башлагъан алидженап ишлерни Ватан топрагъы узериинде, янъы эшкьнен девам эттиримиз.

Эдем НАЛБАНДОВ,

композитор, доцент, Узбекистанда нам къазангъан медресет хадими.

ЧОРА БАТЫР

Бир заманда бар экен,
Чора Батыр эр экен,
Эль ичинде бир экен,
Джав кыйтарыр эр экен,
Бозкыр деген еринде
Ат отлатып джургенде
Душман келе далагъа
Къазан къалесин алмагъа.
Боны туйгъан Чорачыкъ
Къылычын белине къушангъан
Окъ-садагъын такъышгъан
Къазан джолына къапышгъан.
Бир дульдудый уча экен,
Чал атыман чапкъанда,
Къая ташны джара экен,
Аткычындан аткъанда.
Джавирине окъ тийсе,
«Джавын джава» дий экен.
Чекесине окъ тийсе
«Чыбын тишлий», дий экен.
Чекесинден къан чыкъса
«Терим чыгъа», дий экен.
Джелькесинден къан чыкъса,
«Джеллер эсе», дий экен,
Минген аты тер экен,
Эльге кельген джавларгъа
Къаршы чыгъар эр экен.

Мына шондай этип, мен сизге Чора Батырнышъ масалыны айтайым. Айтайым ама, бо бир масал тувул, керчектен болып кечкен бир мисаль. Затен, болмагъан болса, айтылмаз эди, дерлер.

---

*Критерион китап уйи. Бухарест, 1988. «Добруджа татар масаллары». Биринджи китап. Топлагъан, кыйтабаштан аңлаткъан эм ишширге азырлагъанлар Недрет Махмуд, Энвер Махмуд.

Редакциядан: добруджалы ватандашларымызгъа урьмет юзюпден бу эфсанедеки сёлерни, келимелерни олгъаны киби къалдырдыкъ. Шимдики окъуйыджыгъа аңлашылыр деп умют этемиз.

Айтаджагъым, бир заманда бир хан бар экен. Онышъ отыз докъыз хызметкяры бар экен. Боларнышъ устинде де кырккыпиджысы Нарик адлы бириси баш хызметкяр экен. Куньлерден биринде, хан озининъ бир везиримен барабар сарайнышъ багъчасында кезип джургенде, Нарикнынъ оларнынъ къатында башыны ийип, селям берип кечкенини коре де, везирине къарап: «Бо, Нарик бек чалышкыяр эм бек догъры бир киши. Языкъ ки, бу яшына келип, таа уйленишъ, бекяр болып джуре. Оны уйленидирмеге бек джаным истий», дий. Сонъра, хан сёзини девам этип, везирине: «Везир, ярын Нарик бир алашаны эгерлесин, сен де эгерле бир алаша; кетинъиз де бир долашыпъыз шо меним мемлекетимни. Кимнинъ кызын бегенсе, оны алдырман» деп эмир эте.

Эртеси куни везир эртен эрте тура да Нарикни чакъыртып:

— Эгерле бир алаша озинъе, бирисин де магъа, дий.

Минелер атларына, кетелер. Акъшам бола, баралар бир койге, анда къалып къоналар. Саба туралар да кене джолгъа чыгъалар. Кетелер, кетелер, къаш къарармагъа башлагъанда, башкъа бир койге барып етишелер. Бо гедже бо койде къоналар. Эртеси куни, кене турып, атларына атланып джолгъа чыгъалар. Ана шондай этип, чайыр-чайырдан, кыыр-кыырдан, кой-койден куш кетелер, ай кетелер, бошы-бошына кечип джурелер. Куньлерин биришде, ич бир шейден къабери олмагъан Нарик везирге къарап:

— Везирим, биз озъ башына нишлеп джуремиз, шо? — деп сорай.

— Ханымыз сени уйленидирмек истий. Барыпъыз, Нарикмен мемлекетни бир долашыпъыз да, огъа бир кыз табыпъыз! деп эмир этти, — дий.

— Ондай болса, биз бошы-бошына чаба джурмишк. Ханнынъ эмири бо болса, къаленинъ кенарыдаки авлакъ бир уйде джангъыз оськен оксиз бир кыз бар. Оны айттырып магъа берсе, къуванырман, — дий Нарик.

Боны эшиткен сонъ везир Нарикмен къалеге къайтып келелер. Везир ханнынъ къаршысына чыгып, Нарикнинъ нистини бильдире. Хан эмири балабан: айттыргъан кызын кыркъ куш-кыркъ гедже той ясатып, берген Нарикке.

Шо куньгедже бо кыз фыкъареликтен саде джамавлы энтарилер кийгени ичюн кимсе огъа айлашып къарамагъан. Партал ичинде инджидий гузель бир кызынынъ сакълагъашыны Нариктен башкъа бирев фыркына бармагъан. Акъкъатен де бу кыз ондай гузель экен ки, бойы бир

сельбидий, юзю айнынъ ондёртиндий, къара къашлары къайтандай, эки янагъы джаны ачкъан эки къырмызы гульдий, эля козьлеринден де нурлар агъыш тура экен. Къызынынъ тойы болаятырғанда, онынъ шондай гузель болгъанын корьген ханнынъ асрав улы, мырза огъа козь сала.

Кель замап, кет замап. Куньлер кече, айлар кече, алты ай тола. Нарикнинъ уйинде чыракъ сёмей. онынъ пенджересининъ къаршысында бир отлакъ чайыр бар экен. Онда да ханнынъ ат бакъыджысы ат бакъа экен. Бо ханнынъ асрав улы, мырзанынъ эр саба «чайырны долашмагъа кельдим» деп, сылтав этип, аслында Нарикнинъ апакъайын корьмеге келе. Куньлерининъ биринде, мырза эн шондай долашып джургенде ат бакъыджы мырзагъа акъып келип:

— Мырзам, токъта тийран, сагъа бир сёзим бар, — дий.

— Не о, къайырмы? — деп сорай мырза.

— Къайыры къайыр ама, мырзам, мына мен бо гедже бир таджипке къалдым, — дий.

— Нечин я, айт бакъалым! — дий мырза.

— Мышав, сизининъ Нарикнинъ алты айдыр тойы болгъаны, ич чырагъынынъ сёнгенини корьмедим. Бо гедже кеттим де пенджересинден къарадым, — дий. — Пенджересининъ бир кошеси ачыкъ къалгъан. Апакъайы тешекте джатыр эди. Къольшынъ устюнде от джана, алимолла! Магъа коре бо апакъай Нарикке ич ляйыкъ тувыл, — дей.

— Ондай болса, къатермиз оны шимди? — дий анав мырза.

— Нарик сизининъ къулышъыз тувылмы? Бир мектюп яз да джибер оны узакъ бир ерге. Къыскъаякълы тувылмы? Сачы узун, акъылы къыскъа, дерлер. Нарик ондан къайтып кельгечи къандырысынъ! — дий.

Шо еринде мырза бир шей айтмай тура. Къайтып сарайына кете. Барар-бармаз Нарикни чакъыртып, огъа:

— Нарик, эгерле бир ат! Къомшы мемлекетнинъ ханына бир мектюп акетеджексинъ. Къайткъанда да, Къаф тавына барып, магъа эгер ичюн къавий бир агъач алып къайтарсынъ, — дий.

Нарик ат эгерлемеге кете. Мырза да мектюбин язмагъа башлай. Язып битирген сонъ Нарикке бере де:

— Сакъ бол, чалт къайтаман деп къаза-белягъа огърама. Кейфинъмен кетип, кейфинъмен кель, къайтмагъа ашыкъма! — деп насиат бере.

Нарик мектюпни алып, атына атлай да джолгъа чыгъа. Кетип бараятырғанда, Нарик тюшиньмеге башлай:

«Мен кетип бараятырман, ама, апакъайымныъ бир шйден хабери ёкъ. Уйге барайым да огъа къайда кетятыргъаымны айтайым. Опынъ да хабери болсын. Бир де савлыкъман къал айтайым», дий.

Дий де, атын айландырып, къайтып келе, апакъайыпа: — Мени учъ-дёрт кунъге къадар къарама! — дий де къайда эм нечин кетятыргъанын ашълатып бере.

Апакъайы бираз тюшюнип тура да:

— Сен кетсенъ кет, ама гедже ярысындан сонъ, саат эки-учълерде илле бир кере келип уйни долаш! — дий.

Шондан сонъ Нарик джолгъа чыгъа. Кетятыргъанда оны кене де тюшюнге ала: «Ай анасышы! Нечин апа-къайым магъа шондай деген экен?! Озим де узакъ бир ерге кетип барятырман. Насыл болыр да эр гедже къайтып келип, уйимни долашайым?» — дий.

Опынъ шондай тюшишип тургъан ери бир чайырлыкъ экен. Бара да джата бир чименликке. Гедже тура. Саат эки-учъ мааллеринде уйине къайтып келе де атын дамгъа байлай. Уйинъ пенджиресиинъ къаршысына келип, ичкерге къарай. Бир де къараса, не корьсин? Ичериде ханынъ асрав улы отыра. Апакъайына лаф къата. О да мырзаныш лафыны къабыл этмий, гери къагъа. Бир мальден мырза бир джанавар, вахший айвандай апа-къайын тарткъычламагъа башлап, намысына токъышмакъ ичин зор эте. Апакъайы бакъырмагъа-чакъырмагъа башлай. Боны корип Нарик даяналмай, пенджиреин черте. Апакъайы мырзанынъ панджадай къолларындан озини къуртарып, джувуырып къапыны ача. Мырза къутыргъан иттий нишлемесин бильмий, аяткъа чыгъа. Нарик де аяткъа кирип, къапы артындаки сатырын алып, мырзанынъ башын шо сатырман чагып ала.

— Шимди боны къатмели? — деп сорай Нарик апа-къайындан.

— Акет де ком, — дий апакъайы.

Нарик мырзанышъ джесетиши акетип коме. Ози де атына атланып, мырзанынъ мектебинин акетмеге джолгъа чыгып кете.

Бир кунъ кече, эки кушъ кече, къарайлар, мырза ёкъ болгъан. Сонъ хан везирлерин чакъырып олардан:

— Бизим мырзамыз къайболды, ондан бир ший сез-мединъизми? — деп сорай.

— Ёкъ, ханым. Сенден изинисиз бир ерге кетмез эди, — деп джевап берелер.

Хан везирлерининъ ичинден бириси бек билиматлы экен. О:

— Ханым, улькенъде не къадар киши барса, эписини чакъырып, бир сораштырып козьден кечирейик, — дий.

Улькенинъ эр кошесине теллялар джиберип, эркезин везирнинъ къаршысына чакъыралар. Везир сыраман эписинден:

— Хаиниң улы мырзаны корьмединъизми? — деп сораштыра. — Лякин «корьдик, бильдик» деген бир киши де чыкъмай. Таа ким къалды, деп тушинип тургъанда, везир:

— Сениң отыз докъыз хызметкъарың таа бар, оларны чакъыртып сораштырайыкъ, — дий.

Оларны да чакъырталар. Эписи келелер. Араларындан да «корьдим, бильдим» деген бирев чыкъмай.

— Таа ким къалды? — деп тушинип тургъанда:

— Бир Нарик къалды, — деген джевап алалар.

— Чакъырыгъыз Нарикни де, ондан да сарайыкъ, — дийлер.

Ана, чакъыралар Нарикни де. О къапыдан киятыргъанда везир оның оттиргенин туйып, догърудан-догъру:

— Нарик, мырзаны къаттың? — деп сарай.

— Оттирдим, — деп джевап бере Нарик.

— Соңъ, не себептен оттирдинъ оны? — деп сарай везир.

— Бир кунъ эртең сарай азбарында джуре эдим. Мырзам мени чакъырып одасына алды да: «Нарик эгерле атышны, къомшу мемлекетиниң ханына бир мектюп аке-теджексинъ! — деп айтты. Мен атымшы эгерлемеге башладым, мырзам мектюпни алып чыкъты, мектюпни алдым, атыма минип, чыкътым джолгъа. Бир де кетип бараятыргъанда озь башыма тушиниме башладым. «Ай апасыны! Мен алджыгъан кишиний уйиме хабер-мабер этмеден къайда бараятырман! Къайтайым да, уйиме барып, къайда кетиятыргъанымшы хабер этийим, бир савлыкъман къал айтайым», дедим. Джолдан кериси-кериси не къайтып, уйиме кельдим де апакъайыма: «Мен узакъ бир ерге кетиятырман, мени учь-дёрт купь къарама», — дедим. О да магъа: «Кетсең, кет ама, гедже саат эки-учьлерде илле къайтып, бир уйни долаш», — деп айтты. Соңъра савлыкъман къал айтып, атыма атладым да чыкътым кеттим. Кетиятырман ама, мени къайта баштан бир тушиндже алды. «Ай апасыны! дедим мен озь-озиме. Аджеба, бо меним апакъайым нечин гедже саат эки-учьлерде къайтып бир уйни долаш, деп айтты. Бо къадар узакъ ерден къатиш къайтып келирмен, дедим». О замаң бир чайырда эдим. Секирип туштим атымдан, джибердим

атымны отлакъкъа, озим де чименлик ичине узаып джат-
тым. Мен апакъаймнынъ сѣзлерине тушине-тушине юкълап
кеткенмен. Гедженинъ бир малинде янсам, кене озь-озиме
тушинемен. Секирип миндим атыма, уйиме къайтып кель-
дим. Атымны дамгъа байладым, озим де, апакъайыма биле
туйдырмай, дамын бир кошесине таянып, беклеп отурдым.
Саат эки-учъ къарарлары эди. Мырза яваш уйимнинъ
къапысына келип, апакъайыма: «Ач къапыны!» деп зор эте.
Мен кене бир пий айтмай, пысып отыраман. О зор эте,
апакъайым ачмай. О таа бек зор эте, апакъайым кене де:
«Ачмайман!» деп ичкериден джевап бере. Таа сонъында
къапыны котерип алып, ичери кире. Мен турып, пенджире-
нинъ ачыкъ къалгъан бир кошесинден: «бакъалым, бунынъ
ниети не экен?» деп къарап турдым. Мырза авлакъта,
апакъайым джатыр, огъа лаф къата. Апакъайым къабыл
этмий. Сонъра, бир джанавардай салдырып, апакъайыма
токъынмакъ истий. Даяналмадым. Черттим пенджирени
апакъайым джаткъан еринден учып тура келип къапыны
ачты. Мырза да аяткъа чыкъты. Мен де кирдим. Къапы
артындан сатырым алып, оман кестим алдым онынъ
башын», деп Нарик ашълаткъан сонъра, везир:

— Къайтгынь оны сонъра? — деп сорай.

— Апакъайымнынъ айткъанышы япып, оны акетип
комдим, — дий Нарик.

Бо мемлекетнинъ ханы бек догъры киши экен. Озининъ
асрав улынынъ япкъан джолсызлыкъларын Нарикнипъ
авзындан эшиткен сонъ, хан тура да:

— Айсе, къабаат меним баламда экен, — дий, сонъра
Нарикке козь яшыман къарап, — сагъа да джезам, бугин-
ден итибарен козиме корииме! Эки ат, бир араба берейим.
Юкле пала-пыртынъны, ал апакъайынынъ дачекиль де
кет, башкъа мемлекетте яша. Мында къалсанъ, сени корь-
ген сайтын балам козюм алдыша келеджек. Меним бу
сѣзлериме джанынъ агъырмасын. Айды, тез деф ол къар-
шымдан, — деп укъом эте.

Нарик эртеси куні эртенмен тура, арабасын озимен
алып кетеджек хызметкъарыман берабер юклей, апакъайын
къатына отурта да джолгъа чыгып кете.

Анав кой менъки, мынав кой сенъки, деп кете-кете бир
мальден къаш къарарып, акъшам бола, къаранлыкъ чѣге.
О гедже джолда къалалар. Апакъайы бир тиш коре: бир сув
агъып кете, от болып джанмагъа башлай, сонъра бир
джавын келип, бо оты соңдире. Эртеси куні тургъаныман
апакъайы Нарикке:

— Бизден бир эвлят туваджакъ, атеш, от болып джана-

джакъ, эджели де сувдан боладжакъ, — дий. Акъикъатен де апакъайы авыр аякълы экен. Бир кунъ эп шайтип джолда кетиятыргъанда, Алланынъ къулаи чоллигинде апакъайы локъса бола, бир ул таба. Баланы джувмагъа сувлары болмай, Нарик арабадан тушип, сув къарамагъа башлай. Къарай-къарай, бир айван туягъы чукъурышда топлангъан бираз сув таба. Баласыны къучагъына алып, о ерге акете де оны шо сувман джувмагъа башлай. Башлай ама, баласынынъ бир аягъынынъ окчеси бирден джерге тие. Баланынъ окчеси тийген ерден бирден Акъ тарафышдан, чабдырылып сув чыкъмагъа башлай. Баланы тер-темиз этип джувалар. Къатларында без болмагъаны ичин арабанынъ ичиндеки джунге орап, къундакълайлар. Нарик пек къуванып, баласына къарап-къарап тоялмай: «Батыр балам, батыр, джуи джабынып джатыр!» дий де, улымышынъ ады Чора болсын, батыр болсын, дий. Бондан сонъ озълери де барып, эп шо сувда джувынып, темизленелер. Дженгиллешип арабаларына минелер де джолларына девам этелер. Кете-кете геджешинъ бир маалинде балабан бир койге барып стишелер. Баралар да бир азбар къапыны къагъыш:

— Алла мисапири, аласызмы? — дийлер.

О уйининъ сабысы да бек мерт бир аджы экен.

— Къош-сепа кельдинъиз, буйырынъыз! — деп оларгъа азбарынынъ кошесиндеки бир одалыкъ бир уйчикни корьсете де: — Киринъиз, мына бу уй бош, сизинъки болсын! — дий.

Нарик аджынынъ бу уйинде бир-эки кушъ къонгъан сонъ учинджи куши кетеджек болып, арабасын юклемеге тутына. Аджы да джамиге намаз къылмагъа кеткен экен. Къайтып кельсе, не корьсинъ! Нарикшинъ арабасын юклиятыргъанын коре де:

— Нарик, къардашым, сен нишлятырсынь? — деп сорай.

— Ай, аджакъам, бир кунъ мисапир, эки кушъ мисапир, учинджи куни кет къапир, дерлер. Бир-эки кунъден бери ашап-ичип джаттыкъ, Алла бин бир беркет берсин, сав болыгъыз! Энди кетип бир къысметим къарарман таа, — дий.

— Къайда кетеджексинъ, къардашым? Бондан да балабан къысмет болырма яв. Отыр, къал мында! Шо отыргъан уй сагъа анамышынъ сутинден элял болсын! Джап баланъ бар, оман къайда кетерсинъ? — дий.

— Сав болыгъыз, аджакъам, болмаз. Мен мында къалмам. Хан меним мында ерлешкенимни эшите къалса, кишилерин джиберир де сени джезалар, — дий.

—Къайсы хан, къардашым? Бо ер сенинъ къоркъкъан Къазан ханын топрагъы тувыл. Онынъ мында къолы джетмез. Бо Кърым ханлыгъыша аит бир топракътыр. Шондай ки, сен ич къоркъма. Ана, азбар толы малым бар, сагъа бир сыйыр да берийим. Сав да сутиш ич. Сен де магъа ыргъатларымнынъ устинде баш-козь болырсышъ. Аркъадашынъ да уй ишине ярдым этер, — дий.

Шоман Нарик аджынынъ уйинде къувана-къувана отырып къалыр. Бек чалышкътыр эм бек тертипчи болгъан Нарикни аджы озининъ къан къардашындай сус экен.

Кушьлер, айлар, селелер сувдай агъып кече. Чора да бек бир атик эм де джесаретли бала болып етише. О заманлары койнинъ бызавларыш бакъмагъа айыры бир киши болмагъаны ичин баллар багъа экенлер. Чора да озининъ бирден-бир бызавын аджынынъ бызавларына къошып, койдеки башкъа баллармац барабар бызав бакъмагъа кете экен. Бир джума куш уйле устинде баллар чольде бызав багып, ашыкъ ойнап отыргъан вакъытта бир тайлы бие минип:

— Алла мисапири, аласызмы? — деп къатларына бир сопакъай* келе.

— Къош-сепе кельдинъ, сопакъам, буюрынъыз! — дий Чора.

Ондан сонъ джувырып барып, балларын таякъларын топлап ала да, башларын бир-бирлерине байлап, устине пичен къойып, бир кольгелик ясай.

— Буйырынъыз сопакъам, ёрулып, терлеп биткепси-нъыз! Мынав кольгелик астында бираз раатлапыр-сыз, — дий.

— Сав бол, улым! Сен бек беджерикли бир бала экенси-нъ! — деп сопакъай кольгеликке кире. Чора да бутюн балларны топлай:

— Бизге Алла мисапири кельди. Насыл корьдим, бек бир узакъ ерден келе. Оны сыйламакъ керек, — дий, сонъра бир балагъа: — Сенинъ он баш бызавынъ бар, онынъ бирисини сояйыкъ та, сопакъайны сыйлайыкъ, — дий.

— Мен бабамдан къоркъамац, — дий анав бала.

Башкъа бир балагъа айта. О да разы болмай. Тута да озининъ мал деген бирден-бир бызавынъ соя. Бир къач аркъадашыны да къазан-оджакъ кетирмеге койге джиберсе. Ози де бызавнынъ терисини сыдырмагъа башлай. Мына энди сыдырып питирдим дегенде баллар да къазан, оджакъ

---

* Сопы — софы, диндар, мерт киши.

алып келелер. Бызавнынъ яры башыны парлап къазангъа асалар, тошинден де кесек-кесек эт алып къызарталар. Шорбамаң къызартылгъан эт азыр болгъан сонъ ёргъуу-лыкътан юктыгъа далып кеткен сопакъай да юктысындан яна. Чора онынъ къатына барып:

— Сопакъай, буйырынъыз сыпрагъа, къош-сепе кельдинъиз! — деп сыпрагъа буйыра. Бутюң баллар сопакъайман барабар сыпрагъа отыралар, къарышларын тойдыргъан сонъ, сопакъай бир дува окъый да:

— Эй баллар! Мени сыйлагъанынъыз ичин сав болынъыз! Джол джолджыгъа ярашыр, джолджы да джолгъа джарашыр, дерлер. Мен де джолыма къарайым энди. Мынав якъта бир кой боладжакъ, анда да мешим Нарик деген бир якъын аркъадашым бар, мен огъа бармагъа ашыкъмаң, — дий.

— Айсе, сопакъаң, авырсынмасанъ, мынав бизавнынъ ярысыны салайым атышъа, ал кет оны да бабама бер, акъшамгъа сени сыйлар. О Нарик дегенинъ мешим бабама болар, — дий Чора.

— Пек арув, улым. Сал, акетирмен, — дий сопакъай.

Ондан да сонъ Чора бизав этишинъ ярысыны сопакъайнынъ атына байлай. Энди сопакъай атыша минеджск болатыргъанда балларгъа айланып:

— Эй, баллар, сизге бир оюң уйретийимми? — дий.

— Уйрет, сопакъаң, уйрет, — деп бакъырышалар баллар.

— Мына мен шо белимдеки къылычымны минсерге къадайым. Сиз огъачик эпинъиз артышъызман айланып турынъыз. Мен: «Айланынъыз!» дегенде къайсы биринъиз шонынъ устюне келип джатса, шо къылычман шо тай онынъ боладжакътыр, — дий.

Баллар артларыман айланып туралар. Шо вакъыт сопакъай къылычын къойшына сакълап, онынъ ерине бир таякъ къадай, устюне де пичен джаба. «Айланынъыз!» дегенде баллар айланып, джувырышып келип, пиченинъ устюне джатаджакъ болалар. Ама эпси къоркъыдан токътап къала. Саде Чора бир шийден къоркъмай, джувырып келип пиченинъ устюне узана.

— Апперим, Чорам! Боладжакъ бала яшлыгъышдан белли болыр, дегенлер. Сен батыр боладжакъсынъ. Шо къылычман шо тай сенинъкидир. Шимдиллик сен таа бек джашсын. Вакъты-заманы кельгенде боларнынъ экисини де мен сагъа кетирип теслим этермен. Шимдиллик савлыкъ-ман къалынъыз! — дий де секирип атына минип кете.

Кете-кете акъшам устю Нарикнинъ уйине барып етише.

— Нарик, Нарик! — деп бакъырмагъа башлай.

Нарик къарай, къаршысында таныгъандай бир кипи тура, ама ким болгъанын биле алмаса да:

— Буйыр, кир ичери. Къош-сепа кельдингъ, — дий.

Нарик сопакъайны ичери кирсете. Отыралар, бир-бирлеринден аманлыкъ-савлыкъ сораşkъанда сонъ сопакъай Нарикке:

— Мен бугунъ бир таджипке къалдым, — дий.

— Кайырма? Не болды? — дий.

— Къайыр, къайыр! — дий сопакъай. — Мында кельмес бурын бир чолликте бир такъым балларнынъ бызав багып джургенлерине расткельдим. Оларгъа: «Алла мисапири аласызмы?» дедим.

— Алла мисапирини ким алмас яв! — дий Нарик.

— Дийджегим, шо балларнынъ арасында бир кичекеси бар экен. Джувырып джурип балларнынъ таякъларын топлады да, бир башларышдан байлап, магъа шо ерде бир кольгелик ясады, устуне пичен джапты, ичине де пичен тошеп: «Сопакъам, буйыр, кир ичери», деди. Кирдим ичери. Сонъ, бала тышары чыгып, баллары топлады да: «Бизге Алла мисапири кельди, бир бызавны сойып, оны сыйлайыкъ» деди. Балларнынъ эси: «Бабамыздан къоркъамыз!» дедилер. Анавы тире баланынъ бирден-бир бызавы бар экен. Сойды оны, баллары къазан-оджакъ акельмеге джиберди. Ози де бызавны сыдырмагъа башлады. Огъачы баллар къазан-оджакъ алып етиштилер. Бызавын башын парлап, бир къазангъа астылар. Эти де кесек-кесек этип, отнынъ къорында къызарттылар. Сонъ мени буйырдылар. Эпимиз отырышып ашадыхъ, къарнымызны тойдырдыкъ. — Сонъра Нарикке къарап:

— Ай, Нарик, о да сенинъ улынъ экен. Ана, бызавынъ да ярысын атнынъ устине салып, сизге джиберди, — дий.

Нарикмен апакъайы барып эти алаар, кесек-кесек этип парчалайлар да къазангъа асалаар. Сопакъай:

— Ай. Нарик меним ичюн къазан асып тедарик этменъиз. Мен саде сенмен бир коринип ташышмагъа кельдим, — дий.

Нарикмен апакъайы:

— Къон бизде, сопакъам, — деп джалбарсалаар да:

— Болмаз, къач, мен энди кетийим, савлыкъман къалынъыз! — дий де сопакъай къонмай, атына мшним чыгып кете.

Шо арада Чора чольден къайтып келе де:

— Бабай, бабай! — деп бакъырмагъа башлай.

— Не бар? — дий Нарик.

— Мында бир сопакъай кельдими? — деп сорай да:
— Мен огъа бызавымны сойып, ярысышы ондан сизге
джиберген эдим, — дий.

— Кельди, улым, кельди. Бек арув эткенсинъ, — дий
де барып Чораны кучакълап алып суймеге башлай.

Кушь артындан кушь кювар, ай артындан ай кювар,
дийлер. Сенелер кече. Нарик озин топлап, мал-мулк
джыйгъан сонъ койни ташлап: «Не болыр, не болмас,
мемлекетиме якъын болайым» деп сышыр бойындаки Ко-
кишли Тама деген бир койнинъ кенарына уй ясап ерлеше.
Чора да он дорт-он беш яшларына кельген бола. Кушьлер-
нинъ биринде сопакъай минген атына байлап, гузель бир
дульдудльге ушагъан тайны иертип келе:

— Нарик, Нарик! Чора уйдеми? — деп бакъыра.

— Буйыр, сопакъам, уйдедир, джур, кир! — демекте
болсын Нарик, сопакъай огъа:

— Айт Чорагъа, магъа бир тасма кетирсин, — дий.

Чора уйден бир тасма кетирип, сопакъайгъа бере.

— Мыша улым, сен энди вакъты-кемалыша кельдинъ, ал
сагъа эманетинъши кетирдим, — дий. Чора кювана-кюва-
на тасманы алып, гузель тайнынь мойныша байлай, да:
«Бонынь ады Тасмагер болсын», дий. Ондан сонъ сопакъай
кылычын чыгъарып Чоранынь белине кюшандыра да:

— Энди улым ич кюркъмадан къаерге джаны истесе,
шо ерге кете билирсинъ! — деп аркъасындан бир кере
сыйпалай. Шо ерде де сопакъай:

— Савлыкъман къалышъыз, — деп атыман барабар
козьден джогъала. Оны бир таа ич коре алмайлар.

Сопакъай кеткен сонъ аскерликке язып джурмеге баш-
лайлар. Чора бабасына келе де:

— Бабай, мен де аскерликке джазылайым да, — деп
джалбармагъа башлай.

— Сен таа вакъытына кельмедиңъ, улым. Вакъы-
ты-заманы кельгенде сени къалдырмазлар, — дий баба-
сы.

Чора бабасынынъ айткъанларыша разы болмай:

— Кетемен де кетемен, — деп зор эте.

— Айсе балам, кетсең кетерсинъ таа, къатийик? Бар
кет, джолынь ачыкъ болсын! — дий бабасы.

Чора кюванып дамдан Тасмагер адлы тайын чыгъара,
арув этип эгерлей. Ондан сонъ окъ садагъын, аткъысын
алып, несси азирлеген торбама ашайтлыгъын мойныша
иле, сопакъай берген кылычман кюшанып, атына секи-
рип мише де:

— Савлыкъман къалыңыз! Олар мени джазмакъ истемеселер, мен табарман ерин! — деп чыгыш кете.

Кете-кете, акъшам устю бир аскерие къышласына барып джете. Къышласынь бир кошесинде бир такъым бейлериниъ талим алып джурген аскерлерин денеп, къарап отырғанларын коре де, къатларына барын:

— Селяммалейким! — дий.

Байларнынь арасында Чораны тапыгъан бириси:

— Сен ишлеп джуресинъ, Чорам? Къайда кетесинъ, улым? — деп сорай.

— Аскерликке язылмагъа кельдим, бей акъам, — деп джевап бере Чора.

— Ай-хай, улым, сен таа бек джашсын да? — дий анавы бей.

— Джаш болсам да озимдий эткен бир къач талесин дженермен, — дий.

— Ондай болса, къаны корийик, сени денеп къарайыкъ, — дий бейлериниъ бириси. — Аتكычынь къошыгъа ал да, тарт шондан огъышман къышланынъ анав кошесиндеки къазыкъкъа, — дий.

Чора аткъычында огъыш созып джибергенде, къазыкны тешип, онынъ артыдаки къая ташкъа бара да, опы экиге джарып ташлай. Боны корьген бейлериниъ арасындаки бир ярамаз Акъташлы Али бей адлы бирисиниъ джуреги «шув» эте, чунки коптен огъа бир палджы: «Къара, сакъ бол, Чора деген бириси туваджакъ, бек батыр бир джигит етишеджек. Сен шо Чора батырнынъ къолында оледжексинъ» деген экен. «Аджеба, шо болмайды?» дий озь-озице. Дий, ама онынъ ичине бек балабан бир телаял, бир къоркъы туше. «Къатып къутылайым экен шондан?» деп кече-куньдиз тушине, ташына. Чорадан къутылмакъ чаресин къарамагъа башлай.

Шондай этип, бир къач сене таа кече. Чора акъикъатен де бек батыр бир джигит болып етише. Онынъ намы бутун ханлыкларгъа джелъдий джайылып кете. Куньлериниъ биринде Чора батыр ана-бабасын, къызкъардачыны эм къомшы койдеки балалыкътан ойнашып-кулишип оськен Алтын адлы къызы бек сагъыша. Бейлериниъ къаршысына чыгъа да:

— Бей агъаларым, — дий, — мен апам-бабамшы, койимизни бек сагъышдым. Имкан болса, сизден изни истемеге кельдим, — деп бейлерден бир айгъа изни ала.

Чора кете турсын, Акъташлынынъ Али бейи озиниъ джигит аскерлеринден онавын бир кенаргъа чакъыра да, оларгъа:

— Чоранын алдына чыгышыз! Согышыз, котек-
леңыз, саде оттирмий, оны джолында кери кьайтары-
лыз. Бир таа сизинь кьаршынызда чалым сатмасын.
Бир акьыл ойнатайыкь шогьа, — дий де Чоранын ар-
тындан джибере. Акьташлы Али бейнинь аскерлери джол-
ны кыскьартып, атларын савып, Чора батырнын кечед-
жек джолындаки бир чайыргьа барып, пысып отыралар.
Бир мальден сонь Чора батыр:

Ай, тувгьан ер, тувгьан ер,
Анам-бабам тургьан ер,
Сыныр бойы эки хавгьа
Кьазыкь болып тургьан ер.
Тогьайлары тошекдий,
Терек далы бешикдий,
Ойнап-кулип оськеп ерим
Джайрап джаткьан чечектий.

деп джырлай-джырлай келеятыр экен. Бирден Али бей-
нинь аскерлери алдына чыкьа да, Чора батыргьа: «Токь-
та!» дийлер, о такьтамай. «Кьайт!» дийлер, о кьайтмай.
Ондан сонь башлайлар оны ямап-ямап лафларман со-
гмеге. Чора батыр кене кьулакь асмай, джолына девам эте.
Атларына атланып, Чора батырнын артындан етишелер.
Оны кьамчылайджакь олып сарып алалар. Чора батыр
кумиштий кьылычын кьынындан сувырып чыгьара да он
аскерден докьызынынь башларыны чавып ала. Онын-
дысыны да джелкесинден тутып ала да:

— Сизни ким джиберди? Чалт айт! Айтмасань сенинъ
де башынын учырырман, — дий.

— Бизни Акьташлы Али бей джиберди, онынъ ки-
шилерииз, — деп джевап бере кьоркьысындан кьал-
тырап, аф тилей.

— Сени афэтерим, ама бир таа кьаршыма чыкькьаны-
нынъ корьмийим. Бар, кет, Акьташлы Али бейинь корь-
гешлеринин айт. Бир де бугинден итибарен мешим кьар-
шыма сизнинъ киби чапкьышларын джибермесин! Эгер
о сиздий итлерни запт эте алмай экен, мен запт этер-
мен! — дий де, аскерни сербест быракьып джибере. Чора
батырнынъ ози де Тасмагерише атланып, кепе джыр-
лай-джырлай койнинъ джолын тутат.

Аскер Али Бейге кьайтып бара да корьгешин, болып
кечкенлерни, Чора батырнынъ селямин бирлий-бирлий
айтып бере. Боны эшиткен сонь Али бейинь джурегине
таа бетер кьоркьы туше: «Чора батыр чыгьаджакь, дий

эдилер. Айсе Чора батыр бо экен. Боны вакътыша кельмез бурун бир сылтав табып оттирмели» дий. Эртеси кунн аскерин къатына алып, Кърымнынъ ханына бара. Арагъа фитне тыкъмакъ ичин де шондай деп айта:

— Сайгъылы ханым! Сенден сорамай-сокъмай, изинсиз, Къазан ханынынъ улыны оттирген сонъ сенинъ хашлыгъынъ сынырыша, Кокипили Тамагъа Къазан ханлыгъындан къачып келип, Нарик адлы бир ханн кельмешек ерлешкен. Кельгенине онджа сене болмасына къарамастан, шимдиге къадар ич верги одемий, малын-мулькин отлатып озъ башына аилеси-мен яшап отыргъанын эшиттим. «Ханндан ханн тувар!» дерлер. Бо кельмешикнинъ озине ушагъаң Чора адлы бир улы бар. Къулагъыша чалынгъаны бардыр. Бек чапкъын джигит. Биревни сеслемий, бийсинмий. Бо джигит къышлагъа келип, талим алмагъа башлагъандан бери къышладаки аскерлер буюклернинъ созылерине сселенмий башладылар. Эпси онынъ артындан иерип, баш котермеге авеслер. Мына, тек тюневин меним энъ ишангъан аскерлеримден докызынынъ башын кесип ала да онынджысын сербест быракъып, магъа къатты-къатты селямлар джиберген. Инанмасаң, озинъ де шо аскерден Чоранынъ нелер айткъанын бир сораштырып къара, — дий.

— Э сонъ, нелер айткан о джигит? — дий хан.

— Нелер айтмагъан, сайгъылы ханым. «Сиз ордулары-нъызын запт эте алмасаңыз, мен запт этермен», деп айткъан. Бир де бизнинъ энъ ишангъан аскерлеримизни «Чапкъынлар» деп атагъан, — дий Али бей.

Хан аскерге къарап:

— Ондай деп айттымы?

— Ондай, буюк ханым! — деп джевап бере аскер.

Ондан сонъра Али бей лафын девам этип:

— Сайгъылы ханым! — дий. - Бо Чора, насыл корине, бизге бир иш чыгъараджакъ. Эгер бонынъ алдын алмасакъ, бабасы Нариктий, бизнинъ башымызгъа бир беля кетирмесе арувдир. Бир чаресин къарамакъ керек. Соз сырасы кельгенде, шоны да бильдирмек истиймен сизге, ханым. Бо Чоранынъ Тасмагер адлы пек яман яхшы бир джуйрик аты бар. О ат сизге ляйыкъ. Эмир этинъиз! Онджа сенеден бери верги бермий яшагъанын ичюн, мен ярышдан тези ёкъ, шо Нарикмен улы Чорагъа бир ойын ойнатайым, онынъ шо Тасмагер адлы джуйригин сизге алып келийим, — дий.

Бу сёзлерни эшиткен хан Али бейге къарап:

— Ондай болса, бар кет, истегенинъ яп та магъа шо Тасмагер деген атны алып кель! — деп эмир бере.

Эртеси кунн Али бей къатына кыркъ аскер алып, тоз думанлатып, Нарикнинъ уйине барып етише. Чора батыр уйде болмай. О къомшы койге джыйынгъа кеткен экен. Али бей къамчысын саллап, ачув чыгъармакъ мерамымап Нарик къартнынъ башына-козюне ялла эте: «Кыркъымызгъа кыркъ ат табаджакъсынъ, эм чалт кыркъ турли емек азырладжакъсынъ!» деп джекире. Нарикке семиз-семиз къойларын сойдыра, Чоранынъ анасы Менгълисылувгъа чиркин лафлар къатып, къазан-къазан емеклер астырып, ашавалар. Къызкъардашы Къаныбекке боза суздирелер. Ондан сонъ Нарикке атларыны кетиртип, араларындан Тасмагерни сайлап ала да, атына атлашып, къамчыман Нарикнинъ башына-козине урып, бакъыра-чагъыра чыккып кетелер.

О кете турсын, Нарик къарт башы-кози къан ичипде, бир аткъа атланып, къомшу койге бара да улы Чораны къарамагъа башлай. Лякин кыдырып таба алмагъан сонъ «бельки меним сесим эшитир» деп, сесин котерип шоңдай айтмагъа башлай:

Акъташлынынъ Али бейи
Къылынгъанда кельмединъ,
Къонакъ тилегенде кельмединъ.
Бизге амаи бермий турды
Къамчысын саллап турды,
Баш-козине къарт Нарикнинъ
Вер янсын деп урып турды.

.....
Эришкенде тав бузгъан
Чабышкъанда джав озгъан,
Оперимен джылкъыгъа биткисиз,
Къулагъына къамыш байлап джеткисиз,
Туягъына чойын джоллар туткъысыз,
Аякълары къайтандай,
Джувыргъаны шейтандай,
Тасмагер сенинъ атынны,
Тартып алып кетти бей,
Къартлыгым къаршыма кельгенде,
Джашлыгым башымдан кеткенде,
Къамчысын дув башыма тартты бей,
Къылычын къыл мойшыма ортти бей.
Элял сутин эмген ананъа
Гошьюльден кетмез созлер айтты, бей
Къызкъардашынь Къаныбекке
Темирден сувукъ сёзлер къатты, бей.

Бо кѳорлыкѳны корьгенде,
 Кѳайнар кѳазандай эки козим кѳайпады.
 Акѳташлынынѳ Али деген бейлери
 Аягѳынынѳ астыѳда бизни таптап отырды.
 Тильмен айтылмайджакѳ лафлар кѳошып,
 Учимизнинѳ де мийимизни тотырды.
 Чорам Чора болгѳанда,
 Чомпайып аткѳа мингенде,
 Садагѳынѳа болат кѳылыч салмасанѳ
 Чырылдатып кѳан очимни алмасанѳ,
 Арслан улы Бейгѳазы
 Опынѳ улы Эр-Толек
 Онынѳ улы Нариктен
 Сен ул тувмай, кѳыз тувдынѳ.

Бо созлерни эшиткенмен Чора бабасынынѳ кѳатыпа
 кельди, ачувланып шондай айтты:

Чоранѳ Чора болгѳанда,
 Чомпайып аткѳа мингенде,
 Кѳарт бабама, Нарикке,
 Кельмес кѳорлыкѳ кетирдим.
 Тез-тез уйге кетийим,
 Джелѳджетмезим минийим,
 Алдашманым алайым,
 Авыма тартып байлайым,
 Акѳ кѳылычым алайым,
 Ач белиме тагѳайым,
 Акѳ куревкем алайым,
 Онсен этке кѳыйыйым,
 Акѳташлынынѳ Али бейин
 Барып кѳувып джетийим.
 Торам-торам этиийим.
 Черик-черик этиийим.
 Боткен кѳойдай кѳыркѳайым,
 Боридай тутып джыртаим,
 Торалгѳан эттий торайым
 Ачувынѳ ондан сорайым.
 Бо дегеним этмесем,
 Мырадыма джетмесем,
 Нарик улы, мен Чора
 Анамдан арам тувгѳан болайым.

---

* куревке — ичине кѳымыз кѳойылгѳан савут

** Онсен — эгершинѳ ог кѳысымы.

Боларны айта-айта Чора батыр кете.

Яман кызды, кызарды,
Яман кятты бозарды,
Бугъазланды, бошанды.
Буздай темир кызарды.
Джельджетмезни джетип кетти,
Къушджетмезни минип кетти
Огиз Тобеге барып джетти.
Къыбла байынынъ джуртында
Али бейге Барып джетти.

Чора батырнынъ тоз-думан болып, азбар къалысына кельгенини корип, Али бейны къапы алдыша чыкып къаршылай. Чора батыр атларын токътатып, Къушетмезнинъ устюнден тушмай, Али бейге шондай деп айта:

Арувлик мен айтайым,
Мен офкемден къайтайым,
Бер Тасмаргерим къайтайым
Атымнынъ башын тартайым.
Джалбарып сагъа айтаман:
Айткъан созиме кельсене,
Тасмагерим берсене!

Чора батырнынъ арувликмен джалбарувын корип, Али бей озь-озине «къоркыттым шоны!» деп, кибарлапып шондай дей:

Мен мездирмен, мездирмен,
Джан къутармас эрдирмен,
Къан ташмалы бу кунде,
Къарагерин бермем мен.
Сабыр эт, Чорам, сабыр эт
Атыннынъ башын тартып кет,
Сенинъ ичин тувыл, унытма,
Бош-бошына къаршымда туруп,
Тасмагерни алырман деп,
Ич те турма, кет, авызышы къурытма.

Бондай серт лафларны эшиткен Чора батыр Али бейге кызып, шуларны айта:

Тасмагеримни тутып алып,
Устине секирип мингенсинъ,
Куфир лафлар айтып-айтып,
Анам, бабам, къардашыма

Тоз чангъытып джолына чыгъып кеткенсинъ.

Эй, бей улы, мен сенден
Бир тилиймен, бермийсинъ,
Эки тилиймен, бермийсинъ,
Коп тилиймен, къоймайсышь.
Балчыбынны оттирмий,
Балын къалай ашарсынъ?
Атымнынъ башыны тартмайджакъман,
Мен бу ерден къайтмайджакъман,
Али бей!

Сонъра Али бей Чора батыргъа шондай дий:

Кочерли тавгъа чыкъ, Чора,
Коркинъ сешинъ корийим,
Кок колегинъ кий, Чора,
Унеринъни билийим.
Кочерли тавдан артылма,
Али бейге къатылма.
Кочерли тавдан артылсанъ,
Али бейге катылсанъ,
Ольгенде яман олерсинъ.
Къара джернинъ тубине,
Бир джокълавсыз кетерсинъ.

Чора батырнынъ Али бейге джевабы:

Эй, бей улы, Али бей
Ташкъан сувдан дели бей.
Къаф тавындай гонъилинъ,
Эль ичинде сыйлы бей,
Сакълавым меним сандыр* деп,
Коп макътанма, Али бей,
Сакълавынъ сенинъ сан болсын,
Сан джетмеген коп болсын,
Сен сакълавдан кочерсинъ,
Тасмагеримден тушерсинъ,

---

* Сан — он бинъ.

Тасмагеримши алырман,
Сендий сачма бейлерши
Ыргъагъымман тартарман,
Къылычымман торарман.

Шондан сонъ Али беймен Чора батыр Кочерли тавгъа баралар. «Атышайыкъмы, тутушайыкъмы?» деп сорагъан сонъ, Али бей: «Атышайыкъ!» дий.

Яс сорашты Али бейден
Атышмагъа сайгъыман,
Яс уйкени бей болды.
Бейшннъ джайып аткъан огъы,
Чоранынъ эгери къашыша къадалды.
Нарик улы Чора атты,
Али бейиннъ омызыша къадалды.
Чалым саткъан Али бей
Бир огиздий окирип,
Чалкъасыша джыгъылды.

Ондан сонъ Чора батыр ыргъагъыман Али бейни атынынъ устюнден тартып ала да джерге туширип, къылычыман кевдесин къыркъ торап, башын чавып ала. Къатындаки къыркъ сакълавын да къойдай къыркъып, Тасмагерини атланып, Къушджетмезмен Джелджетмизни джетип, Кокишли Тама койине къайтып кете. Узакътан тоз думаплатып, улынынъ къайтып келятыргъанышы кориц, Нарик шондай деп айта:

Анав къара коринген,
Къаракъуш къара тувылмы?
Хан сакълавын оттирген
Къадемси* Чора тувылмы?
Къадемсишни къатты къайрап джибердик,
Бо ямышнынъ къаршысышда,
Къара оттирген къаралмаз,
Торе оттирген къутулмас,
Эндиден сонъ, улым, Чора,
Бо Кърымнынъ ичише
Къайда къачса къутулмас, —

деп айтып, питирер-питирмез Чора батыр къайтып келе де бабасына шондай айта:

---

* Кадемси — талийсиз, къысметсиз.

Ал, ал атам, ал атам,
Атларым башын тут атам,
Али бей бугиш кельгенде
Сенин юзюп кулгенде
Башын чавып кыаккыанда,
Ыргыагыма таккыанда,
Атларымны айдаштырып,
Кыуанып уйге кыайткыанда,
Тав ичинден кечкенде,
Серин бир джелъ эскенде,
Джашлыгым акылыма кетирдим:
Чольде Чорай джургеним,
Ашык ойпай джургеим,
Боз ат, бызав баккыаным,
Чименликте джаткыаным,
Акышам кунеш баткыанда,
Йылдызлар джайрап джаткыанда,
Баллар масал айткыашын,
Сызылып танылар аткыанын
Кыуанып уйге кыайткыаным,
Акылымдан кечмейджек.
Шимди кене кыайтаман,
Сизни мугайтып айтаман,
Бо келишим сонъ келиш,
Кетсем бир даа кыайтаман.
Кыара оттирген кыаралмай,
Бабам сагъа айтаман,
Чоранъ Кырымда кыалалмай.

Чора батыр озининъ Кырымда раат яшалмайджагыны анылап, «Кыайде кетийим де, кыайда барайым?!» деп тушинип тура-тура, ёргышлыкътан юкзугъа далып кете. Бир тиш коре. Тишинде Кызангъа баргъанын коре. Юкзусындан уянгъан сонъ Чора Кырымдан кыачып, Кызангъа кетмекчи бола. Шо ойыман барып бабасы Нариктеи изин истеп, шондай деп айта:

Ал, ал атам, ал атам,
Ал савлыкман кыал атам,
Акыташынынъ Али бейни оттирдим
Башыма кельмез хорлыкъ кетирдим.
Кызан деген эль бар деп,
Баш тасалар ер бар деп,
Кызналы Кырымны кыалдырып,
Мен Кызангъа бараман,

Халкына ярдымдгы боламан.
Мен Къазангъа баргъачик,
Къан джавмасын, къар джавсын
Мен Къазангъа баргъан сонъ,
Къар джавмасын, къан джавсын
Мен Къазангъа бараман,
Къазанны къазакъ алмасын,
Айдап джолгъа салмасын,
Такътасын откъа джакъмасын.
Ташларын сувгъа атмасын.
Алтышкъа кельген къартларын
Топ алдына салмасын.
Кунъ корьмеген арувчелер,
Къазакъкъа келин болмасын.
Мен Къазангъа бараман,
Къазан батыры боламан.

Бабасы Чоранынъ кетмесине разы болып, шондай дий:

Бар, кет улым, кет улым,
Баргъанда бахтыш ачылсын,
Къазан элининъ къапысы
Кунешли ерден ачылсын.
Докъуз ай, он куш котерген,
Он ай, он кунъ эмизген
Тартмалы бешикке таянган,
Танъ сехеримен уянган,
Танъ юкъусын дёрт больген
Сени бавырына бастырып,
Элял сютин эмизген,
Меньлисылув анандан,
Разылыкъ алып кет, улым!

Боны эшиткен анасы джувырып уйден чыккып келе де
шондай деп айта:

Кетмечи балам, кетмечи
Бо терсликни этмечи,
Къартайгъанда атаньнынъ
Белин яман букмечи.
Къарып апанъ къарлендирип
Кокреклерин сокмечи,
Къаныбек деген кызкъарданынъ
Козьяшларын токмечи.

Чора анасына айта:

Ал, ал анам, ал анам,
Ал савлыкъман къал, анам,
Докъуз ай, он кунъ котерген,
Он ай, он кунъ эмизген,
Тартмалы бешикке таянган,
Танъ сехеримен уяшган
Танъ юкъунъны дёрт болип,
Тартып сютинъ эмгенмен,
Мени бавырынъа бастырып,
Джан джурегинъе синъгенмен.
Бугинлик алымны коръсене,
Эмген сютинъ элял этсене,
Мен кетийим анайчыгъым
Разылыгъынъ берсене.

Боны эшитип анасы шондай дий:

Бар, айсе, балам, бар балам,
Баргъанда бахтынъ ачылсын.
Къазан элиннъ къапысы
Кунешли ерден ачылсын.
Кель балам, сени суйейм,
Эмген сютинъ элял этейим,
Башынъ-козинъ сыйпайым,
Огъырлы джоллар тилеп къалайым.

Ондап сонъ кызыкъардашы Къаныбек джувурып уйден
чыкъа, акасыннъ мойнына сарыла, онен савлыкълаша.
Чора батыр анасы-бабасыман, кызыкъардашыман сав-
лыкълашын шондай дий:

Савлыкъман къал бабайым
Айткъанларышъ бек арув,
Къулагъыма купе этермен!
Салы къартны тапыш мен
Селямышнъны илтермен.
Мен Къазангъа барган сонъ,
Хан болмагъа бармайман,
Бей болмагъа бармайман,
Хан этселер ич болмам
Бей этселер ич къалмам.
Савлыкъман къал, анайым,

Савлыкъман къал, къардашым.
Мен Къазангъа баргъан сонъ,
Йылдызлар болыр ёлдашым.

Чора батыр атына атланыш, Къазан джолыны тута.
Къазангъа баргъан сонъ, Сали къартшынь эвинде токътай.
Куньлериниъ бириңде Сали къарт Чораны Къазан ба-
тырларынынъ топлантысына алып бара. Эртеси кунь
согъышкъа чыкъаджакъ батырлар сыйлашып, зевкъланып
отыралар. Къулышчакъ батыр мисапирни къаршылап
шондай дий:

Сехери танъдан билинген,
Суйымбике сарайынъшъ,
Къаршысына кельгенде,
Джыйрен аты суришген,
Нарик улы сенми эдишъ?
Къабан колиңде яшагъан,
Алты ай мисапир болып ашагъан,
Нарик улы сенми эдишъ?
Окъ, садагъын ильмеген,
Кориниш ич джурмеген,
Кориниш джурмий танышкъан
Нарик улы сенми эдишъ?

Шондан сонъ Къулышчакъ батыр ёлдашларына къарап
шондай дий:

Аргъамагъына арпа берип,
Даллы терекке байлапъыз,
Къолынъызман сыйпанъыз.
Къара куньде, къыйында,
Татар атына джол берип,
Танавышдан къан келиш,
Тырпайыш турса, корерсиз!
Къазан арты боз къамыш,
Боз къамышта нар къамыш,
Бугинден башлап сиз оны
Къысылгъанда корерсиз,
Сырагъа кельген батыргъа,
Тостакъайын тотырып,
Сырадан ерин беринъиз.
Къазан адлы къалеге,
Шарылдап аскер кельгенде
Къарап, турса, корерсиз.

Къазан устине джав келе. Бо маребеде Чора батыр джигитлердий согъышып, джавны кери къайтара. Шондай этип, Чора батыр нам къазанып, докъыз сене, докъыз ай Къазангъа ич бир джав кирсетмий, кери къагъа. Ама сонъ сефери бек къанлы согъыш бола. Джавлар Къазанны сарып алалар. Джер астындан да джол къазып, Къазан къалесиниң астына метийлермен барот салып, къалесин авагъа учыралар. Бо маребеде халкъ зув-чув болып, къарма-къарышып, къайда къачып джанын къутармагъа ер къарай. Эр ер дарма-дагъын, виран ичинде, батырларнынъ бир талайы шейт болып ольген, бир талайы эсир тушкен бола. Чора батыр джангъыз къалып, турмадан джавларман дженк этсе де, бир мальден сонъ, къарай, учъ ягъында джав аскерлеримен сарувлы, алдына къацаджакъ ери тек джар бойындаки Эдилъ сувы. «Джав къолына эсир тушип, къор боладжагъыма, таа арув озюмни джардан Эдилъге атайым!» дий де, Тасмагер атыман озин джардан Эдилъ сувына атып, онда атыман берабер бувулып оле.

Кунълерден бир кунъ, Чоранынъ анасы оны къарап, Къазангъа келе. О Къазан сокъакъларыш бойлап джурип, корниген кишиден Чораны сорай. Ама, Къазанда эр кеснинъ дерти озине етеджек. Менълисылувны эске алып, огъа кулакъ салгъан кимсе ёкъ. Эн сонъында о шондай деп айта:

Ата деве акъырып,
Боз таналар бозлашып,
Ынъраша тургъан бир кунъде,
Чорам минген Тасмагер,
Ачувланып, курсишип,
Къара сувгъа баткъан кунъде,
Айдай парлакъ Чорамны
Корьген бармы, бийкелер?

Боны эшиткен бир къыз огъа:

Ай, ай къурткъа, ай къурткъа,
Торбанъны илип мойнынъа
Сен неге кельгенсинъ
Бу къыйышлы Къазангъа?
Тири болып джурсенъ де
Сен, эй, гъарип ольгенсинъ
Башымызгъа тарлыкъ кельгенде,
Сен де кимге керексинъ?

Меньлисылув созини девам этип:

Магъарагъа барайым,
Абилькъасым джаш сокътадан,
Улымны барыш сорайым.
- Абилькъасым джаш сокъта,
Мени къарап корьсене,
Джан бавырым Чорамнынъ
Бир къаберин берсене!

Абилькъасым джаш сокъта огъа шондай деп айта:

— Ай ай анам, ай анам,
Ай джыгъылгъаны корине,
Кунь джыгъылгъаны корине
Меньлисылув анайнынъ,
Кози чыкъкъаны корине,
Эпсин айтыш къатийим?
Сенинъ улынъ эр Чора
Докъыз сене, докъыз ай,
Бо Къазанда согъышып,
Батырлыгъын нам этип
Ахырысы, ай медет,
Сувгъа баткъапы корине.

Боны корьген Чоранынъ анасы Меньлисылув шондай деп бозлай:

Ай ай куним, ай куним,
Джан бавырым Чора улым,
Сувгъа баткъан бир улым
Къайгъыларман дертлеринъ
Эстен кетмез окъ болдышъ
Ёкъ болдынъ, Чорам, ёкъ болдынъ.
Энди къайдай этийим
Ботасы ольген деведей,
Бозлай-бозлай кетийим.

Иште масал питти кетти,
Уйде чыракъ сонди кетти.

ОРМАНДА

(Халкъ агъзындан, эски икяе)

Бизде дегиль, океанлар артындаки бир Ильеде,
Ийсаф битип, намуссызлыкъ укъом сюрген девирде,
Бир Орманнынъ кийиклери мешфереге джыйылды,
Тавшанларнынъ джинаести махкемеге къоюлды.
Къозу къалпакъ кийген къылый къашкъыр олды баш

къады,

Гунахкярны турсатып, о деди: «Къояндыр ады —
Нидже йыллар тертип боза, джемиетни къаралай,
Не къарт аюв, не де шакъал булардан кунъ коралмай.
Озюм сезем къузгъунларгъа ёл косътерип юргешин,
Къаратавукъ, къарылгъачнен фысылдашып кульгешин.
Озю даим ешилъ чёльде, салкъын сувлар башында,
Бизни куле, арам, илеш къошмай эмиш ашына.
Эвель-эзель, олды-битти хиянетлик омюр.
Омюр-билля догъру дегиль онынъ бизге гошъюли.
Корюшкенде о къол алмай, алса сыкъып сындыра,
Ич кимсеге урьмети ёкъ, бизден урьмет къыдыра».
Невбетлешип эпси айтты, бир фикирге кельдилер,
«Энди артыкъ тавшан бизге хавфлы олды», — дедилер.
Къулакъланып, адетиндже бир-бирине бакъкъан сонъ,
Тавшанчыкъ да октемленип сонъ сёзюни айткъан сонъ,
Къашкъыр турды окъумагъа махкеменинъ къарарын:
«Эске алып тавшанларнынъ кечмиштеки зарарын,
Бу Ормандан урф-несили тер-темиз ёкъ этильсин,
Энъ къолайы: узакъ, сувсыз сахраларгъа сепильсин.
Укъом сонъки, эм кесеп-кес, шикъетке ёкъ себеп!»
Эмир олды шакъалларгъа: «Энди ишке башлайыкъ!»

— деп.

Ондан бери бу Орманда олар укъом сюрелер,
Аля бугунъ тавшанларны «Йыртыджы» — деп юрелер.

Узун сѣзнинъ кыскъасы шу, шиirimден хуляса:
 Эгер санъа учъ эдепсиз яман козынен къараса,
 Озю лаяыкъ чиркефликни тѣкер сенинъ башынъа,
 Себеп олур акъсыз ерде тѣкюльген козьяшынъа.
 Энъ аджайип фикирлерден тѣньююлирсинъ, ташарсынъ,
 Яваш-яваш озюнъ биле инанмагъа башларсынъ,
 Опчюн достум, эвель-эзель къачынгъаплар бетерден,
 «Бетерден де бетер бардыр, Акъ сакъласын ботенден».

1969 с.

БАТАН АШКЪЫНЕН

КЪАРАНЪЫЗ!

Бир күн сиз кырымтатары олып къаранъыз,
тек бир кунъ!

Къозгъалыр савушкъан яранъыз,
къозгъалыр!

Узакъга къалыр агълап
азиз Ватан-Ананъыз,

Тарихъыыз батар терси дерьягъа,
Юрегинъиз барыш тирелир

Унуталыр эм ашайджакъ ашынъ-сувынъ,
Тепилер такъдиринъ,

атта батыр эрлеринъ.

- Иль Ватан! деп нидже тырышса да,
Саткъын адыны о юк этип ташыр.

Бойледже, къайгъысы башында ашар!

Ах, о кырымтатарынынъ баш язысы!

Бармы татар язысынан адджысы:

Ят илдерде ачлыкъ,
зулум,

акъсызлыкъ...

Озь илинъде кельмешеклер турмушы.

Я бу киминъ, ничюн тюшкен къаргъышы?!

Къаргъыш дегиль,
явурлернинъ ишке ашкъан хаялы:

«Бу дженнетдай ер тек бизчюн олмалы!

Денъиз — бизим!

дагълар — бизим,

дагълылар!

Сиз дегендай дегиль бу пис татарлар!»

Бир кунъ сиз кырымтатары

олып къаранъыз!

Бир ашъ сиз Ватансыз олып къаранъыз!

Сюртюнликте олсын Ананъыз я балагъыз...

Не тынъынъыз?!

Айды, олып къаранъыз!!

ЯРАЛАНДЫМ!

Яраландым, яраландым!
Сувдай къанлар акътылар...
Душман дегиль, дост дегенлер
Артган окълар аттылар!
Откъа къаршы чыкъа эдим,
Къоркъмадым ич олюмден.
Ах, достларым, не яптынъыз?!
Не ичюн шай хаинлердже...?
Ёкъса къоркътынъызмы сиз
От сачар деп козюнден?!
Яраландым,
Яраландым!
Озь къаныма богъулдым!
Атты достлар,
Ташлап къачты...
Мен гъалиба ёрулдым...

ЭБЕТ, ОЙЛЕ ОЛГЪАН О!

Тувгъан якъкъа, орманларгъа
Ах, бир къайтып барсам да!
Гуль-чечекли аланларда
Юрип, авнап ятсам да!

Чокъракъларнынъ сувларыпидан
Тоя-тоя ичсем де!
Дагъ-къырларны, яйлаларны
Сейир этип кечсем де!

Йырлап-ойнап, Ватан бойлап,
Ах, бир къувнап юрсем де!
Йырлай-йырлай тувгъан Ильде
Дертлеримни сильсем де!

Айтар эди шунда халкъ:
«Эбет, ойле олгъан о!
Къазанларда яшаса да,
Москвада ишлесе де,
Амет — бизим огълап о!»

МУНЪЛЫ ТЕРЕК

Гузель баарь чагъы.
Даа янъы ягъмур ягъды ювып ер юзюн.
Ешилленди эр ер,
Тек отура алсызланып мунъ береги бир озю.

Бир бакъкъанда терек шай корюне —
Япракълары джансыз — ольгюнлер...
Чечегинде къара асрет яшы...
Бельки шунчюн мунъ береги, дегешлер?!

Мунъ береги ничюн бойле мунълы?!
Неге бойле терен къайгъыда?!
— Къайда осьтинъ?
Джунгли, сахарадамы?
Багъчадамы осьтинъ, дагъларда?!

Ёкъ, эй инсан, мени кочордилер
Узакъ ильден, азиз ана-юрттан...
Гулленирим анда байрам олса,
Асретликтен мында олеятам
Гъыда алмай джан тувгъан юрттан!

ВАТАНЫМ — УЛЬКЕМ!

Бир корьсем Ватанымшы,
Ольсем де разыман мен.
Азиз теним, джанымны
Берсем де разыман мен.

Сагъындым орманымшы,
Денъизнинъ толкъунларын.
Ах, тельчелей джанымшы
Асретлик ялкынлары.

Танъ еллери назларын
Сагъынды джаным меним.
Юртнынъ баарь, язларын
Сагъынды джаным меним.

Ах, Ватан топрагъынынъ
Унутмадым ислерин!
Ят ерде ерге кирсем,
Нешлерим мен, нешлерим?!

«Ватаным! Улькем!» — дие
Къабирден къычырман.
Серт къабир къучагъындан
Ватангъа ынтылырман.

Ватагъа къайткъанларман
Бирге мен де барырман.
Мен де, мен де шу еринъ
Яраткъан бир джаныман!

ЧАТЫРТАВ

Чатыртавда къум да таш
Таштан ясала тавлар.
Бильсе эдинъ, бу тавларны
Къум эткен къайсы явлар?!
Къарт къаянынъ башы тобен,
Феси тюшкен, яланбаш.
Ничюн алмай Чатыртав
Ачувындан эльге таш?!

Неге чыкъмай ачувы
Ильбасарларгъа къаршы?
Къатыш тура тав агъа;
Достларын куте аслы!

Къыркъ батыр бир уяшыр,
Салкъын сувгъа козь салыр.
Шунда Чатыр къолына
Янар йылдызлар алыр:
«Чатыр, чатыр — Чатырман,
Чатыр тюби чытырман.
Чатырда чадыр корип,
Чатыр-чутыр ятырман!..»

Кутьмегенде ящъгырар
Бу йыр тавны уянтып.
Денъиз нидже кенъ олса да,
Къоркъудан къалыр шашып!..

ТАКЪДИРНИНЪ ЁЛЛАРЫ

Очерк

Агъыр, бинъ докъуз юз къыркъ экинджи сепеси... Яз чиллеси... Гитлерджи айдутлар Украина топракъларында ат ойнаталар. Оларнынъ эмирлерине бойсунмагъанларыш яш-къарт, къадын-эркек демей, ким олса олсун, эписини къуршушъа тизелер...

Концлагерьлер эсирлернен рыкъма-рыкъ толу. Мындаки азапларгъа даяналмайып ольген эсирлерден бирисининъ ерине оны кетириле. Асылында фашистлер ичюн не къадар чокъ адам къырылса, о къадар яхшы. Демек, ишлери гузель кете.

Бойле лагерьерден бирисиндеки эсирлер Запорожье якъыныларында демирёл къуралар. Бу демирёл биткен сошъ, укъомдарлар Украинанынъ зенгишлигини вагон-вагон этип узакъ Алманиягъа ташыйджакълар. Эсирлер буны билъселер де чалышмагъа, ёлны къурмагъа меджбурлар, къуралар. Лякин имкъян тапты дегендже фашистлерге къаршылыкъ косьтермеге тырышалар. Бойле вакъытларда автоматлар чанкирип башлайлар, ач ве джебирленген адамларны пичи киби къыралар. Кушьлер бойле кечелер. Демирёл излери исе токътамай эп огге узана.

Бу къуруджылыккъа учъ кунъ эвельси янъы эсирлер кетирильди. Оларнынъ ёлларда пек чокъ чскипкелери корюнип тура. Ерге яваш-яваш басалар, дерсинъ аякълары джансызлар. Тиллери курмекленген киби, айткъанларыны анъламакъ пек зор.

Эсирлер арасында бир адам озюш тутувынен, бою-постунен, тюзгюнлигинен, къавийлигинен дигерлеринден айырылыш тура. Онынъ ады Умер Кыпчакълы. Дженктен эвель о намлы курешчи олып, Русие ве Украинанынъ шаматалы шеэрлеринде откерильген чокътан-чокъ ярышларда иштирак этип, енъишке иришкен. Запорожье дживарларыны пек яхшы биле. Лагерье тишкешипен къачмакънынъ ёлларыны къыдырып башлады. Лякин бу къолай иш дегиль. Чевреде автоматлы фашистлер. Оларнынъ яныларында балабан копеклери. Копеклер зар-зорнен къыбырдангъан адамларгъа, тири джанларгъа дегиль де, бирер оба кемикке бакъкъан киби бакълар.

Дигер эсиртер киби Умер Кыпчакълы да демирёл-нынъ къуруджылыгында чалыша. Эрте таңдан акъшам къаранлыгынадже шпал ташыйлар. О шпаллары бир адам котерип оламай. Эки адам оны омузлары устюнде учъ-дёрт километр узакълыкъкъа ташыйлар. Ач, такъатсыз адамлар ичюн бу ёл сырат кошоринден кечкен киби ола. Лякин Умер умятнен яшай, умятнен чалыша. Онынънен берабер шпал ташыгъан аркъадашы Оразали орта бойлу, мазаллы къазах йигити. Къазахстан чёллериининъ сыджагына алышкъаны ичюн олса керек, о кунешнинъ якъыджы сыджагындан чокъ къоркъмай. Лякин ачлыкъ агъыр шей. Йигитни де такъатсызландырып башлады. Чырайы къачыкъ, адымлары ёргъун, агъыр...

Шпаллары бераберликте ташыр экенлер, Умер тюшюнджелер ичинде чекише эди. Дерсинъ башындаки тюшюнджелери омузындаки шпалдан да агъыр эди. Башталары не ичюндир аркъадашына серт-серт бакъкъан бу йигит — Оразали, сонъундан йымшап башлады...

Инает, куньлернинъ биринде Умернен Оразали экиси бир сёзге кельдилер. Къачмакъ керек, весселям! Буны куньдюз кушо япмакъ мумкюн дегиль. Ким къайда кеткени, къайда кельгени авуч ичинде олгъан киби корюне. Акъшамлары къаранлыкъта, бутюн кунъ чалышкъан эсирлер лагерьге къайтмакъ ичюн топлангъанда, илле бир къалабалыкъ чыкъа тургъан. Бойле къарышыкълы вакъыгга зуммакъ мумкюн. Бу да пек хавфлы амма... Умер эки сёзини биринде: «Ятып къалгъандже, атып къал» — дей.

Бойле куньлернинъ биринде, омузларында агъыр шпал, огде тюшюнджели кетейткъан Умер бирден абынды. Онынъ омузындан сыпкъан шпал Оразалининъ аягына тюшти ве эзди. Йигит агърыгъа чыдап оламай, ерге чёкеледи. Чырайы агъарды. Буны коръген Умер пек яныкъланды. Оразалиге, буюк къабааты олгъан адам киби, кедерли бакъты. Йигит достуны тынчландырмакъ ичюн, агъыр олса да, еринден турмагъа тырышты.

Ерге къаранлыкъ тюшюп башлагъанда эсирлерни лагерьге алып кетмек ичюн топлап башладылар. Эр вакъыттаки киби багъырышувлар, сес-шамата къопты. Оразалининъ аягы агъыргъаны ичюн Умернен экиси яваш-яваш юрдилер. Эр кестен артта къалып кетмектелер. Бакъсалар яшларында бир фашист оларгъа: «Шнель...Шнель...» — деп багъырып кете. Олар чалыларгъа якъышлашкъанда Умер, бир даа бойле фурсат олмайджагыны анылады ве Оразалиге ишарет этип оксюрди, шпал салланды. Оразали

оны тутуп оламагъан киби сюрюнип йыкъылды. Фашист бир кереден ачувланды, Оразалини тепмелеп башлады. Умер деръал о якъкъа-бу якъкъа бакъып алды, шпалныпъ уджуны ерге быракъып, Оразалини топракъкъа булгъалаткъан фашистнинъ богъазына япышты. Душман сесини биле чыкъарып оламады, джан берди.

Умер чабикликнен фашистнинъ урбаларыны чыкъарып, Оразалиге кийсетти. Устюнде эсирнинъ урбасы олгъан олюни ве шпалны чукъур ичине тыгъырттылар. Озьлери исе табана къувет къачтылар.

Бутюн гедже юрдилир. Оларны токътаткъан адам олмады. Бу азатлыкъынынъ биринджи геджеси эди. Лякин озюмизнинъкилерини къыдырып тапмакъ ичюн ойле чокъ геджелер кечирмек керек эди. Сабагъа якъын оларнынъ адымлары пек агъырлаштылар. Бир тена ерчик тапып, куньдюзни анда кечирмеге, невбет-невбетнен азачыкъ юкъламагъа къарар бердилер. Эртеси куню гедже бир койге якъышлаштылар. Койнинъ четиндеки эвнинъ псиджересини яваштан къакътылар. Ичерицен бир къартийнинъ оксюргени эшитилди. Биразда сонъра къартий къапы артындан алчакъ сеснен: ким о, деп сорады. Джевабыны эшитир-эшитмез къапы ачылды. Устюнде немсе урбасы олгъан Оразалини корьген къартий бирден артына чекилди. Теренден нефес алды.

Оразали къартийге ялварыджы назарлар быракъты. Азачыкъ отъмек беришъиз, деди яваштан рус тилинде. Къартий тааджишленген алда Умерге бакъты. Улькюн ярыкъта онынъ чересини яхшы корип оламады. Бираз сусты.

— Къартийим, къоркъманъыз, бизлер экимиз де...

Оразалининъ сёзлери агъызында къалды. Къартий бирден эр шейни анълагъан киби, яш бала чабиклигинен ичери кирди. Андан отъмекнен, бир мешребе сув алып чыкъты.

Бойле куньдюз раатланып, гедже койлерден бир-эки къапынмакъ ичюн аш сорап юрювнинъ учюнджи сабасы эди.

Къачакълар умютсизден бир сюрю къой айдап кеткен чобангъа расткельдилер. Къойлар фашистлерге берилгенини анълагъан Оразали чобанны немседже яхшы этип сёгди ве къувып йиберди. Бойлеликнен, эки эсир бир сюрю койнинъ санби олды. Энди этраф тынч олгъанда, куньдюзлери де, къой бакъкъан адамлар киби, юрмеге джесарет этелер. Чобандан алынган пычакънен къойнынъ бирисини сайдылар. Сыйландылар.

Дагъыншъ джапына ерлешкен койчикте къоюн берип,

бир кьат эски урба ве отьмек алдылар. Койлюлер киби кийиндилер. Бойлеликнен, кьойларны отлата-отлата кеше ёлгъа чыкътылар. Лякин чокъ юрюп етиштиралмадылар. Къаршыларында бирден румын толу машина пейда олды. Румын офицери кьойлар кимниньки олгъаныны сорады.

— Немселерниньки, — деди Умер кьатий сеснен, — лякин гъалиба, ёлумызны нашырдыкъ...

Румынлер кулюштилер. Артынъызгъа кьайтмакъ керек, дедилер.

Умернен Оразали эки аскер незарети алтында арткъа кьайтмагъа меджбур олдылар.

Кьолгъа тюштик, деп кокюс кечирди Умер.

Эки румын, эки чобан кьойларны куньдюз айдап, гедже токътайлар. Румынлер невбетнен юкълап алалар. Умернен Оразали исе олардан кьуртулмакънынъ чаресини тюшюнелер.

Аскерлернинъ бириси юваш, чатма кьаш, козьлери кысыкъ, бети джалпакъ, кьалын шырдан дудакълы. Тыпкы Оразалиге бенъзей. Кимерде о чобанларгъа бир шейлер айтмагъа, оларнен кьонушмагъа ниетлеген киби ола, лякин серт бакъышлы достундан кьоркъа, суса. Бутюн вакыт тюшюнджели юре.

Экинджиси исе, серт, титис, зерли йылан киби. Азачыкъ себеп тапса, чобанларны акъарет этип башлай...

Ай ярыкъ геджелернинъ биринде серт аскер ёрулса керек, отлар устюне узаыр-узанмаз хурулдап башлады. Умер экинджи аскернинъ янына барып, тютирн сорады. О кьолуны джебине сокъкан арада Умер гьает чабик арскетнен онынъ экинджи элиндеки автоматыны чекип алды.

— Сесинъни чыкърсанъ атарым! — деди фысылдынен.

Аскернинъ козьлеринде кьоркъу дегиль де, хошнутлыкъ алямети ялкьылдап алды. Сонъра элинен озюнинъ белиндеки ханджерге ишарет этти.

Умер меселени анълады. Бу аскер оларгъа бир тюрлю къаршылыкъ косътермек истемей. Акшие ярдым этмеге азыр.

Оразали экинджи аскернинъ хурултысыны тындырды. Аля даа еринден кыбырмамай отургъан сиясыз аскернинъ янына кельди.

— Энди сёйле! Ким оласынь? — деди басыкъ сеснен.

Йигит кьабаатлы адам киби ерге бакъты:

— Мен румыниялы татарым. Адым Мамбет. Добруджа шеэринде яшай эдик. Къартбабамнынъ ады Ниязий Кезлевли, къартанамки Шерефхан. Ана-бабамнынъ айткъан-

ларьна көре, Добруджагъа Кърымдан кельгенлер. Бабам Селимша, анам Мельваде Добруджа шеэриште догъгъанлар. Эвде татар тилинде субетлешемиз. Сиз лаф эткенде яхшы аңлайым, Умер агъа. Оразалини аңламакъ зорджа.

— О къазах, къазахстанлы.

Мамбет Оразалининъ ким олгъаныны аңлагъан киби башыны саллады. Сонъра бирден:

— Эки гедже-кунъдюз юрсек сизинъкилерге етермиз, — деди.

Отуз-къыркъ километр месафе кечкен сонъ, бир кой янында токътадылар. Мамбетнен Умер бир эвге кирди, анда баягъы отурдылар. Нетиджеде, къойларнынъ ярысыны анда къалдырдылар. «Халкъкъа даркъатышъыз, фашистлер дуймасын» — деди Умер.

Мамбетке бу койден урба да тапылды. Къалгъан къойларны отлата-отлата олар эп илери кеттилер. Лякин ёллары чокъкъа созулмады. Чёль ичинден кечкенде янларына учь мотоцикл келип токътады. Олардан тюшкен беш-алты авгоматлы фашист чобанларны алкъагъа сарып алды. Къойларны къайда алып кетейткъанларыны сорадылар. Чобанлар душманны алдатмагъа тырыштылар. Лякин чареси олмады, йигитлерни эсир алдылар.

Учевиини де якъы койдеки немсе комендатурасына кетирдилер. Фашист офицери — гут, гут... Мазаллы йигитлер экен, Алманияга чалышмага ёллармыз, — деди.

Станцияда яры геджегедже беклеген адамлар, вагонларгъа мишильсин, деген эмирни эшиткенлеринен, шамата къопардылар. Къачмакънынъ бир тюрлю чареси къалмагъан сонъра Умер, Оразали ве Мамбет вагонгъа минмеге меджбур олдылар. Оларны корьген бир яш къадын:

— Къайда? Не ичюн ашыкъасынъыз, анда сизни беклейлерми? Ташны сыкъса сувушы чыкъараджакъ киби йигитлер буларгъа къул олмагъа азырлар...

Бу сёзлер йигитлернинъ юреклерине пычакъ киби саучылды. Лякин сусмагъа меджбур олдылар.

Умер, эр кес юкъуда экенде, вагоннынъ табаныны тешип башлады. Поезд сурьатыны эксильткенде Умер токътай, ачылаяткъан тешик устюне отура.

Саба ачылды, эр кес уяңды. Поезд насылдыр бир станцияда токътады. Лякин аш-сув беклеген адамларгъа, сиз кимсинъыз, деген адам олмады.

Паровоз пышылдап, къычырып, вагонларны тасыр-датып, еринден кочъти. Ач ве ёргъун адамлар кеше бейутландылар.

Умер, Оразали, Мамбет иши девам этти ве адам сыгдажакъ къадар бир тешик ачтылар.

Яры гедже. Челик копчеклер эп сесленелер. Умер Мамбетнишъ къулагъыша фысылдады:

— Айды, Алла къолай кетирсин!

Мамбет ашагъы саркъып тюшти, андан сес-солукъ эпшитилмедиле. Умер Оразалинишъ элини тутуп сыкъты. Йигит онышъ, невбет санъа, дегенишъ яхшы ашлады. Юреги чапаланып алды. Эмирни тез-тез эда этмеге бельсенди.

Умер тешиктен ашагъы саркъкъаны киби башыша къатты бир шей урулды. Аякълары шпаллар устюнде сюйрельдилер, эсини джойды. Ондан сонъра не олды, не къалды, Алла билсин!

Умер козылерини ачты, озюнишъ не ерде олгъашышъ анъламагъа тырышты. Еринден тураджакъ олды, сагъ аягъы пек агъыра, бетинишъ сагъ тарафышышъ этини дерсиншъ къопарып алгъанлар...

О башы уджушдаки балагъа, манъа не олды, сен кимсиншъ, деген киби дикъкъатцен бакъты.

— Сиз поезд ёлу ичинде олю киби ята эдинъиз. Бакъсам нефес аласынъыз. Эвимизге чаптым, къартбабамны алып кельдим. Онышънен экимиз сизни мында, тена ерге, чувал устюне къоюп кетирдик. Койге алып кетмек мумкюн дегиль. Анда фашистлер...

Къартбабамнышъ айткъаныша коре сиз озюнишъни, вызнен кетсюткъан поездден быракъкъансынъыз. Къартбабам яраларынъызгъа эр кунъ бир шейлер кетирип сюрте эди...

Умер онъа тешекюр бильдирмек ичюн азачыкъ кулюмсирейджек олды. Лякин бирден чересинишъ ярысында дешетли агъры къопты. Инълеп йибергенишъ озю де дуймай къалды.

— Мешъм адым, Андрей, — деди огълан яралыгъа теселли бермеге тырышкъан адам киби.

Арадан он кунъ вакъыт кечти, Андрей акъшам-саба аш-сув кетире, Умерни ашата, сонъра тез къайта. Яралынышъ къоллары арекетке кельди. Озю ашап башлады. Лякин кечкен вакъыт ичинде къартны бир кере биле корьмедиле.

Сонъундан анълашылгъанына коре Умерге илядж алып келсюткъанда къартны фашистлер якъалагъанлар, койнишъ джемааты алдында дарагъачкъа аскъанлар. Къартнышъ къайда къатнагъаныны дуйгъан фашистлер Умерни де къыдырып таптылар. Андрейнен экисини алып кеттилер.

Кене кыйнавлар башланды. Бир куш оны пек котек-легенден сонъра бир магъаз ичине котерип аттылар. Зорнен козьлерини ачкъан Умер магъазнынъ пычма безъ ташларына бакъты, хаял дерьясына чомды. Огълаплары Насир ве Басырны хатырлады. Козьлери огюнде къадыны Уркъие «даян, Умер, даян, бир куш ола илле къачып къуртулырсынъ», деген киби кельди.

Ниаэт соравлар битти. Андрейнен Умерни машинагъа миндирип, насылдыр станциягъа алып кельдилер. Кене вагонлар... Арадан чокъ кушлер кечти, адам юкю вагонлар Австриянынъ Грац шеэриндеки олюм лагерьлерине, крематорияларда инсан якъылгъан ерге кетирилип бошатылды. Андрей Умер эмджесинден айырылмай, гедже-куньдюз онынънен берабер. Буюк адамларнынъ якъан ишини япмагъа меджбур ола. Лагерьнинъ тертип къандесини бозгъан эсирлер Мурфолд штраф лагерине авуштырыла, собаларда якъыла.

Умер мында пек чокъ отургъан эсирнен танышты, о Умерге мандан къачмакънынъ ич де чареси олмагъаныны айтты. Лякин Умер бу лагерьден къачмакъ ниетинден вазгечмеді. Эп къачмакънынъ планларыны тизди. Ахыры гъает къарашлыкъ ве ягъмурлы гедженинъ биринде Андрейнен экиси тель къоранынъ тюбюнден ерни ойды ве андан къачтылар. Лякин къорадан кечер-кечмез сакъчыларнынъ къолуна тюштилер.

Мында олгъан кыйнавларгъа даянмакъ пек зор. Умернинъ къолуны махсус къыскъычкъа пекитип, тырнагъынынъ арасына йине сокъалар, андан къан фышкъыра...

Поляк джеллятнынъ сораынынъ учюнджи купю эди. Соргъуджы Умернен йымшакъ-йымшакъ лаф этти:

— Умер пельван, сенинъ ишинъ бакъылды, бу сонъки сорав, ярын собада янып куль оладжакъсынъ. Бир шейлер айтмакъ истесенъ айт. Ёкъ исе озюнье-озюнь олюм укюмини чыктардынъ дейджектирмиз даа... — Къадын киби назик ве дюльбер офицер Умернинъ къаршысына келип токътады. Онынъ козьлеринде мыскыл ве языкъсынув аляметлери бар эди. Бу соргъу сонъки соргъу олгъаныны Умер де анылады. Демек о мында тавукъ киби олип кетеджек. Ёкъ, ёкъ... Умер бедениндеки бутюн кучыни юмругъына топлады, офицернинъ къулакъ тозуна яндырды. О тюбюнден кесильген яш сельби киби йыкылды. Умер зувды.

Бу къачув, гизленов тамам алты ай девам этти. Австрия бойлап къачып юрген Умер диварларгъа яныштырылгъан озъ ресимине расткелип башлады. Демек арайлар.

Чёль районларына кетти, кышплавларда чобанларгъа яр-
дым этти. Онынъ ким экенини чобанлар биле эдилер. Оны
сакъладылар. Лякин арадан чокъ кечмеден оны бу якълар-
да да кыдыргъанларыны эшитти. Мышдан да кетмеге
меджбур олды. Амма ёлда оны кене якъаладылар...

Чокъ бекленильген азатлыкъ куню Грац олюм лагерин-
е де етиш кельди. Америка аскерлери шеэрни азат эттилер.
Олюм лагерьинден йигирми беш бинъ эсир азат олуңды.
Лагерьлерден чыккып, станциягъа топлагъан адамлар
арасында Умер де бар эди, оны кимдир кыучакълады.
Эмдже, деп бойнуна сарылды. Бу Андрей эди...

АМЕТНИНЪ КОЗЪЯШЛАРЫ

Баарь, эр ерде баарьдир. Тазелик ве къуванч кетириджи мевсим. Сабанынъ салкъынлыгъы ичинде баарь къокъусы дуола. Педагогика техникумынынъ ятакъханесинде эр кес уяиды ве азбаргъа чыкъты. Балалар азбар ичинден акъып кечкен арыкъта эшкънен ювуналар, лаф-сёз, шакъа-къората, шенъ кулькю орталыкъпы чынылата. Сонъ экишер-учер олып чайханеге чай ичмеге кетелер. Эвинден пите кетиргенлернинъ иши яхшы. Питенинъ янына бир чайник чай алса — сабалыкъ емеги азыр. Лякин питеси олмагъан, эр афтада энлерине барып, бир богъча пите кетирмеген балаларнынъ иши къыйын. Талелелер арасында бойлелери аз. Амет де олар сырасында. Онъа комендантнынъ изинисиз эвге бармакъ мумкюн дегиль. О бир кере озъбашына эвге барып кельди ве бунынъ ичюн аладжагъыны алды. Директор онъа къыйыш бакъа, селямыны алмай, завуч Калантаров оны инсан ерине саймай. Калантаровны корьгенде Амет къатып къада, юреги токътагъан киби ола, ифес алмай. «Санъа мында окъумакъ мумкюн дегиль, — деп фишылдай ээрли сеснен Калантаров. — Бар кет, озюньзининъ койге, анда оку!»

Асылыны алгъанда эписине Аметнинъ озю къабаатлы. Не къадар масхаралыкъ! Балалар онынъ устюнден кулелер. «Къана, Амет, айтса, сенинъ миллетишъ ким? Узбекми? Ха-ха-ха!» Амет бойле вакъытларда не ишлейджегини шашыра. Оларнен берабер кульсинми ёкъса къавгъа этип башласынми? О энди эм ойле, эм бойле этип бакъты. Котекте о енъмей, чюнки бутюн талелелер яшча онда буюклер. Амет даа якъынларда он дёртке кирди, окъув юртында исе 18—20 яшлы балалар окъуйлар. Амет айнеджиликнен йылмая ве мыскылджынынъ янындан узакълашмагъа бакъа.

О ана-баба зенаатыны кутип оджа олмакъ истеди. Кърымтатарларына исе озълери яшагъан ерден беш километрден узакъ кетмек мумкюн дегиль. Амет озюнде бир айнеджилик тюшюнди. О, отуз километр узакълыкътаки Маргилан шеэринде барды ве Ахмад Хасанов деп языларакъ, оджалар техникумына документ теслим этти. Онынъ элиндеки едннджи сыныфны битиргени акъкъындаки шедетнамеде ады Ахмад деп язылгъан эди, о тек Асанов

фамилиясыны Хасанов япты. Бойле тюзетювден сонъ о эмияликнен окъумагъа кетти, иштианлардан кетти, ятакъханеден ер алды. Узбек тилини узбеклернинъ озълеринден эксик бильмей. Эр шей сырасында. Окъувны битирген сонъ кене койге къайтыр ве кърымтатар олур. Онынъ мында узбек олып окъугъаныны кимсе бильмез.

Эки бучукъ ай памукъта олгъан сонъ Амет курсдашлары арасында озъ адамы олып къалды. Бея корюшмейип келе дейлер. Бир керс дерс маалинде сышыф одасына директор, завуч ве оларнен берабер арбий урбалы адам кельди. Бойле вакъытта, адет олгъаны киби, балалар деръал ерлеринден турдылар. Директор элини саллап «отурышъ» деди. Сонъра Аметнинъ янына келип:

— Тур еринъден! — деп окюрди.

Амет турды. Директор арбий адамгъа ишмар этти:

— Мына, озъ миллетини гизлеп юрген адам будыр!

— Сенинъ миллетинъ ким? — деп сорады завуч фышылдагъан давушнен.

Амет эр шейни анылады. Ред этмек файдасыз.

— Татар, — деди яваштав.

— Ёкъ, сен адий татар дегиль, кърымтатарсынъ! — деп къычырды арбий урбалы адам ве элинен явбашындаки пыштавыны тутты.

— Ёкъ-ёкъ, бу ерде дегиль, — деп фысылдады директор. — Озюнтъиз билесинъиз, балаларнынъ янында олмай. — Сонъра Аметке бакъып къычырды: — Къана, чыкъ!

Амет коридоргъа чыкъты, онынъ артындан кельгенлер де чыкътылар. Шу арада тенефюске чанъ къакъылды. Бутюн талелелер азбаргъа тѣкюльди ве Аметни сарып алдылар. Амет башыны салындырып яваш-яваш кете, онынъ артындан пыштавыны тиклеп арбий адам келе. Бу манзараны коръген талелелер шаштылар, бири-биринден бойле алынъ себебини сорап башладылар. Аметнен бир группада окъугъан базы бошбогъаз балалар деръал анылатып башладылар: «О, кърымтатар экен, яни саткъын экен, миллетини яшыргъан ве бизим техникумгъа окъумагъа кирген». «Ёкъ, тек бу дегиль, — деп анылата экинджиси, — Амет Кърымда немселерге ярдым эткен!» «Сен не айтасынъ? — дей учюнджиси. — Амет дегиль, онынъ бабасы ярдым эткен. Бизим разведкаджыларда онынъ бабасынынъ немсе урбасында чыкъартылгъан ресими бар экен... Пулемѣттан атып тура экен...»

Окъув бинасы буюк азбарнынъ ортасында булуна эди. Азбарнынъ четинде ятакъ одалары. Ятакъханедеки талелелер де атылып чыкътылар. Бир керс бу азбаргъа алов

ойшатыджы адам кельген эди. Бурнундан кялын зынджыр кечирильген аювны сабысы сопапен ура, аюв окюре, арт аякялары устуне тура ве айланып ойнай эди. Балалар аювны пек аджыгъан эдилер. Шимди тамам шу ерде Амет кетмекте, этрафта сейирджилер. Аюв сабысы еринде исе элинде пыштав туткъан арбий адам булунмакъта. Амет козь кыйыгъындан арбий адамгъа бакъып алды. Арбий бу бакъышны сзди ве: «Къолларынынъ котер, хайн!» — деп окюререк, кокке къуршун патлатты. Эр кес эр якъкъа къачты, къызлар къычырыштылар, кимдир агъламсырагъан давушпен такъмакълады: «Ой, бойле кичкенсчик балагъа къуршун аталар!»...

— Мен сенинъ кибилерни дженкте озь къолларымнен ольдюрдим, — деп хырылдады арбий адам. — Сен менден къачып къуртуламазсынь.

Онынъ юзю къып-къырмызы, саргъуш олгъаны корюнип тура эди.

Амет къолларыны котерген алда эгилип-эгилип кете, артындан исе арбий адам сёгюнип-къычырып келе.

Ниает, олар азбар къапыгъа якъышладылар. Къапы янында къаравул, завуч Калантаров, химия оджасы Сабырджанова ве дигер оджалар тура эдилер. Олар Аметнен арбийни къоралап келеяткъан балаларны токътаттылар. Энди о якъына Аметнинъ бир озю кетеджек.

— Арбий аркъадаш, сиз пыштавышызыны сакълаңыз, — деди Сабырджанова юксек ве кескин давушпен. — Къаршыныыздаки баладыр.

Арбий адам сёгюнди, амма пыштавыны кылыфына къойды ве Аметке эллерини тюшюрмекши эмир этти. Азбар къапыны кечкен сонъ олар тек экиси кеттилер.

Арбий адам эп фыпнай, чыкълдай, кекире, салла-на-сюрюне ве эр сефер сёгюне. Аметнишъ бурнуна кескин ракъы къокъусы де сагъдац, де солдан уруа. Олар шу якъын ердеки чиркин бир бараккъа кельдилер. Арбий адам баракшынъ одаларындан бириши ачты. Аметни ичери кирсетерек, янагъына ойле бир шамар урды ки, Амет атылып кетип, оданынъ дигер четицдеки собагъа башынен урулды. Бундан сонъ къапыны къапатты, тыштан килит шыкърдады ве эр шей тынып къалды. Амет баягъы вакъыткъадже къыбырдамай ятты. Шамар урулгъан къулагъы алевлешип яна, ичинден пув-пув эткен сес келе. Эппи вакъыттан сонъ яваш-яваш еринден турды ве демир чильтерли пенджеренинъ янына кельди. Ерге акъшам кольгелери энип башлагъан. Пенджере артында Аметнишъ акъраплары ойнай-

лар. Амет оларга бакъып авеси кельди: «Олар озылери-
нинъ насыл бахтлы олгъанларыны биле экенлерми?»

Орталыкъ къаранлыкълашты. Балалар эвлерине кет-
тилер. Кучюк, алчакъ ода ичинде Амет озы яныгынен
яныгыз къалды. Энди бабасыны чагыртырлар. О баба-
сынынъ бурюшик ве мераметли юзюни тасавур этти,
агъасыны, аптесини хатырлады... Оны энди атаджакъ-
ларыны билселер, кимсин насыл яныкъларлар. Кене ях-
шы, бу кунни анасы корьмейджек... Онынъ юреги толукъты
ве акъырын давушнен агълап башлады.

Мудхиш гедже дешетли къоркъулар ичинде кечти.
Амет курсю устюнде отура, козьлери юкьугъа кеткенинен
озюнинъ атувга алыш кететкъанларыны коре, сескенип
уяна. Кокрегини бир шей аджыта, нефес алмасы агъы-
рлаша. Амет яры юкьу, яры уяныкъ алда де агълап,
де токътап сабаны тапты. Саба пенджере тюбюнде кене
дюньки балалар пейда олдылар. Амет не ишлейджегини
бильмейип, кене агълап башлады. Балалар онъа дикъкъат
этмегендже агълады. Ниает, балаларнынъ бири, уйкендже
сою оны эследи, пенджере яшына келип ондан: «Сен
не ичюн агълайсынъ?» — деп сорады. Амет эр шейни
олгъаны киби айтты, ич бир шейни гизлемеди ве сонъунда
иляве этти:

— Энди мени атсалар керек.

— Сен не айтасынъ? — деди бала. — Балаларны атмакъ
къайда корюльген шей?

— Лякин мен кърымтатарым да, къабаат ишледим, озы
миллетимни гизледим...

— Сонъ, не олгъан экен? Чешит шейлер уйдурма. Бойле
шейлер ичюн атмайлар. Сени не заман къападылар?

— Тюневин, уйле маалинде, саат учьлер къарарында.

— Сен о вакъыттан берли чыкъмадынъмы?

— Ёкъ. О къапыны килитлеп, къаякъкъадыр кетти.

Сорагъан бала элесленди.

— Сен ач олсанъ керек?

Амет тасдыкъ манасында башыны саллады.

Балаларнынъ кими анасыны, кими бабасыны чагыр-
ды. Демир чильтерли пенджере янынъда адамлар топланып
башладылар. Уйкенлер пенджере артынъда туруп Аметтен
сорадылар, о исе тек акъикъатны айтты. Уйкенлер пек
раатсызландылар.

— Бугунъ базар куню де. Комендант кельмез. Заваллы
бала ярышгъадже мында отурадjakъ, — деди бир къадын.

Пенджере артынъда халкъ топланды. Вакъиадан хабер-
дар олгъан адамлар ачувландылар. Ойле эркеклер де

псйда олдылар ки, комендантнынъ алейине техдиткяр сёзлер айтып башладылар. Сонъра бир къач адам къаякъ-къадыр кетеджек олды. Башкъалар оларнынъ артындан къычырдылар;

— Айтынъыз, эгер о деръал кельмесе, бунынъ ичюн джевап берир. Керек олса, Сталиннинъ озюне мураджаат этермиз.

— Айтынъ, къоркъманъ о ичкиджи джинабеттен, баланы къапагъан ве озю чыкып кеткен, бакъ сен бу къарамангъа...

Чильтерли пенджере артындан юзю когерген арыкъ огъланчыкъ къырмызы ве шишик козьлеринен адамларгъа бакъа ве ичинден Аллагъа ялварып, адамларнынъ кетмей тургъанларыны истей. О анълады ки, эгер бу адамлар мында олсалар, оны къорчаларлар. Тек олар кетмесинлер.

Адамлар кетмедилер. Пенджере тюбюнде андан-мындан лакъырды этип турдылар. Балалар эвлерине барып, Амет ичюн отъмек, сув кетирдилер. Уйлеге якъын сепетли мотоцикл келип токътады ве онынъ сепетинден комендант тюшти. О аякълары устюнде зорнен тура эди. О къапышы ачты ве Аметке шашкынлыкънен бакъып къалды. Сонъра хырылдагъан сеснен:

— Сен кимсинъ? — деп сорады.

— Мен, Амет Асанов, кърымтатар, миллетимни гизледим, тюневин техникумда сиз мени апске алдышъыз. — Амет бу сёзлерни тынып алмайып айтты. О тек саф итираф джезаны енгиллештиреджегини биле эди.

— А! Сен!

— Эй, сен, яваш ол, баланы чыкъар! — деди къалын сесли эркек. Башкъалары онъа къолтуттылар: «Тек чыкъарыпъ! Бир суткадан берли сизни беклеп отура!»

— Мумкюн дегиль, — деди комендант ве кекирди. Орталыкъта ракъы сасыгъы сезильди.

— Эй, аюв, — деди къалын сесли эркек, — мен Берлинни алдым, сени исе тез абарарым! Чыкъар баланы дейим санъа!

Комендант къырмызы оппа козьлерини тегереклендирип, кишини сюзди, онынъ шакъа этмегенини анъласа керек, Аметке бакъып яваштан:

— Чыкъ, — деди. — Эр ай, бешинджи числода имзага келирсинъ. Сен манъа айын-оюн япма, къуйругъынны узип алырым!

Бу фаджиа учъ ай эвель олып кечти. Ондан Амет озюне аит хуляса чыкъарды. Оморде ялан айтмамакъ керек. Тек керчекни айтмакъ керек. Амет буны пек яхшы анълады.

Техникумда чокъ лакъырдылар олды. Оджалар советинде Аметни техникумдан чыкъардылар, лякин химия оджасы Сабирджанова, яш ве дюльбер къазан татары, бойле къараргъа къатисн разы олмады. «Талевени мил-лети ичюн окъувдан чыкъарув акъкъында къанун ёкъ, — деп кестирди о. — Ёкъ!» О кычырып-кычырып айтты. «Керек олса, мен Москвагъа язарым. Сталинге язарым, амма бу ишни бойле къалдырмам. Бир баланы къорчалап оламагъан адамлар акъикъатны къорчалай-джакъ олалар...»

Оджалар советининъ къарары авада салышып къалды. Кимсе оны кутъмеди. Шимдилик Аметни тынч къалдырдылар. Оны эр корьгенде фышылдап, озю гонъюлли оларакъ техникумны терк этмек кереклигини хатырлаткъан къап-къара черели Калантаровны назаргъа алмагъанда, оны раатсызламайлар.

Амет коменданткъа имзагъа бара, узун невбетлерде тынышышы чыкъармайып тура. Невбетте тургъанда имзагъа тек 16 яшыны толдургъанлар къатнагъаныны анълады, амма бунъа дикъкъат этмеди. Онъа кель дедилер, демек, кельмек керек. О кимсеге тиль къайтармакъ истемей. Онъа озь янълышыны тюзетмек имкяныны бергени ичюн талийинден мишнетдар.

Амет бутюн фенлерден зияде химияны окъуй. Бир шей анъламаса да бутюн формулаларны эзберлеп ала, дерслерде даима къолуны котерип, истекнен джевап бере. Хижый оджасы ондан пек мемнюн. Даима: «Асаповдан адам олур. Мына корерсинъиз. Ондан огренинъиз», дей ве Амет химия дерслерини тюфекнинъ къуршуны киби гедже-кунъ-дюз азыр тутат эди.

Амет башыны саллады, бир кереден сюрип кельген хатырлавлардан арынмакъ истеди. Онынъ бугунъ саба ашайджакъ ашы ёкъ, амма эписи бир чайханеге барды. Бир чайник чай алашп, четке отурды ве ичип башлады. Янашада отургъан балалар пите ашап, чай ичелер. Олар Аметни озь софраларына давет эттилер. Амет чайнигини алып, оларнынъ янына авушты.

— Балалар, тюкян ачылса, мен бир буханка отъмек алырым, бизлер берабер уйлелик ашармыз. Мен керчек айтам, — деди.

— Сен буюр, чекильме, — дедилер балалар, — сенинъ отъмегинъ олса, оны да ашармыз. Сен эр вакъыт бизим софрамызгъа отур. Отъмегинъ бар, ёкъ олгъанына бакъма.

— Эбет, теклиф беклеп отурма...

Амет къуванды. Насыл яхшы балалар. Мына шимди

бир кесек пите ашаса, уйлегедже етер. Уйледе исс о отьмек сатып алыр ве оларны мусафир этер.

Саба куннинъ айдын оладжагындан делялет бермекте эди. Амма сонъундан эр шей денъишти. Талобелер сыныф одаларына кирип башлагъанда эр кес залгъа топланмакъ керек олгъашыны айттылар. Ятакъ одаларышыкъ бир четинде, азбарныкъ тёрюнде, табаны топракъ олгъан балабан одагъа зал дениле. Балаларныкъ айткъашларына коре, бу эвлернинъ эписи бир заманлар зенгин бир адамныкъ мульки олгъан, шимди «зал» денильген кениш ве узун ода исе онынъ акъыры экен. О залда афтада бир кино косъ-териле, кимерде топлашувлар ола. Эр кес мудхиш сукюнет ичинде турып къалды, затен мында отурмакъ ичюн скем-леслер де ёкъ. Оджалар кошедеки бирден-бир столшыкъ этрафына топланды, устюне бир приёмник къойды ве шимди онъа бакъып сусмакъта эдилер. Ниаст, приёмник сёйленип башлады ве Сталиннинъ олгени анылашылды.

Приёмник тынгъан сонъ индже, агълавукъ сеснен директор сёйленип башлады: «Озьлеринъизни эльге алынъыз, аркъадашлар, метанетли олунъыз, йиберильменъиз, чешит провокацияларгъа къашылмаңыз... — о бирден: — Сен бизлерни кимге ташлап кеттинъ? — деп къычырды ве окюрип агълап йиберди. Яваш-яваи такъмакълап, дигер оджалар да агълап башладылар. Агълайыджылар даиреси эп кенишледиде ве эцди талобелерге кечти. Талобелер де агълай ве агълав арасында: «Бабачыгъымыз, сен бизлерни кимлерге къалдырдыкъ?..» — дейлер. Агълав сеслери эр якътан эшитиле, тезден бутюн зал агълап башлады. Биревлер окюрип агълай, биревлер исе озюнден кетид йыкъыла, зал гувульдей эди. Амст де агъламакъ истей, о эп тырыша, амма козяшлары кельмей. Адетте о апасышы, онынъ олсяткъан дакъыкъаларыны хатырлагъанда агълайджагъы келе эди, амма шимди бу да ярдым этмедиде. О, даа якъышларда комендантныкъ пыштавы астында бу азбардан кечкенини, балаларныкъ айткъаш сёзлерини хатырлады, амма козяшлары кельмедиде. Балалар арасында: «О агъламай! О агъламай!» деген фысылты кечти. «О къримтатар, онынъ ичюн агъламай!» Атта уйкен яштаки бир къыз козяшлары арасындан: «Э, козьлеринъ патлап чыкъсын!» — деди. Дерсинъ, Сталиннинъ олгюмине о къабаатлы эди.

Амст агълаяткъан талобелер арасында тура ве озъ аятынынъ энъ къыйын, энъ фаджиалы анылерини хатырлай, амма, эписи бир, козьлеринден яш кельмей. О Сталинни башкъалардан аз севмей, белъки, атта, чокъ севедир ве

озюнинъ улу дайге севгисини, садакъатыны косьтермеге азыр, амма, эп бир, козьашлары кельмеди.

Ниает, агълав-сызлав яваш-яваш эксилип башлады. Эслерини джойгъанлар айындылар. Азбаргъа чыкып башлагъанда зайыфларны къолтугъындан туттылар, олар манасыз бакъышнен ёлуны корьмейип кете ве кимсерде-бир инълеп алалар. Амет Кърымны, баба эвини, эв артындаки чименликни, анда отлап юрген къой-къозуларны, оларнынъ арасында озюни корьди. Пенджерени ачып, оны чагъыраяткъан анасынынъ мераметли, сеvimли юзюни тасавур этти. Мына, сельбилер шувулдап тургъан ёл бою куле-куле бабасы кельмекте, аякъларында чарыкъ, башында къалпакъ, шимди келип Аметни къучагъына аладжакъ ве оны котерип ичери киреджек, анасы оларны къаршылайджакъ, бабасыны ве Аметни опеджек, олар экиси эки якътан Аметни охшайджакълар. Мына шимди...

Аметнинъ юреги сыкъылды, «насыл яхшы яшайыш эди!» деп тюшюнди. Азбар бою кетер экен, янакълары сылангъаныны сезди. О, озю дуймагъан алда агъламакъта эди.

— Эбет, агъланаджакъ кунъ, балам!

Амет башыны котерди. Къаршысында къаравул къарт турмакъта эди.

Энвер Акъмоллаев,

Акъмессджит университети кърым-
татар тили кафедрасынынъ муди-
ри, доцент.

**«ДЖЕ» ВЕ «ДЖЕК» АФФИКСЛЕРИНИНЪ
ИШЛЕТЮВ ВЕ ПЕЙДА ОЛУВ ЁЛЛАРЫ***

Кърымтатар тилинде «дже» ве «джек» аффикслери сёз че-
шитлеринде ишлетилелер: сыфат, зарф, замир ве исимлерде.

Олар яныгыравукъ-сагыр ве къалып-индже айтылгъан ше-
киллсрден ибаретлер: — джа-дже/-ча-че-

Эгер—джа-дже/-ча-че аффикслери сыфат ве зарфларгъа къо-
шулсалар, олар аяметлерининъ дереджелерини аңлаталар: уфа-
къча, буюкче, азда, эртедже ве иляхри.

Эгер—джа-дже/-ча-че аффикслери замир ве исимлерге къо-
шулсалар, олар япма зарфларны мейдангъа кетирелер. Меселя:
инсанджа, мендже, аркъадашча ве иляхри.

Кърымтатар тилинде —джа-дже/-ча-че аффикслеринен бир
сырада «джек» аффикси вастасынен де япма зарфларны мейдан-
гъа кетирмек мумкюн. Бу аффикс тек индже айтылгъан шекильде
ишлетилир.

«Джек» аффикси тек догърултув келишинде кельген исим ве
сайыларгъа къошулып, иш-арекетнинъ барып токъталгъан ери-
ни, вакътыны аңлаткъан зарфларны мейдангъа кетирир. Месе-
ля: дёрткеджек, эвгеджек, ёлгъаджек, онгъаджек ве иляхри.

Мисаль оларакъ, башкъа тюркий тиллерде: азербайджан,
гагауз, къарачай-балкъар, озыбек, турк, туркмен тиллеринде
иш-арекетнинъ барып токъталгъан ерини, вакътыны аңлаткъан
зарфларда «джек» аффикси ве онынъ башкъа шекиллери
ишлетилмей. Онынъ ерине — ча-че/-джа-дже аффикслери
къуullanылыр.

Малюм ки, кърымтатар тилининъ темели огъуз ве къыпчакъ
къабиле тиллеринден иккишаф этип кельмектедир. Бу хусусиет
ачыкъ-айдын сыфатфиллерден япылгъан алфиллерде де корю-
нмектедир.

«Джек» аффикси—джа-дже/-ча-че- аффикслеринен бера-
бер— гъан-ген/-къан-кен- аффикслерине къошулып, гъанд-
же - г е н д ж е - / - к ъ а н д ж а - к е н д ж е - в е
-гъанджек-генджек/-къанджек-кенджек- аффикслерининъ мурек-
кеп шекиллерини мейдангъа кетирелер. Меселя: баргъанд-
же-баргъанджек, кельгендже-кельгенджек ве иляхри.

* Девамы. Башы кечкен санда.

Кыпчакъ тиллеринде (татар, къарачай-балкъар, озыбек, уйгъур ве иляхри) алфишлери мейдангъа кетирген—гъандже-къандже/-гендже-кендже-аффикслерининъ башкъа чешитлери ишлетилір: ганча, генче, гъынчы, гинчи, гунча, ганчы ве иляхри. Меселя: алгъанчы, кельгинчи, башлагъанчы, боргъунча, келгунча ве иляхри.

Кыпчакъ тиллерине бакъкъанда, огъуз-сельджук ве огъуз-булгъар группаларыны тешкиль эткен тиллерде (азербайджан, турк, гагауз ве иляхри) джа/дже аффикслери ьн/ин аффикслеринен къошулып, япма алфишлери мейдангъа кетирелер. Меселя: гелндже, тойнджа ве иляхри.

Кърымтатар тилинде де ьн/ин аффикслеринен джа/дже аффикслери къошулып, япма алфишлери мейдангъа кетирелер. Меселя: Ель эсмейндже, япракъ тепренмез. (Ат. С.)

Амма бойле аффикслернен мейдангъа кетирильген алфишлер эдебий тильде сийрекче ишлетилелер. Олар эхсернет атадар сёзлеринде къулланылалар.

Ынджа/индже аффикслери вастасынен япылгъан алфишлер ялы бою ве дагъ этеги шивелеринде чокъ ишлетилелер.

Эгер де тюркий тиллерде «ч» сесинден «дж» сесининъ ишкишаф эткеннинъ эсапкъа алсакъ,¹ мумкюн айтмакъ ки, бурунгу девирлерде кърымтатар тилиши медагъа кетирген тюркий къабилелерде джа/дже аффикслери ерине де ча/че аффикслери ишлетиле эди «Ч» сесининъ «дж» сесине чевирлювини кърымтатар тилининъ прогрессив ассимиляция къанунинининъ къуветлигинен анылатмакъ мумкюн: яни янъгыравукъ сестен сонъ кельген сагыр сес янъгыравукъ сеске чевириле.

«Джек» аффиксининъ меселесине кельсек, шуны айтмакъ мумкюн Джакъ (г) (к) джек (г) аффикслери вастасынен япылгъан алфишлер эхсернет кърымтатар, гагауз, азербайджан тиллеринде къулланыла. Джакъ/джек аффикслери вастасынен япылгъан алфишлер базы бир тюрк шивелеринде де ишлетилір.²

Юкъарыда къайд этильген тиллерининъ эр биринде джакъ/джек аффикслерининъ къулланылуvinда бойле бир хусуснет бар

Кърымтатар тилинде «джек» аффикси гъан/ген — къан/кен аффикслеринен кельген сыфатфишлерге къошулып, япма алфишлерин мейдангъа кетире. Меселя: кеткенджек, баргъанджек ве иляхри. Меракълысы шунда ки, башкъа тюркий тиллерге бакъкъанда, азербайджан тилинде джагъ/джек³ аффикслери догърудан-догъру фишльнинъ тамырына къошулып, япма алфишлерин мейдангъа кетирелер.⁴

Меселя: ичджек-ичкенджек, ольджек-ольгенджек.

Джагъ/джек аффикслери вастасынен догърудан-догъру тамыркъа къошулып япылгъан алфишлер джумлелерде иш-арекетлерининъ вакъыт мунасебетини анылаталар. Алфишнен кельген джумлелешъ къысмында башлагъан иш-арекет сонъуна эткендже, джумлелешъ башкъа къысмында иш-арекет эвель олып биткени анылатыла. Кърымтатар тилинде бойле мананы — джа-дже-аффикслеринен кельген алфишлер анылата. Ольчештиринъ: Гулышен тарлайя чатджагъ,⁵ памбыгъы йо-

хламагъа башлады. Гулышен тарлагъа баргъандже, баласы юкъламагъа башлады.

Гагауз тилинде исе «дже» аффиксининъ (гагауз тилинде жак)⁶ къалын окъулгъан «джак» шекили де ишлетилыр.

Кърымтатар тилине бакъкъанда, гагауз тилинде— джек-джак-аффикслери сыфатфииллерининъ—ын-ин-аффикслерине къошулып, ягъма алфииллерини мейдангъа кетирелер. Меселя: гидинджек,, етишкенджек, дурунджак ве иляхри.

Илимде сыкъча расткельген фикирлер, боюнджа —ын-ия-аффикслери ве оларнынъ башкъа шекиллери —гъын-гин-къын-кин-гъун-гюн- аффикслеринден пейда олгъанлар.⁷

Къыпчакъ ве 'огуз тиллеринде—гъандже-гендже-къандже-кендже-гъунча-гинчи; гъанче-генче-гъанчы; ьнджа-индже-ве иляхри аффикслери вастасынен япылгъан алфииллер джумле тизиминде иш-арекетнинъ вакътыны, вакъыт дереджесини, ольчевини, тенъештирюви ве шартыны анылата билелер.

Шулардан тек вакъыт дереджеси кърымтатар тилинде «джек» аффикси вастасынен анылатыла. Меселя: Мен кельгенджек, беклеп тургъан.

Эдебий турк тилинде къулланылмаса да, лякин базы бир шивелеринде — джак-джек- аффикслеринен япылгъан алфииллер джумле тизиминде вакъыт дереджесини анылаталар. Меселя: Бир, ики гунь гечинджек, талюл олды.⁸ Бир, эки кунъ кечкенджек, къасевет этти.

Гагауз тилинде исе иш-арекетнинъ вакъыт дереджеси эм—джа-дже, эм де джак-джек- аффикслеринен анылатылыр. Меселя Окудук, йаздык, есапладык, даа саургун дурунджа. Боран биткенджек, окъудыкъ, яздыкъ, эсапладыкъ.

Хепси ичерлер, битинджек шарап⁹...Этиси шарап биткенджек, ичелер.

Малюм ки, язма гагауз тили бираз кеч девирлерде пейда олды ве бу ал гагауз тилининъ имля къанунлары даа да терен тешкерилип, бир принципке кетиреледжегини коръсетир. Не ичюн бир сыра огуз ве къыпчакъ тиллеринде вакъыт дереджесини анылатгъан мана— джа-дже-ча-че- аффикслеринен япылгъан алфииллернен анылатыла, эдебий кърымтатар, гагауз тиллеринде ве базы бир турк шивелеринде исе— джак-джек- ве оларнынъ башкъа шекиллеринен кельген алфииллернен ифаделене?— деген суаль келип чыкъа. Бойле къоюлгъан суальнинъ джевабыны шу аффикслерининъ тарихындан тапа билемиз.

Алимлерининъ кенъ даркъалгъан фикирлери боюнджа,— джа-дже/-джак-джек- аффикслери «чагъ» сёзюнден пейда олгъанлар.¹⁰

Тюркий тиллерде «чагъ» сёзю эксерет «вакъыт», «ольчев», «ёнелишинен» багълы олгъан маналар анылаталар.

Бизге корюле ки, «чагъ» сёзю бурунгъы огуз къабилен тиллеринде къулланыла эди. Сонъ башкъа тюркий къабилелерининъ тиллери арасында да даркъалса керек.

Биринджиден, белли ки, умумтюрк тили девиринде, (биз

бойле девирге баба тили девире де, деп айтамыз) сёзнинь ортасында ве сонъунда йымшакъ айтылгъан «гъ» сеси къулланыла эди¹¹. Демек, «чагъ» сёзюнинь ильк шекили «чагъ» олмалыдыр. Сонъра йымшакъ айтылгъан «гъ» сеси сёзлернинь ортасында, сонъунда къатты айтылгъан «гъ» сесине чевириле.

«Чагъ» сёзюнинь башкъа тюркий къабиле тиллерине даркъалу-вы шу девирлерге кельсе керек. Не ичюн? Тарихий тешкерювлер корьсете ки, умумен алгъанда, огуз ве башкъа тюркий къабилелер арасындаки мунасебетлер сыкъ-сыкъ кергинлешип тургъан.

Бойле вазнет орхон-енисей руна языларында да текрар-текрар айтылып кечиле. Бундан да гъайры белли ки, огуз къабилелерининь эсас къысмы иран къабилелерининь якъынлыгъында омор кечире эди.¹²

Бельки де, умум тюрк тили дагъылувынынъ себеплеринден бири — сиясий-икътисадий кергинлешювде ола бильгендир. Умум тюрк тили я да баба тили дагъылгъан сонъ, тюрлю огуз, къыпчакъ, къарлукъ ве иляхр къабиле тиллерининь икшишаффынынъ ички хусусиетлерине эсасланувы кенълешти. Бу хусусиет сёзлернинь мана ве шекиль денъишювлеринде де корюнмектедир.

Сонъра «чагъ» сёзю тюрлю къабиле тиллеринде мана ве шекиль джезттен денъишмелерге огърап башлады. Мана меселесине кельсек, къыпчакъ, къарлукъ, огуз-къыпчакъ, огуз-уйгъур, къарлукъ-огуз къабилелерининь къарышмасы нетиджесинде кельген эдебий тюркий тиллерде «вакъыт» сёзю ишлетилр. Огуз къабиле тилнинь хусусиетиш сакълагъан тюркий тиллерде «чагъ» сёзю «вакъыт» сёзюнинь манасында ишлетише (турк, азербайджан, якъут). Лякин огуз группасыны тешкиль эткен тиллерде де «чагъ» сёзюнен бир сырада «вакъыт сёзю де аман-аман синошим оларакъ къулланылып. Кърымтатар тилинде «чагъ» сёзю «вакъыт» сёзюнинь манасында шивелерде ве лакъырды тилинде расткелир. Эдебий тильде исе вакъыт манасында эксериет «вакъыт» сёзюнинь озю ишлетилр.

Меселя: гагауз тилинде «чагъ» сёзю «вакъыт» сёзюнинь манасында энди къулланылмай. Бу сёз там маналы сёз чешитинден ярдымджы сёз чешитине чевирильген.

«Чагъ» сёзюнинь шекилине кельсек, шуны къайд эте билемиз ки, бир сыра тюркий къабиле тиллерининь ички хусусиетлерине коре, тюрлю фонетик денъишмелер олып кечти. Къумыкъ, къыргъыз, туркмен, къарачай-балкъар, татар, башкъырды, бурунгы тюркий, къазах, ногъай, къаракъалпакъ тиллеринде «гъ» сеси «къ» сесине чевирильди: чагъ-чакъ, шакъ, сакъ. Якъут тилинде исе денъишме бойле олып кечти: чагъ-сакъ-сах.¹³ Тюркий тиллерининь ички хусусиетиш къайд этер экенмиз, тюрлю девирлерде «ч» сеси сёзнинь башында «щ», «ш», «с», селерине чевирильгенини де айтмакъ керекмиз.

Бу меселеде огуз къабиле тиллерининь хусусиети кърымтатар, азербайджан, озъбек (чогъ), тува, тофалар тиллеринде сёзнинь сонъунда «гъ» сеси денъишмеген. Тек тува, тофалар тиллеринде сёзнинь башында «ч» сеси «ш» сесине чевирильген: шагъ.¹⁴

Демск, турк, азербайджан, якъут тиллеринде «чагъ» сёзюниъ бурунгъы манасы къулланылса, кърымтатар, азербайджан, озъбек ве тува, тофалар тиллеринде исс бурунгъы «гъ» сессиденьшмеге огърамады.

Экинджиден, — джак-джек- (азербайджан тилинде «джагъ») аффикслери тек азербайджан тилинде догърудан-догъру фииль тамырына къошулып, алфииллерни мейдангъа кетирирлер. Меселя: чатджаг, котурджек, баргъавджакъ, кетиргенджек.

Берильген мисаллерден корюле ки, башкъа тюркий тиллерде — джа-дже-ча-че-джакъ-джек- аффикслери сыфатфииллерниъ аффикслерине къошуларакъ, япма алфииллерни мейдангъа кетирелер. Муреккеп аффикслернен япылгъан алфииллер кеч девирлерде пейда олгъаны бесме-белли олып тура. Меселя: кельгенджек, биткенджек, гечинджек, боргунча, келгинчи ве иляхри.

Демск, бурунгъы девирлерде огъуз къабиле тиллеринде «чагъ» сёзюнден пейда олып, — джак-джек- аффикслеринен мейдангъа кетирильген алфииллерниъ излери азербайджан тилинде бар. Муреккеп аффикслеринен къулланылгъан алфииллер исс сонъра пейда олдылар.

«Чагъ» сёзю бир кереден аффикске чевирильмеди. Бурунгъы девирлерде бир чокъ сёзлер бир къач грамматик манада къулланыла эдилер. Оларныъ манасы джумле ичинде тапыла эди. Бу ашьа шимди де тюркий тиллерде джиддий суретте озъ хусусиетлерини дёнъштирмедиле. Меселя: яхшы, гузель ве иляхри эм сыфат, эм зарф олып келирлер. «Коре», «бакъкъанда» — киби фииль, алфииллер джумлде мунасебетчилер оларакъ да къулланалар. «Чагъ» сёзю аля бугунъ бир чокъ тюркий тиллерде бир къач мана анылатыр.

Джумле тизиминде тюрлю сёз чешитлеринен багъланып, «чагъ» сёзю чешит грамматик маналарыны ифаде эте эди.

Меселя: гагауз тилинде «чагъ (чак) сёзю мунасебетчи вазифесинде ишлетилир. «Чак» сёзю джумле тизиминде ер манасыны анылаткъан исимлернен багъланып, иш-арекетниъ барып токътагъан ерини анылатыр. Меселя: О чукура чак!¹⁵

— О чукъургаджек.

Юкъарыда къайд этип кечкенимиз киби, кърымтатар тилинде «чагъ» сёзю догърултув келишинде кельген исимлерге къошулып, иш-арекетниъ барып токътагъан ерини анылаткъан зарфларгъа чевирилип кетти.

Меселя: ёлгъаджек, тарлагъаджек ве иляхри.

Кърымтатар тилини мейдангъа кетирювинде иштирак эткен огъуз къабилелерининъ тилинде «чагъ» сёзюниъ бойле ёлген ишкишаф этип, аффикске чевирильгенше шубе сёктыр.

Шуву да къайд этмек керек ки, «чак» сёзю гагауз тилинде къуветлендириджи дереджелик оларакъ да къулланылыр. Къуветлендириджи дереджелик манасыны ифаде этмек ичюн, «чак» сёзю джумле тизиминде багълангъан сёзден эвель кельмек керек. М: Чак Ренден бутюн йол емен о йапты йайан дёрт суткада!¹⁶. Та (тап) Ренден аман-аман бутюн ёлшы дёрт кунъде кетти.

Кърымтатар тилинде къуветлендириджи дереджеликлер вазифесинде «та», «таа», «тап» киби сёзлер ишлетилир. Ола билир,

хъайсы бир тар шивелерде къуветлендириджи дереджелик вазифесинде «чагъ» сёзю де къулланылгъан я да къуллашыладыр, лякин шивелеримиз терен тешкерильмеген себебинден, бу актъа муайен бир фикир айтмакъ къыйын.

Не ичюн бутюн тюркий тиллерде «чагъ» сёзю, тюрлю денгъишювлерден кечип, аффикслерге чевирильди? — деп, къоюлгъан суалнинъ джевабыны тапмакъ къыйын дегильдир.

Бутюн тюркий тильде, хусусан къыпчакъ-къарлукъ къабилелерининъ тиллеринде «чагъ» сёзюнинъ манасында «вакыт» сёзю пейда олып, кенъ даркъалып башлагъан сонъ, «чагъ» сёзюнинъ къулланувы кескин суретте тарлашты. Меселя: гагауз тилинде биле, темели огъуз къабилесининъ тили олгъанына бакъмадан, «чагъ» сёзю «вакыт» сёзюнинъ манасында къулланылмай.¹⁷

Башталары «чагъ» сёзю джумле тизиминде сыфатфииль шкиллеринен багъланып, мунасебетчилерге чевирильсе де, оларгъа къошулмай эди. Меселя: баргъан чагъ, къайткъан чагъ, кельген чек ве иляхри.

Вакыт иле «чагъ» сёзю, мунасебетчи оларакъ, сыфатфииллерге къошулгъан сонъ, аффикске чевирильди ве эр бир тюркий тильнинъ сеслер уюшмасы къанунына коре «чагъ» сёзюнден аффикслерининъ тюрлю шекиллери пейда олдылар. Лякин «чагъ» сёзю аффикске чевирильген сонъ, тюркий тиллерининъ эпсинде сёзнинъ сонъундан (бир-эки тильден гъайры) «гъ», «къ», «к» сеслери тюшип къалдылар. Бунынъ себебини эки шейден коръмек мумкюн: биринджиден, тюркий тиллерде ургъу, адет узъре, сёзнинъ сонъки эджасына келип тюше. Лякин «чагъ» сёзю вастасынен мейдангъа кельген алфиниллерде ургъу сонъки эджагъа келип тюшмей. Шунинъ нетиджесинде сёзнинъ сонъки эджасы зайыф айтылып башлай ве сёзнинъ сонъундан (тиллерине коре) «гъ», «къ», «к» сеслери тюшип къала.

Бундан да гъайры бир чокъ тюркий тиллерде, хусусан къыпчакъ, сельджукъ къабилелерининъ тиллеринде сёзлернинъ сонъунда «гъ», «г» сеслернинъ тюшип къалув хусусиети пейда олды. Базыларында исе «гъ», «г», сеслери «w» сесине чевирильдилер.

Аксине огъуз-къарлукъ, огъуз-уйгъур къарышма кабилелерининъ тиллеринде исе сёзлернинъ сонъунда «гъ», «г» сеслери «къ» ве «к» сеслерине чевирильдилер. Ольчештиринъ: сары-сарыкъ, тири-тирик, суг-сув-сув-су ве иляхри.

Кърымтатар тили мейдангъа кетирювинде иштирак эткен бурунгы огъуз къабиле тиллерининъ биринде «чагъ» сёзю мунасебетчиге чевирильген сонъ, асырларджа сыфатфиильге аффикс оларакъ къошулмай ве мунасебетчи вазифесинде хызмет эте. Сёзнинъ сонъунда кельген «гъ» сеси (къарлукъ, уйгъур къабиле тиллерининъ тесиринден олса керек) «къ», «к» сеслерине чевириле ве — чакъ-чек-мунасебетчилери пейда олалар. Меселя: кеткен чек, аткъан чакъ, чапкъан чакъ, кельген чек ве иляхри.

Бу процесс баба тили девиринде олса керек. Шимдики тюркий тиллерде де сыфатфиильнен мунасебетчилер багъланып, вакыт манасыны анылаталар. Ольчештиринъ: кельген сонъ, аткъан сонъ, чапкъан сонъ, кеткен сонъ ве иляхри.

Эгер де «сонъ» мунасебетчиси сыфатфиильге къошулып,

аффикске чевирильген олса, аңлаткыч манасына коре, оларга да алфийль демек мумкюн эди.

«Чакъ», «чек» сёзлери мунасебетчи оларакъ къулланылгъан сонъ, оларнынъ айры ургъулары бар эди. Шунунъ ичюн де «чакъ» «чек» мунасебетчилери шекиллерини денъиштирмедилер.

Бир кере даа къайд этемиз, «чакъ» сёзю мунасебетчи оларакъ гагауз тилинде аля бугуны къулланыла. Эгер азербайджан тилинде «джакъ» аффиксинен догърудан-догъру филь тамырына къошулып, кетирилген алфийллер темиз бурунгы огъуз къабилелерининъ хусусетини аксетирсе (чакджакъ), кърымтатар тилинде исе «кеткен чек», «аткыч чакъ» къошулмалардан пейда олгъан алфийллер огъуз-къыпчакъ къабише тиллерининъ къарышкыч хусусетлерини корсетип тура. — Кыч-кен/-гъан-ген- аффикслери-къыпчакъ тиллерининъ хусусетлерини корсеткен аффикслеринден биридир.

«Чакъ», «чек» мунасебетчилери, сыфатфийллерге къошулып аффикслерге чевирильген сонъ, алфийллер теркибинде ургъусыз къалсалар биле, сёзнинъ сонъки «къ», «к» сеслери озъ башыша тюшип къалмадылар. Эм де «чакъ», «чек» мунасебетчилерининъ сыфатфильге къошулып, алфийльнинъ пейда олмасына башкъа, яни булгъар сонъра сельджукъ къабилелерининъ тиллери себеп олсалар керек.

Бойле фикирни шимдики кърымтатар, гагауз, азербайджан тиллеринде ве базы бир турк шивелеринде — джаг-джакъ-джак-джек- къулланув хусусетлеринден исбатламакъ мумкюн.

Эм булгъар, эм де сельджукъ къабилелерининъ тилинде сёзнинъ сонъунда «къ», «гъ», сеслерининъ тюшип къалгъаны чокъ айтыла. «Къ» сеси эксернет алларда «х» сесине чевирилип, сонъ тюшип къала.¹⁸

Бизге корюле ки, ильк оларакъ Кырымда бурунгы огъуз-къыпчакъ тиллерине булгъар къабилелерининъ тили де кедер эткенине бир сыра делвилер кетирмек мумкюн.

Орта асырларда яшагъан белли алим М. Кышгъарлы озюнинъ «Дивани лугъат-ит-тюрк» деген эсеринде булгъарларининъ лактырды тилинде сёзнинъ сонъки эджасы къыскартилып айтылгъаны акъкъында малюматлар бере.¹⁹

Кырымтатар тилинде бурунгы булгъар къабилелеринден къалма сёзлер аз дегил. Бир къач мисаль кетирейик: Судакъ шеэрининъ башкъа бир ады-Сурож, «къырккъын» деген шиве сёзю-«къызлар», «яз» сёзю-эвель баарь манасында ишлетиле эди ве иляхри.

М. Кышгъарлы бурунгы булгъар къабилелерининъ тилинде косътерген хусусет кърымтатар тилининъ пек чокъ шивелеринде кенъ даркъалгъан. Ольчештиришъ: кельмге-кельмсе, бармагъа-бармаа, алмагъа-алмаа, манъа-маа, санъа-саа ве иляхри.

Шимдики чуваш тилинде де (бу тилининъ темели бурунгы булгъар къабилелерининъ тилинден шекилленип башлады) сёзнинъ сонъунда «къ» сеси «х» сесине чевирилип, тюшип къалгъан.²⁰

Умумен алгъанда, кърымтатар тилининъ бутюн шивелерин-

де «баргъанджакъ», «кельгенджек» киби сёзлер «баргъанджа», «кельгендже» деп айтыла.

Сонъра сельджукъ къабилелерининъ тесиринден къалып окъулган эджаларнен кельген сыфатфииллерде «джа», «джакъ» аффикслери «дже», «джек» аффикслерине чевирилип башлайлар. Мисаль оларакъ, Алушта-Ялта-Гъурзуф шивелерине сельджукъ къабилелерининъ тили, Судакъ шивелерине бакъкъанда, зиядедже кедер эткенине ошай. Ольчештиринъ: «Сабалайы» деген сёз «сабалейи» деп айтыла, эджаламакъ-эджелемек; — нан-нен-мунасебетчилерден тек къалын айтылган шекили Судакъ шивелеринде зар-зорнен сакълашып къалды: (атнан, бабамнан). Бельки, башкъа бир тар шивелеринде де «нан» мунасебетчиси къулланыладыр. Амма кърымтатар тилинде бутюнлей «нен» даркъалгъаны бесме-белли олып тура: бабамнен: атнен. Бойле мисаллери тилинъ башкъа сёз чешитлеринден де кетирип девамламакъ мумкюн эди, лякин бу меселе сойдаш тиллерининъ бири-бирине якъан денъишмелеринен багълы олган мевзуда бакъыладжакъ.

Тешкерювлер корьсете ки, Судакъ тарафтаки шивелерге сельджукъ къабилелерининъ буюк тесири олмаса керек, шунынъ ичюн алфиниллерде «джек» аффиксининъ хусуснети зиядедже сакълашып къалды.

Мисаль оларакъ, гагауз тилини де кетирмек мумкюн, Оларнынъ тилине де сельджукълар чокъ кедер этип олмадылар. Гагауз тилинде де алфиниллерининъ сонъунда — джакъ-джек- аффикслери ишлетиле.

Азербайджан, тюрк тиллеринде, эгер оларнынъ базы бир шивелерини эсапкъа алмасакъ алфиниллерининъ сонъундан «к», «г» сеслери пек эрте девирлерде тюшип къалдылар.

Эгер де ольчев тилинен айтаджакъ олсакъ; азербайджан, тюрк тиллеринде, умумен алгъанда, сельджукъ къабилен тиллерининъ чекиси буюктур. Шунинъ ичюн де тюркий тиллерин классификация якъанда, азербайджан ве турк тили огъуз-сельджукъ подгруппасында ер алалар. Гагауз тили исе бурунгы огъуз ве къыпчакълашкъан булгъар тиллеринден шекилленип кельгешинден, бу тиле айры огъуз-булгъар подгруппасыны тешкиль этер.²¹

Кърымтатар тилини тюркий тиллер арасында муайен ерини тайинлемек ичюн чокъ терен тешкерювлер япмалы. Шунинънен берабер айтмакъ керек ки, кърымтатар тилинде бурунгы огъуз къабилелерининъ тилинен бир сырада бурунгы къыпчакъ-булгъар (хазар) - сельджукъ къабилелерининъ салмакълы къатлам оларакъ къошулгъаны корюшип турмакътадыр.

— Джек-дже- аффикслеринен япылган алфиниллерининъ меселесине кельсек, айтмакъ керек ки, бойле алфиниллер огъуз ве къыпчакъ тиллерининъ эсасында пейда олдылар. Энъ эсас аляматлерден шу ки, эгер «чагъ» сёзюнден пейда олган аффикслер огъуз къабилелерине ант олса, — къан-кен-гъан-ген- аффикслери исе къыпчакъ тиллерининъ хусуснетлеринден бирини косътерген аффикслердир.

Файдаланылган әдәбиятлар

1. Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986 г. С. 64-65.
2. Н. З. Гаджиева. Тюркоязычные оралы Кавказа. М., 1979. С. 109.
3. Азербайджан тилинде «дж» сеси.
4. Н. З. Гаджиева Косьтерильген иш. С. 109.
5. Г. Гузейинзаде. Муасир азербайджан тили. Б., 1973, С. 253.
6. Гагауз тилинде «дж» сеси «ж» арифинен косьтерильген.
7. М. А. Хабичев. Именное словообразование и формирование в куманских языках. М. 1985.
8. Н. З. Гаджиева. Косьтерильген иш. С. 109.
9. А. Н. Покровская. Грамматика гагаузского языка М, 1964 г., с. 245.
10. А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, 1956 г. с. 481.
11. Б. А. Серебренников. Косьтерильген иш. с. 45.
12. Н. З. Гаджиева. Косьтерильген иш. с. 223.
13. Е. Н. Убрятова. Исследования по синтаксису якутского языка. Кн. 1, Новосибирск, 1976 г. с. 175.
14. Б. А. Серебренников. Косьтерильген иш. с. 63.
15. Л. А. Покровская. Косьтерильген иш. 286 с.
16. Косьтерильген иште.
17. Гагаузско-русско-молдавский словарь. М. 1973 г. с. 525.
18. Б. А. Серебренников. Косьтерильген иш. с. 32.
19. А. Н. Кононов. Советская тюркология. Б. — 1972 г. № 1С. 3-6.
20. Б. А. Серебренников. Косьтерильген иш. с. 32.
21. Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969.

Ремзие Берберова,

Акъмесджит университетини кърим-
татар тили кафедрасынынъ уйкен
оджасы.

МУРЕККЕП СЁЗЛЕРНИНЪ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Кърымтатар тилинде къулланылгъан айтакъой, айта-
ята, айтабер, айтаязды, айтыш чыкъты, айтыш отура,
бакъып отура, балкъурт, елькъанат, чыкъчыкъ балабан,
аякъкъап, анабаш, бакъаяпракъ, кутюпхане, бозторгъай,
бошбогъаз, сюйрюсишек, къаракъаш, келир-кельмез,
кель-кет, ал-сат, ойна-куль, Гульзаде, Ляtif-заде, Ше-
мъи-заде, къат-къат, саифе-саифе, эки-эки, учер-учер, та-
сыр-тусыр, патыр-путыр, ем-ешилъ, ешилъ-мешилъ, къар-
шы-къаршыгъа, саба-акъшам, гедже-кушдюз, яз-къыш,
бар-ёкъ, оба-тёпе, кучъ-къувет, урф-адет, оракъ-чёкюч,
козь-къулакъ, илим-техника, шималь шаркъ, вице-адми-
рал, унтер-офицер, Памир-Алтай, Чельтер-Къоба, Се-
дем-Къая, Аджджы-Сув киби сёзлерге назарий джесттеи
янашылса, шойле суаллер догъа: теркибинне коре бу насыл
сёзлер? Оларны насыл классификация этмели?

Классификация меселеси котерильмесинен терминология
меселеси де келип чыкъа. Шимдиге къадар тилимизде
бу сёзлернен багълы бойле терминлер къулланылмакъта:
къошма сёзлер, муреккеп сёзлер, чифт сёзлер (эски грам-
матикаларда «къошакълы» сёзлер) киби.

Аякъкъап, анабаш, китапхане-къошма; айтыш чыкъты,
бакъып отура, эки биш он дёрт-муреккеп; ал-сат, ой-
на-куль, ана-баба — чифт сёзлердир, лякин шуны къайд
этмели ки, теркибинне коре олар эписи муреккептир, чюнки
теркиплеринде бир дегиль де, эки тамыр расткеле. Дигер
тюркий тиллердеки сарфларда да муреккеп, къошма, би-
риккен, къош (чифт), къыскъартылгъан сёзлер киби тер-
минлер къулланыла. Мисаль оларакъ, уйгъур ве къыргъыз
тиллериндеки классификацияларнен таыш этемиз: уй-
гъур тилинде муреккеп сёзлер: 1. Къошма сёз, 2. Бириккен
сёз. 3. Къош сёз. 4. Къыскъартылгъан сёз. Къыргъыз
тилинде татаал сездор: 1. Кошмакъ сёз. 2..... 3. Кош сёз. 4.
Кыскаргылгъан сёз.

Рус тилиндеки «сложное слово» лингвистик термин-

нининъ эквиваленти оларакъ чокъусы тюркий тиллерде «муреккеп сѣзлер» бирикмеси къулланыла, шу джумледен кърымтатар тилинде де.

Муреккеп сѣзлер бирикмеси сойдаш (родовой) термин оларакъ къулланылып кельмекте ве бу термин астындаки лексик бирликлер структура, яни теркибине коре бойле чешитлерге болюнелер: кьошма, бириккен, чифт, кыскъартылгъан сѣзлер киби.

Умумиетле кърымтатар тилинде бойле классификация япылгъан:

1. Саде сѣзлер (ана, ер, ватан, осюмлик).
2. Кьошма сѣзлер (ашхане, мысырбогъдай).
3. Муреккеп сѣзлер (чурюк вишне тюсю).
4. Чифт сѣзлер (гедже-куньдюз, кунь-куньден).

Тек бир озек морфемасы олгъан сѣзге саде сѣз дейлер: дефтер, къаш, ишчи. Грамматик мунасебетлерни эсасына бойсунып бирлешкен, я да бу мунасебетлер ачыкъ-айдын анълашылмагъан эки ве экиден зияде сѣз яки сѣз формаларындан ясалып, бир ургъугъа бойсунгъан ве бир тюшюнджени ифаделеген сѣзге кьошма сѣз дениле: ашхане, мусафирхане.

Лексик ве грамматик маналарыны айры озь башларына олгъанда бутюнликке нисбетен де анълатмасы мумкюн олгъан айры-айры маналаргъа енгилликнен айрылгъан, бир муреккеп фикирни ифаделеген ве джумледе бир джумле боллогининъ вазифесини беджерген сѣз формаларынынъ бирикмесине муреккеп сѣз дерлер. Месля: имза чекмек, барып кельди, ачыкъ мавы, бир юз элли.

Эки сѣзининъ тенъ грамматик мунасебетлерни эсасында яшма-ян кетирюв, я да бир сѣзини текрарлав ёлуен тизильген сѣзге чифт сѣз дерлер: дагъ-таш, ана-баба, дерья-денъиз, чай-май, тез-тез, кушь-куньден, — деп косьтериле А. Меметовнынъ «Татар тили грамматикасынынъ практикумъ» китабында. Юкъарыда къайд этильген классификация ве къаиделерден анълашыла ки, «муреккеп сѣз» термини сѣзлернинъ чешитини яни айры группасыны акс эте.

Занымызджа кьошма, чифт, муреккеп сѣзлер саде сѣзлерден озьлерининъ муреккеплигинен фаркъланалар. Демек, чокъусы тюркий тиллер ичюн земаневий дсвирде сойдаш термин олгъан «муреккеп сѣз» бирикмеси къримтатар тилинде эки манада къулланыла, эм умумий термин оларакъ, эм тек бир чешитини акс этерек. Бир термин эки я да экиден зияде манада къулланувы, эльбет, тильде белли кыйынлыкълар догъура. Бойле ал тиль адисселери-

нинъ огрениловине, теджрибе алмашылувында да кедер эте, эм де амелий хаталар, чубарлыкъ пейда олувына алып келе. Эписи сёзлер, яни лексик бирликлер тюрлю чешитлерге айырылалар ве шу чешитнинъ асыл манасыны, маинетини ифаделеген терминлерден ифаделев киби меселе бизим тилимизде даа толусынен чезильмегендир. Лексик бирликлернинъ эписи чешитлерини озъ ичине топлап, «муреккеп сёз» бирикмеси умумий термин оларакъ къулланылса, муреккеп сёзлернинъ классификациясы да белли бир тертипке келир эди. Албуки муреккеп сёз терминини умумлештирип алсакъ, эвельде о ифаделеген чешитке (барып кель, айта къой, ачыкъ мавы, отуз бир, эки бинъ элли киби) даир насыл термин къулланылмалы?

Рус тилинде бойле лексик бирликлерге нисбетен «составной» термини мевджют. Составной манасында, тек составлы шеклиндеки термин «Татар тили грамматикасынынъ практикумы»нда раст келе. Олар сайылар структурасына коре учъ группагъа болюнелер: 1. Саде сайылар. 2. Составлы сайылар. 3. Чифт сайылар.

Тюркий тиллерден биринде, яни узбек тилинде «составной» термини калька этип алынган ве бойле эки шекильде раст келе: «таркишли, таркибий» киби. Кърымтатар тилинде де «составной» терминине эквивалент этип «теркибий» киби къулланылмакъ мумкюн, деп саямыз.

Сёзлернинъ теркибини, тизиливини теджъикъ этип, оларнынъ бойле классификациясыны тевсие этемиз:

Сёзлер

Саде

Муреккеп

1. Къошма (акъсакъл, ачкъозъ)
2. Теркибий (язып ала, къаве ренкли)
3. Чифт (ашав-ичюв, язув-сызув)
4. Текрар (десте-десте, сепе-сепе, чокъ-чокъ)
5. Къыскъартылган (колхоз, АДУ, ОКНД, НДКТ)

Кърымтатар тилине ант берильген эки классификация арасындаки фаркъ шунда ки, муреккеп сёз термини уму-

мый оларакъ алына, теркибий термини къошула ве муреккеп сѣзлериниъ чешитлери де арта. Земашевий тюркшаслыкъ эдебиятында чифт, текрар ве къысқартылгъан сѣзлериниъ япылувы пек кенъ акс этильди. Шу себептен, биз тек базы къарама-къаршы фикирлер устюнде токъталмакъны лязим коръдик. Бази тюркшаслар аля бугушъ де текрар ве къысқартылгъан сѣзлерни чифт ве къошма чешитлерниъ сырасына кирсетелер. Алимлериниъ дигер къысмы бу эки чешитни айры къайд этип, муреккеп сѣзлерниъ чешитлерини тешиль этелер, дейлер.

С. Н. Муратовныъ фикирине коре, олар «грамматик джеэттен шекилленген тургъун ибарелердир» «...олар янъы мана ифаделемейлер, тек мананышъ мыкъдар ве сыфатыны денъиштирип, сѣзлериниъ редупликация усулынен япылгъан шекиллерини тешиль этелер», — деп яза Т. М. Гарипов. Кърымтатар тилинде де текрар сѣзлериниъ мустакийль чешит этип алынувы ашадаки фикирге таянып япылгъандыр. Тевиде Лейлянен айры одада бирге-бир лаф этти, (бирге-бир текрар сѣзюиниъ бу джумледеки манасы-шаатсыз, юзьме-юзь). Сышавджы бирден-бир къараргъа кельди (къатий, екане манасыны билъдире). Достлукъ эшкъына ялварам, бир де-бириниъиз алып бармаса, иш графиги бозуладжакъ, (кимдир, ким де олса манасында). О башыны котергенде чукъур ичинде иш къызышкъан, бетон юклю машиналар бири-бири артындан кельмекте эдилер, (сыранен, колонна манасында). Умер Массандра шарап комбинатышынь ишлериниен меркез шеэрге сыкъ-сыкъ келип кете, кимерде бир къач кунъге къала эди, (даима, мунтазам, вира манасында). Анаишъ къуванчнен толу юреги сыкъ-сыкъ урмакъта эди, (тез, чалт-чалт манасында).

Юкъарыдаки мисаллерден анылашыла ки, текрар сѣзлер де эр бир джумледе янъы мустакийль мананы ифаделейлер, шуныъ ичюн де олар айры чешит оларакъ классификациягъа кирсэтильди. Текрар ве чифт сѣзлер озъаратыш корюниши иле бир-бирине бенъзеселер де, япылувына коре эки айры группаны тешиль этелер. Къысқартылгъан сѣзлер: эки ве экиден зияде сѣзлер къысқартылып да тек биринджи сеслери алынып сѣз япыла ве оларда муреккеп сайыла: райком, сельсовет, КЪМАТ.

Файдаланылгъан эдебиятлар:

Меметов А. Татар тили грамматикасынынъ пра-

ктикумы. т. 1984 с. Куркчи У. Кърымтатар тили имлясына даир теклифлер. Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М. 1961. Гарипов Т. М. Башкирское именное словообразование. Уфа. 1960. Ганиев Ф. А. Методы и принципы изучения сложных слов. 1977. Ганиев Ф. А. Способы и типы образования сложных слов в современном татарском языке. 1983.

Ходжиев А. Узбек тилида къошма сузлар. Т. 1963. Маматов Н. Узбек тилида къошма сузлар. т. 1982. Амонов О. С. Словарь лингвистических терминов М. 1966.

ИНСАНЫНЪ ОМЮРИ

Эфсане

...Чокъ бинъ йыл эвельси
Ер къурресинде,
Исанлар,
Айванлар
Яшап башлагъан.
Къараргъан,
Янгъанлар
Нур улькесинде,
Кунеш эписиши
Бирдай ашлагъан.
Юнлю,
Я юнсиз...
Тилли,
Я тильсиз...—
Деген шей олмагъан,
Эпси бир акъран...
Лякин бойле яшав:
Акъсыз ве дипсиз...
Дайма озъара
Къавгъага огърагъан.
Олар эписи топланып бир
кунь,

Чокъкъа созулгъан
Меджлис къургъашлар,
Яшалгъан омюрге
Чекерек екюн: —
Энди бойле яшав
Олмаз, — дегенлер.
— Аятта насылдыр
Къанун олмалы,
Къанун бу —
Вакъыттен,

Эмирнен багълы,
Бизлерге ойле бир
Ёл сечип алмалы,
Анда акс олунсыш
Эр кеснинъ алы.
Эвеля, кимпинъ
Не къадар омюри
Оладжакъ,
Бельгилеп
Берильмек керек,
Вакъыты кельген сош
Эр шей ёкъ оладжакъ,
Кимсе бу дюньягъа
Олмайджакъ дирск, —
Бу фикир шу арьде
Башларда долана,
Эр кес башыны аскъан
Аскъан, ойлана.
Шу арь бириси
Башыны котере:
— Яшны бельгилейик,—
Деп фикир бере,
Фикирни шу арьде
Эпси бегене,
Ишни башламакъчюн
Шу ёл екане.
Олар тюшюнди,
Къараргъа кельдилер:
Инсаннынъ юмюри
Йигирми йыл, дедилер. —
Бу сёзге эписи
Олдылар разы,
Омюрчюн башланды
Ольчо — терази.

Бакъсалар ат
 Невбет беклей,
 Тарсыкъа,
 Башыны сагына,
 Солуна бура:
 — Санъа кыркъ йыл
 Етер, дедилер, —
 Ницюн аткъа чокъ
 Омюр бердилер?!
 Ат козюн ачты
 Эшитип бу сѣзни,
 Санки, аджджы тютюн
 Аджытгы козюни.
 Эпсине бир даа
 Назар ташлады,
 Элемли сѣзюни
 Айтып башлады:
 — Манъа бу къадар
 Яш неге керек?
 Ёкъса, оладжаммы
 Дюньягъа дирек.
 Эпси бир инсаннышъ
 Элине бакъам,
 Эгерден ярагъа
 Толаджакъ аркъам.
 Юкнинъ энъ агъырын
 Чекеджек де мен,
 Эмекте ич кимсе
 Манъа олмаз тенъ.
 Ёкъ,
 Манъа бу яшнынъ
 Ярысы етер,
 Ойле де кунълерим
 Чекишип отер...

Кене де эписи
 Меслеат эттилер,
 Атнынъ яшыны
 Йигирми эттилер.
 Къалгъан йигирмисин
 Инсангъа берип,
 Онынъ чересинде
 Хошнутлыкъ корип,
 Сонъ эпси бу сѣзни

Тасдыкъ да этти,
 Инсаннышъ омюри
 Сонъ кыркъкъа этти.

Бир четте кедерли
 Ятмакъта копек,
 Гъалиба, якъында
 Емеген отъмек. —
 — Санъа йигирми яш,
 — Дедилер шу анъ,—
 Бу сѣзни къабул
 Этмеди айвап:
 — Мен де инсаннышъ
 Элине бакъам,
 О севсе къуванам,
 Берсе ашайым.
 Даима бир озюм,
 Ёкъ башкъа аркъам,
 Азбарда,
 Къоранынъ
 Тюбюнде яшайым.
 Ойле олгъацда
 Не керек чокъ яш?!
 Олмагъан сонъ менде
 Дост ве аркъадаш.
 Манъа ярысы богъаздан
 Етер,
 Ойле де кунълерим
 Сувукъта отер.

Онынъ он яшыны
 Адамгъа бердилер,
 Инсаннышъ омюрин
 Элли йыл эттилер.
 Невбет маймунгъа келе,
 Динъленъиз,
 Онъа да йигирми яш
 Бирден айрыла...
 Маймун къаршы чыкъа,
 Динъленъиз,
 Кузьменъиз...
 Къаршы чыкъмакъ

дегиль,

Атта дарыла:
 — Мен даим чекишип,

Азапта яшайым,
Не эвим,
Не коюм —
Кечинем дагъда.
Темелли ашым ёкъ,
Не тапсам ашайым...
Онуы инсангъа
Беринъиз ал да?!

Маймуннынь айткъаны
Къабул олуна,
Инсаннынь яшы да
Алтмышкъа тола.

Ортагъа къарт мышыкъ
Давет олуна,
Озьара яш боллов
Эп девам эте: —
Санъа да йигирми
Яш етер дедик,
Озюнь сен бу ишке
Насыл бакъасынь?
— Ёкъ, олмаз.
Копекдай ашамам кемик,
Сыйлы аш ёкъ даим,
Нечюн якъасыз?
Манъа бу къадар
Яш неге керек?!
Ёкъса оладжаммы
Дюнъягъа дирек.
Эпси бир инсаннынь
Элине бакъам,
Эр кечкен тепеджек,
Меним, деп «агъа».
Аслыны айткъанда,
Он яш да етер,
Олмакъ истемейим
Иттен де бетер.
Къалгъан он яшны
Беринъ инсангъа,
Чокъ яш не керек
Бичаре айвангъа?!

Ойле де мышыкънынъ

Он яшы къошула,
Инсаннынь яшы
Та етмишке тола.

Джемаат эшитинъ,
Сонъу не ола,
Инсан укюмни
Элине ала.
Алемде яшайыш
Эп девам эте,
Инсан йигирми
Яшына ете.
Бу девир ичинде
Гъам-кедер корьмей,
Ич бир аш алсызлыкъ,
Ачлыкъ не,
Бильмей,
Истесе кезине,
Истесе ашай,
Инсан ер юзюнде
Яшаймы?...
Яшай!

Сонъра башлана
Ат берген омюр,
Одыр йигирми йыл,
Чалышмакъ керек.
Къазаджакъ,
Экеджек,
Дёгеджек демир,
Осьтюрмек керектир
Захире, терек.
Чюнки инсаннынъ
Муреккеп иши,
Онынъ элине бакъкъан
Джанлар чокъ,
Чалыша яз ве къыш
Демеден киши,
Чюнки, чалышмаса
Яшайыш да ёкъ.
Ат яшы бойле де
Эмекнен кече,
Инсан не къазаңса,
Шу вакъыт тапа...

Сонъ копек берген яш...
О да тез кече,
Балларын кувалап
Къорадан атлай,
Чюнки балалары
Пек шох, етишкен,
Бириси ишкир,
Бириси тенбель...
Оларгъа багъыра:
«Авлай», кунъ оте,
Озю иш япалмай,
Агъыра баш — бель...

Ондан сонъ келе
Маймун омюри,
Денъише бенъизи,
Узана эллер,
Маймунгъа бенъзей,
Тартыша тери,
Оюлып кетелер
Сенюк козьлери.

Етмиште башлана
Мышыкъ омюри,
Йымшакъ ве сыджакъ ер
Къыдыра адам.

Бегенген ерчиги
Оданынъ тёрю,
Насиат бермеге
Азыр о эр анъ.
Эр кес юкълайджакъта
Юкъусы къача,
Сёзлерин динълете
Истемегенге...
Халкъ айтса,
Эр вакъыт
Акъ сёзши айта:—
Мышыкъ яшын яшай,
— Дей бойлелерни.
Эки мышыкъ яшы —
Сексен дегени,
Учъ мышыкъ яшында
Докъсагга кельген.
Бу алны сынагъан,
Догъуры япкъан,
Аятта озюндже
Бир къанун тапкъан.

Керчскми?!
Бильмейим,
Сынай бакъышыыз!
Янълышы не ерде?
Тапсанъыз, айтышыз!

БАКЪАЛАР НЕ ИЧЮН ВАКЪЫЛДАЙЛАР?

Алем яратыла:
Къянат ве ер,
Сонъра пейда ола
Чешит улькелер.
Яваш-яваш ола.
Барлыкъ,
Мевджудат,
Адамлар дей бунъа
Бир сёзшен: аят!
Эвеля учъ чешит
Джанлылар ола,

Тири джан аяты
Шундан ёл ала,
Тиллилер,
Тильсизлер,
Эм вакъылдакълар,
Къурреде аятын
Башлайлар олар.
Оларынъ учю де
Сувда яшагъан
Сувда не булунса,
Оны ашагъан.
Тиллилер сувдан

Башын чыкъарып,
 Сув узьре ялдагъан
 Шейлерни къыдырып
 Багъыргъан;
 Тилимиз
 Олгъан сонъ бизим,
 Не ичюн даима
 Сув олсун юзюм.
 Айдынъыз,
 Эпимиз
 Мындан кетейик,
 Тиллилер бир олып
 Макъсадкъа етейик.
 Сёйлешмек истесек,
 Агъызгъа сув тола,
 Нефесинъ тутула,
 Пек осал ола.
 Айдынъыз,
 Бу ерден
 Къарагъа кочейик,
 Сувны тек истеген
 Вакъытта ичейик.
 Достлар да къошунъы
 Буюклер сёзюме,
 Къарагъа кочытилер
 Шу аннынъ озюнде.
 Тильсизлер:
 — Бизлерге
 Сув яхшы,
 — Дегенлер. —
 Лакъырды этмемиз,
 — Деп ваде бергенлер. —
 Ишмарнен анълармыз
 Бир-биримизни,
 Терк этмек
 Межянны,
 Шу денъизимизни. —
 Бойле де тильсизлер
 Балыкъ олгъанлар.
 Бир ерге кетмеден
 Денъизде къалгъанлар.
 ...Вакъылдакъ айванлар
 Де сувнынъ устюнде,
 Де далгъан,

Ялдагъан
 Сувнынъ астында.
 Олар сув устюнде
 Шамата котерген,
 Бир-бирин
 Чагъырып,
 Чеврени косътерген. —
 Бакъсанъыз
 Оларны:—
 Вакъ, вакъ...
 Кетелер,
 Тиллилер халкъ олып,
 Къарагъа кочелер.
 Тильсизлер балыкъ
 Олды да къалдылар,
 Яшав межянша —
 Сувгъа далдылар.
 Я бизлер,
 Бизлернинъ
 Тилимиз де бар,
 Чевикмиз,
 Сувдан да
 Этмемиз ишяр.
 Сувда ялдармыз,
 Къарада атлар...
 Ойле олгъанда не
 Фаркъ бар бизге,
 Ватандыр эм топракъ.
 Эм сув эпимизге, —
 Дей де пек кучлю
 Вакъылдашлар.
 Сес-седа...
 Дагълардан
 Аша-ташалар.
 Бир къачы дей:
 — Биз ким?
 Къуругъа кетемиз, —
 Дигерлер: —
 Сув яхшы,
 Биз мында отермиз...
 Эр кушъ къач кере
 Бойле давалар,
 Хусусан, денъишкен
 Кушлерни авалар.
 Атта геджелери

1921-ден бу куньгеджескир.

Шу девирлеринь озюне махсус айры-айры эдиб ве шаирлери олмакнен берабер озь рухы, озь мефкюреси ве озь мевзулары бардыр.

Бизим шимдики вазифемиз коре бильгенимиз ве такъат етиштире бильгенимизге коре шу девирлеринь халкъ ве рухча фаркъларыны мейданга чыкъаруб, эр бирерине коре къыймет бермектир.

1883—1905

Къырымнынъ Руснеге къошулмасындан «Терджиман» гъаджек кечкен 100 йыллыкъ бир заман татар миллетининъ эр джизтче (икътисад ве медениет) энъ агъыр, энъ тюшкюн бир девирдир.

Бу девирден башлап бутюн XIX-джи асыр бою вакъыт-вакъыт къозгъалуб девам эткен иджрет фелякети халкънынъ эр кунъ бир аз даа да сарскъан, факъырлешдирген, мал ве мулькюнден, топрагындан ве юз бишлердже джашнынъ ёллар ичинде, искелелерде, Къырым ве Анадолу ялыларында телеф олмасына себеб олгъан. Бу девирде ялынъыз муаджир тюрклерни догъа биле...Халкъ ялынъыз чарлыгъынъ зулмы, иджретиниъ фелякети, аскерликъ белясы киби бахтсызлыкъларнен мешгъуль. Бу девирде халкъ ялынъыз агълай...

Медений къурулушкъа, санъаткъа, шиир ве эдебияткъа истек олс...

Бу аджыныкълы алны XX-джи асыр шаири Асан Чергеев шу суретде тасвир эте:

Котеришди халкъ къаришгъа
Алтмыш бир сенеси;
Чогъусы джандан айрылды,
Мал, мевалдан кимерси.

О вакъыт-вакъыт кечти
Ахар миллет къолуна;
Койни запт эткенн турсун,
Эм де бизге къылына.

Йыкъылды койлер, юрт кесильди,
Мезарлыкълар ёкъ олды,
Ильге биша къурулды.

(«Ишит мевта не сёйлеюр» — 1905).

Чергеевинъ асырдашы — Шамиль Токътаргъазы иджрет фелякетини шу суретде тасвир эте:

Бир бучукъ миллион къадар вардыр о заман
Шимди пек аздыр: олса ики юз бинъ джан
Йинне чокъы буламаз сыгынаджакъ мекян...

Татар халкынынъ икътисадияты о заманда шу меркезде эди: Къаршыгъа кечкенлер топракъларыны уфакъ-тефек шейлерге денъишуб ве я ич бир шейге денъишмей, пек аз бир парагъа сатуб ве я ич сатмай ташлап кетелер.

Бу топракъларынъ эписи рус задекяны, чиновниклери ве ерли мырзаларынъ къолларына кече...

Бу девирде мырзалардан ялынъыз Къарашайский фамилиясыннъ къолуна Ор-ве Кезлев уездлери топрагъыннъ 1/1 кечкенини икяе этелер. (Къарарнен олмалыдыр). Файдалары рус задекян ве буржуазиясыннъ чарпыкътан мырзалар озьлериннъ «феодаллыкъ» къуввет, нуфус ве байлыкъларыны джоймагъа башлайлар.

Заметсиз, алдатылуб алынган козьяшлы топракълар кене заметсиздже, иркильмей ички, фухшат ве сефаетке (арамдап кельген борангъа) сарф этиле.

Лякин миллетинъ тенннден бу къуртлар ич бир дакъыкъа ве ич бир суретнен тюшмейлер-миллетни алдатмакъда девам этелер.

Буналарынъ сефаетини анылатмакъ истеген Чергеев шойле дей:

Кимиси эм сатуб мулъюн,
Тиреди тап ташына.
Кимиси ичти-къонушты эр кушъ,
Етди «боракъай» башына.

Къаршыгъа кетмиш ве я кетамай иште шу мырзаларынъ къолларында ве я вакъуф топракъларгъа сыгъынууб къалгъанлар исе дерен бир умютсизлик ичинде-эр кес бугунъ, ярын котерилъмек ниетинде ...чюнки: «иджрет ваджип!» эди.

Бу огъурсыз сёз, бу ханн мана бутюн къулакъларгъа ве мийлерге о дереджеде синъген эди ки, халкъ исарынынъ бир таши тюшсе, оны котериб еринге къоймай эди.

Пек дикъкъат этеджек шу ери эди ки, бу «иджрет ваджип» белясыны миллетинъ башына къопарган мырза ве моллалар (беш-он матювден башкъа) къаршыгъа кочьмей эдилер.

Ички ве исраф маразындан сакълана билъген мырза ве моллалар чар акимиятининъ энъ садыкъ къуллары, зулум алетлери, къамчылары эдилер. Чюнки «иджрет ваджип» илесинен рус задекян ве буржуазиясы ичюн Кыргымыны бошата эдилер.

Бу шартлар ичинде миллетинъ медений севипсини тасаввур этмек ичте кучъ дегильдир. Буны кене шу шаирлеримиз пек яхшы косътерелер. Чергеев дей:

Эм факъырлыкъ, эм джанллыкъ,
Бизни ёлдан къалдырац;
Чеккен биле бу эзистни
Дюньяда булмаз (ич) акърац...

Шамиль Токътаргазы исе:

Илим керек, парасы ёкъ огренмеге,
Дили багылы, чареси ёкъ сёйленмеге
Бир авеси бар, гъайры (шей) ёкъ бесленмеге...

дей.

Иште тап «Терджиман» гъаджек бойле кельген бу девир онынъ чыкъмасынен тюрленмеге меджбур ола. О кунълерде иджрет белясы сийрекленмеге ве эвельки къувветини джоймагъа башлады. Чюнки: этек астындан олса да халкъкъа «иджрет ваджил» шнарыннынъ бир долап, бир къапкъандан ибарет олгъаныны анылаткъан баш фикирлеримиз чыкъа.

Козьяшы булутларисен къаплы. Къасеветли, къарашлыкъ укъумызда «Терджиман» киби биринджи йылдызыгъ догъмасы, ялынъыз Кырымда дегиль, бельки даа зияде, бутюн тюрк-татар алеминде «бир медений инкыляп башлангычы», бир медений амилли эди.

О заманнынъ баш шаири Осман Акъчокъракълы 20 йыл сонъ «Терджиман»нынъ хызметини шойле хуляса эте:

Ачылды теракые ёл ахисте-ахисте,
Ачылды мектеп джедиде субьян ичюн;
Эр гидже артты авес илим ве маарифете,
Йыгъылды субьян мударисе тасиль ичюн.

«Терджиман»нен башлангъан медений уяныкълыкъкъа хызмет эткенлер де яваш-яваш «Терджиман»нынъ башына топланалар. Бекир Эмекдар, Амид Нуреддин, Исмаил Лёманов, даа сонъ Айвазов, Акъчокъракълы, Яя Байбуртлы ве башкъалары. Бу затлардан эписининъ китап шкилинде эсерлери олмаса да, керек язылы эдебиятымызынъ догъмасында ве керек о замандан берн иджитманй ве медений омюримизде буюк хызметлери кечкендир.

Булар эвельки тюрк-татар изиджиллары киби умумий мевзуларнен огърашмагъа саде Русие мусюльманлары иктисадий, сиясий ве медений омюринден амелий меселелер ортагъа къоя-эфкъаре умумисени ошлар тарафына топлай эдилер: топракъ, койло, мектеб ве медресе исляхы, халкъ хукъукы (духовный посалаи) ве къадынлар хукъукы меселелери къабыльдендир.

Бу девирде мектеп (усул-ы джедид) ве маариф меселеси мемлскетинъ бутюн меселелеринден устюн...атта иктисадий, сиясий-отъмек, сув — меселелеринден де кескин къоюла.

Усул-и джедид меселеси бутюн мыллетни эр джезте бири-биринден пек фаркълы эки боллокке айырды: молла, мырза, агъа ве ошларынъ нуфузы астында булунгъашлар, эски фикир, эски мектеп ве эски дюнья сакъчылары. Эмекдар зиялылар, эмекдар яшлыкъ ве янъы фикирли моллалар-усул-и джедид курашчилери.

Умумистен бу девирни Убайдуллин ве профессор Чо-

бан-заде киби эдебиятымызнынъ пек акълы оларакъ «усул-и джедид деври» адамакътадырлар.

О девирде эски ве янъы мефкюре арасында къавгъалар о дереджени тапкъан эди ки, усул-и джедид тарафдарларыны «къазакъ», «ярым къазакъ», «рус» ве я кяфир саймакъ, онлары тахкъип этмек, котеклемек ве атта ольдюрмеге къасд этмек уджюмлерни ич де шашыладжакъ ишлерден дегиль эди. О заман-нынъ яш, усул-и джедид оджасы олгъан шимдики къарт эдиби-миз Сабри Айвазов аркъадашны ольдюрмек макъсадынен ягъы мектеп душманлары мутаасиблер тарафындан гедже пенджересиден 35 фунтлыкъ таш атылгъаныны озю икяе этмектедир.

Бу усул-и джедид девринде бизде белли башлы эйи яздыжылар ве шаирлер етишкендир: «Терджиман»нынъ саип ве бапши (эсасчысы) Исмаил Гаспринский, Исмаил Лёманов, Бекир Эмекдар, Амет Нуреддин ве даа сонълары Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Асан Нури, Аджи Абибулла, Сейид Абдулла Озенбашлы ве башкъалар киби.

Бу девирде, эвельдже, «Терджиман» саифелеринде парча-парча чыкъуб да сонъундан китап халинде чыкъарылгъан «Дар-уль Рахат мусульманлары» икяеси Кырымда бедий эдебият намына басылгъан биринджи китап олса керектир.

1891-джи йылы чыкъарылуб Гаспринскийнинъ эсери зан этилген бу кытабынъ Асан Нуринынъ къалем махсулы олгъаны асырдашлары сёйлемектедир.

Эндулус арап медений омюринден алынуб олдукъча арув, саде бир тильнен язылгъан бу эсеринъ гъаеси: Эндулус киби арап мусюльмашларынъ элинде булушгъан бир мемлекетинъ не медениетке ве не де къадын урриетине маша олмагъаны фикрине ерлештирмек олса керек эди.

Бундан секиз йыл сонъ-Осман Акъчокъракълы тарафындан—Токътамыш ханнынъ Сарай омюринден романысы бир икяе язылуб, 1899-да Петербургда Ильяс мырза Борагъанскийнинъ матбаасында басыла. «Ненкеджан ханым тюрбеси» намындаки бу икяенинъ тили о заманнынъ романынынъ «осмашыджа»сынынъ садесидир.

Керек тарихий джиэттен ве керексе ильки Кырым омрюнден язылгъан китап олмасы исабынен къыйметли бир эсердир.

Бунынъле берабер О. Акъчокъракълы-Пушкиннинъ мешур «Багъчасарай чешмеси»ни ве «Тилимин» тюркчеге терджиме этуб русча ве тюркчесини къаршы-къаршыгъа бир китапчыкъта олмакъ узре йине шу йылы Петербургда бастыргъандыр.

Бунынъ тили «Ненкеджан ханым тюрбеси»нинъ тилинден даа саде олмакънен берабер, везни ве эскидже дестан ве къасиде везнидир:

Гирай назар дике къалмыш
Тютер люлеси агъызында
Мутий къуллар диван дурмуш
Явуз ханнынъ этрафында.

Везидже тюшкюнлик пек коп олмамактын берабер, шу кытбада да корюльгенине коре кяфисге дикъкят этильмеген. Бундан эки йыл сонъ — 1901-де йине О. Акъокъракълы тарафындан «Крыловдан он кыс» терджиме этилоб йине Петербургда И. Борагъанскийнинъ матбаасында басыла. Лякин бу эвелькисине коре услопче, эзгидже де даа аз мувафакъетлидир.

Мутлакъа мелек киби олмалыдыр сешинъ сесинъ,
Йырлы назлым, кель, утанма, эштем хош сесинъ!
Устадырсынъ нагъмес бойле гузеллик иле сен,
Къушлара гер падишах кылсакъ ярашыр эм сен!

Шу кытбадан корюльгенине коре, терджимеджи бир бейит-де эм аруз, эм де пармакъ ольчоси къуллашган.

Йисе шу йылы Абдулгъафар Шейх-заде тарафындан «Крылов темаслятындан терджимелер» адлы бир манзум терджимелер меджмуачыгы да «Терджиман» матбаасында бастырылуб чыкъарыла. Бу эсернинъ эвелькисине кыяс этильгенде даа аджеми, терджиме, услоп ве эзгиде даа тюшкюн олгъаны корюшор. Кыяс ичюн айны «Къаргъа ве тильки» манзумесининъ айны кытасыны кетиремиз:

Догърусы, сешинъ мелек сесли сесинъ вар,
Йырла, ай, джаным, кыз къардашчыгъым, этме ар;
Дюльберликте акърансызсынъ ерде пек уstad,
Ляйыкъ санъа олмакъ къушлар падишахы ад!

Китапнынъ башлангыч сёзюнде терджимеджининъ де инкъар этильгени киби онлнъ русча зайыф билъгени ве назм къаиделеринен пек аша олмагъаны анылашыла.

Бу девирде Багъчасарайда Зынджырлы медресе мудериси Аджи Абибулла деген бир шавр олгъаныны билъсек де, языкъ ки, эсерлерини коралмадыкъ.

«Оладжагъа чаре олмаз» пьесини язган Сейид Абдулла Озенбашлынынъ да басылмагъан эль язысы, манзумелери бардыр. Бу шаиринъ де чокъ эсерлеринен таныш олмады исек де, аз-коп коре билъсенлеримиз онынъ эсас мевзуларыны, рухыны бир дередже тайин этмек мумкюндир: О, о заманнынъ икътисадий ве медений омюрини акс этдирмеге чалышыр. Бунъа шу ашагъыдаки парчалар делильдир;

Пычакъчы, пычагъы кечмез,
Яптыгъы къаруле кечмез,
Земане санъатын билъмез,
Не ичюн, не мушкульдир бу!..

Шу парчадан да «усул-и джедид»нинъ энъ «догъмыш» бир шиири олгъаны анылашылыр:

Бакъ, маймунлар адам олды,
Филлер эп тербие алды...

Халкынынъ джаиллигинден чеккен къальбий азабы о къадар къувветли олмалы ки: «Маймунлар биле адам олды, биз ошлардан да артта къалдыкъ...» «Филлер биле тербие алды, биз тербиесиз къалдыкъ!..» демек истеген.

Йене шу девирде олса керектир ки, Исмаил Лёмановнынъ «Исмаил Гаспринскийнынъ терджименалы» ве о асырынъ «япй татар эдилери» намында эсерлер язгъаныны билемиз. Лякин бу эсерлер «Терджиман»да ве башкъа газеталарда парчаларнен басылуб китап шеклине кирмеген олмалыдыр.

Иште шу черик асыр къадар бир заман зарфында, эсерлеринен бизге белли олгъан эдип ве шаирлеримиз шунлардан ибарет олса керектир. Бу девир «усул-и джедид деври» акъкъында сёзюмизни битирмеден эвель шуны да къайд этмешимиз ки, мемлекет идаресинден тюшюрилген ве шу юзьде сиясий ве икътисадий омюрден чекильген бир сынфынъ биле мефкюресин халкъ кутълелери мийинден аз заман ичинде къолай-къолай силнимез.

Бунъа нашъ олабильмек ичюн узун муддет халкъ кутълелери зихниетининъ тербие этильмеси шарттыр, бу да анджакъ эски аким сынфы ерине янъы бир сынфы кельдиги такъдирдедир.

Албу ки, Къырым ханлыгъы ве задекян сынфынынъ йыктылмасынен онынъ ерине башкъа янъы бир сынфы кечмедик ки, эски мефкюре ерине янъы сынфий бир рух ерлештирмеге чалышсун.

Истибдадлы татар ханлары ерине даа зияде залым рус чары, татар задекян ве мемурлары ерине рус дворян ве чиновниклери кельди ки, сонъкилеринъ сынфий файдалары эвелькилерден айры олмамакънен берабер (чюнки эр экисининъ де бахты эмекдар халкънынъ джелъкесинде къурула эди) чар укюметининъ руслаштырув сиясети ве христианлаштырув хульеси халкъны эски мефкюреге-аксине даа зияде багълады.

Чюнки янъы шорбаджылар зулумда эвелькилерине рахмет окъута эдилер. Шу себептендир ки, бизим медениет севиемиз XIX-джы асырынъ сонъуна къадар «феодализм» узеринде къалгъан бутюн ислям алеминде олгъаны киби, орта асырлар «къюран воста» медениетинден, схоластик мефкюреден ибарет эди.

Окъугъанымыз аля: «Ахмедие», «Мухаммедие», «Мевлюд», «Сейтбаттал гъазы», «Кесик баш» ве саире киби хурафат эди. Буннынъ бойле олмасына рус чарлыгъынынъ «миллий сиясети» коп ярдым этти, моллаларымыз, мырзаларымыз ве медреселеримиз бу догъруда укюметинъ «корь» ярдымджылары, алетлери эдилер.

Ильминский киби мешур миссионерлеринъ лейхалары узерине ачылгъан «Учительский школалар»нынъ татар балаларына ашлагъан зихиети халкъны рус медениетинден-демек ки, медениетден (чюнки айрысы ёкъ эди) урькюте эди.

Хуляса, бу асыр этрафында Русне тюрк-татар халкъынынъ

джеалети, вахшиети огърунда не япылмакъ, не къадар пара ве эмек сарф этильмек мумкюн олса этильгендир.

Иште, «Терджима»нынъ ве онынъ этрафында топлангъа-пларынъ тарихий вазифеси, укюметинъ бу ишкенджеси астында этильмеден, шу эки рух, чюрюк зихниетнен курешмек эди. Иште, керек «Терджиман»нынъ ве керек онен бирликте чалышанларынъ бир якъда шу нъдеки душманларнен курешуб, дигер якъдан укюметнен хош кечшимек тактикалары да бундан илери кельсе керек.

«Усул-и джедид деври» далгъадан-далгъагъа чарпкъан бир гемидай, де йыкыла, де тура, 1905 инкылябына къадар девам эткендир.

1905—1917

Бутюн Русие тюрк-татарлар бу шартлар ичинде тапкъан 1905 инкылябы эмекдар кутълелери тарафындан сонъ дередже сыджакъ ве къуванчынъ къаршылана.

Лякин бир тарафтан тюрк-татар улъкелеришинъ санайышъ (промышленность) сонъ дередже зайыф олмасы ве я иче булунмасы юзюнден пролетариатнынъ ёктылыгъы, экинджи тарафтан кой эмекдары узеринде молла, задекян ве байларынъ нуфузы даа дери булунмасы халкъ кутълелерининъ инкылябкъа ишиси къошулмасына манна олгъандыр.

Бу шартларынъ Кырымда даа къуветли олмасына бакъмадан, аз да олса, Кырым яшылыгъы арасындан о заман инкылябкъа къошулгъанлар чыкъкъан эди, бунлар арасында социаль-революционерлер, социал-демократлар ве пародишклерге къошулгъанлар да бар эди.

1905 инкылябынынъ догъурдыгъы ве о заманнынъ сиясий ве иктисадий омюринен «азнкъапп» олгъан янъы шаир ве эдиплеримиз инкыляпчыларымызынъ сиясий мефкюрелерини озъ эсерлеринде акс эттирелер.

О заман Девлет Думасында Кырым векили булушгъан Решид Медиев озъ нуткъларында «бир авуч» кырымтатар адындан сёз сёйлемек дегиль де, бутюн Кырым эмекдарларынъ талиинни бутюн Русие эмекдарлары талииннен байлай.

Бундан эвельки девирни «Усул-ы джедид деври» адамакъ мунасиб иссе, 1905 инкылябындан башлангъан девирге де «уяныктыкъ деври» ады бермек ляйыкъдыр.

Инкылябдан къач айлар сонъ чыкъмагъа башлагъан «Ветан хадими» газетасы, башында Сабри Айвазовнен берабер, бир такъым янъы яызджыларынъ инкыляпчы хулкълы язылары да шу рухта эди.

Топракъ, койло ве къадын укъукъы, мектеп ве маариф меселелери даа амелий (конкрет) суретде къоюлалар, бушларынъ алы ичюн даа джесаретли тедбирлер теклиф этиле эдилер.

Шу суретде хулъаса этиле билъген «программ» этрафында янъы шаир ве яызджылар мейдангъа келе: Решид Медиев, Асан

Чергеев, Ш. Токътаргъазы, Джелал Меинов ве базы яш оджалар.

Бу шаир ве хадимлеримиз ялынъыз мевзуджа дегиль, тиль ве услюпче де ерли эдилер. Бундан ялынъыз бедий эдбиятнен огърашкъанлар: Чергеев, Токътаргъазы ве бир аз даа Меинов эдилер. Чергеевинъ 1905 сенеси, Джанкойде Абкин чыкъардыгъы «Ишит мевта не сёйленюр?» намындаки узун манзумеси (поэм) керек тасвир къуввети, керек инкъиябий рухы ве керексе тилънинъ саделиги джизтлеринден юксек къыйметли бир эсердир.

Къырымда иджрет къыргъынындан къалгъан халкъ тёкюн-тиснишъ икътисадий ве медений омюри бу эсерде сонъ дередже джанлы бир суретде тасвир этильгендир...Мезардан тургъан мевта озъ юртуны шойле тапа:

Дюштим душман къапкъанына
Къалдым, сандым къабатке.
Къувдылар бени, дедилер: «Пошёл!
Татарский лопатке!»

Гедже-кунъдюз къыдыруб татар койи тапамагъан «мевта»
Къырымны таныялмай:

Дедим, аман, сен билесинъ,
Бу насыл (бир) мемлекет?
Бешим бильген Къырым олса,
Савгъан экен берекет!

«Пошёл! Татарский лопатке!» деген къазакъны ичте бсена-
магъан Чергеевинъ «мевта»сы немсе коюне кельгенде:

Аплашыла,булар, — немсе;
Фурт-фурт этип сёйлене.
Торасыдыр банъа коре,
Къазакъдан айю корюне

деп яза. Халкънынъ икътисадий альпы бу «мусафирге» ашь-
латкъан койло агъызына Чергеев шу сёзлерни къоя:

Вакъуф бу кой, саабы «казна»,
Аренда тута джемаат,
Кечинемиз такъан-тукъан,
Эльде энъ кучъ зенаат:
Таш чыхъаруб, ер къазалар,
Зор эдерлер энъи эле —
Айрылмаз бу гъарипчик
Не къадар терлер тамса ере.

Иш бунен къалмай-шаир кескин ве тешкериджи козынен,
халкъ байгъушлыгъынынъ энъ дерен нокъталарыны коре ве бу
аджышыкълы левхаларны бизге косътере:

Алымызны эм бакъынъыз,
Усть-башымыз ялангъач.
Чекилемиз дюнья ичнде,
Эки кунь юрсек, бир кунь ач.

Бу аджныкътылы алны корьген «мевта»:

Дирингизингъ ёкътыр фаркъы
Мезарда яткъан олюден,

демеге меджбур ола. Шундай икътисадий шараитлер алтынгда
инълеген халкънынъ меденный севнесини шаир шай тасвир эте:

Сейлер оджа, чоджукъ беним,
Тек суклер бабанынгъ;
Беним уран ерим янмаз,
Атешине Алланынгъ!

ве нетиджеде:

Бу себепле балачыкълар,
Мектебе кельмез къоркъудан:
Онынъ ичюн миллет джанль,
Ачылмаз козьлер юкъудан.

О заман халкънынъ сиясий омюрнен алуб-вереджегини де
Чергеев шу бейитнен сонъ дередже ачыкъ ве чыпкакълыгъыннен
къостере билъген:

Къанда варсангъ эшитесинъ
Салта муфтий давасын...

О вакъыт ялынъыз задекянгъа махсус олгъан бир акънен
сайлангъан муфтий сайлавлары — бир джумхурнет ренси, я кабинет
денъиптирмек къадар эмиетли сайлыр эди.

Чергеев бу «Ишит мевта не сёйлеюр?!» эсери ичюн жандарма
ндареси тарафындан апс идилуб махкумеге чекильген ве къач
йыллар апс джезасына махкум алгъандыр.

Чергеевнинъ кимер газет ве журналларда басылгъан ве я ич
бир ерде шимдигеджек басылмагъан пек къыйметли шиир пьес-
лери бардыр.

Булардан башкъа эввельдже язылуб да, къач йыллар къол-
дан-къолгъа долашкъан сонъ 1917-джи сенеси басылгъан «Такъ-
дыр» поэми эджель киби, къадер киби хурафаткъа уджюм эткен
эпъ кескин эдебий ве рухий бир силлях эди.

Бу поэмде шаир, татар къадыны талийининъ насыл исарлар-
нен къоралангъаныны, рух ве ирадесининъ насыл ольдюриль-
генини лек эдибана бир суретде тасвир эте:

Бир агъанынгъ Ветаны бу ер —

Оны сармыш бутюн исар.
Къайда джанлар гъазаплана —
Олер-догъар байгъуш къуллар.

Даа ашагъыда къадынларымызгъа айван муамелелери эти-
лгенини косътерир:

Саталар эм сёйленмезлер,
Оласынымы ол разы?
Дерлер, эбет, «такъдирдир,
Бойле язылмыш башкъа язы».
«Адет дегиль-эзиетдир бу
Сатмыш бизи идуб айван,
Ёкъдыр ичерисинде
Бизни акъай, акъран сангъан

Татар къадынлыгъынынъ талийинен таныш олмагъан бир
кимсеге оны тасаввур эттире бильмек ичюн шу парчадан даа
белигъ бир сёз айтыламаз:

Кунеш, еллер урмаз юзе,
Идер джанлар гъает элем.
Дым уйлернинъ ичерисинде,
Алыр бизи вакътсыз верем...

Къадынларнынъ джаиллигинден джанаварджасына файда-
лангъан эдепсизлеринъ къадышларына чектиргенлерини пек джа-
шлы бир суретде анылатыр;

Кими сифиллис — чюрме хаста:
Кетириллер bize эльден.
Мезар корьмий таркъар вира,
Куньден-куньге сагълам беден.

Шу гъарип кыз агъызындан «гъарип юрегинъ чапаланмасы-
ндан» ве «алтын-кумюштен» бизге файда кельмейджегини ве
анджакъ «бизге бир ярыкъ керек» олгъаныны айтуб, кызгъа
шойле нсъян эттирир:

Ачыл дивар огюмден тез,
Батсын ерге акъ ташлары!
Зулум верген такъдиринъ
Версин бея(сын) козяшлары.

Чергеев къадышларымызны «сокъакъ урриетше», «бульвар
медениетинс» чагъырмай:

Чыкъсанъ эгер сен языкъкъа,
Ондан омюр чокъ бетер;

Авропанын¹ тыш модасы,
Къызчыгъым, яшыңа етер!

деп ягылыпш «урриеттен» ве чюрюк «меденнет»ден келеджек хавфкъа онларынын козюни ачар. Чюнки о биле ки:

Пек чокъысы ана дилни
Ёкъ этмеге чалыша.
Джаилликден чыжъмыш ёлдан
Бир-биринен талаша.

Чергеев иджитиманй ве заманынын инкыляпчы шаири олмактын бедшй бир устадыр. Шаирлеримиз арасында аягый феякетлерни о къадар догъру, дерин корюб де, о къадар бедний (художественный) шкиллерде тасвир эткен Чергеев биринджи ве бельки тек бир шаирдир:

Учты къушчыкъ пенджеренден,
Быракъты Эсма эм къафесин,
Ичти зезрин, йыкъылды сре,
Алды сонъра джан-нефесин.

Эсманын шу аджыныкты оломн ве озь оломниден, яш онын таабириндже «джаныны азат» этмесинден эввель, озю кибн къафесте апс олунган къушчыгышы азат этмесини тасвир эткен шу парча не къадар джавлы, не къадар самимий бир левхадыр.

Бу къыйметли шаиримизин эски иптидаий мектебинден башкъа бир ерде татарджа окъумаюб тасилини «татарская учительская школа»да русча оларакъ корьгенниден язган ве къонушкан тили тамамынен ишленмеген сарф ве нахв къанделерине пек о къадар уйдурылмаган бир татарджадыр.

Шу себептен Чергеевнин тильде, назмда косьтерген мувафакьетлерни анджакъ табиий истидадынын махсулларыдыр.

Онын языларында дегиль ялынъыз вези ягылыпшыгъы, атта сарф ве нахв янълышлары да булуныр.

Бунсы берабер Чергеевин яш эдебиятымызга керек тильдже, керек саньатча пек буюк хызмети бардыр.

Неширге Шевкет Юнусов азырлады.

«Окъув ишлери» журналында басылган Абдулла Лятиф-заденин «Кърымтатар эдебиятынын сонъки девири акъкъында» серлевалы бу марузасынын сонъунда «Девамы бар» деп язылган олса да, онын девамы басылмады, яхутта о акъкъында малюмат ёкъ. Филология илимлерни намзети Исмаил Керимовнын айтканына коре, Къазанда чыккъан «Октябрь» журналында шунъа бенъзеген маруза басылган экен.

Рефат Чайлакъ

КЪАРА ЮРЕКЛЕР

Анам,
манъа эр вакъыт, яваштан сёйлер эди:
— Балам,
къувангъанынъны дуймасын кимсе.
Кушьджилик башымызгъа чокъ белялар кетирди.
Дуям,
кене де, ябаний рузгяр эсе...

Гъарип анам чокъ фаджиалы кунълер кечирди.
Юргини къара яныкълар къаплады.
Озю аджджы ичти, башкъаларгъа шербет ичирди.
Лякин, эйиликке эйилик тапмады.

— Эр кеске юрегинъни ачма, балам, дост беллеп
Къара юреклер бар арамызда, балам.
Меним юрегим тельчеленди, дерт бийлеп,
Мен, якъан эйиликлериме пск янам.

Ах, аначыгъым! Чекиштинъ бу дюньяда, эбет.
Къоркъу, яныкъ сарды сенинъ юрегинъни.
Ах, мен билем, билем целер олды буцдан себеп,
Коралмадым фераланып юргенинъни.

Сени анъсам, даим юрегим таша, агъларым.
Мен санъа таянгъыч оламадым, анам.
Къуртаралмадым беля-азаптан, не япарым?!
Янам, джеэшем атешлеринде, янам!

КИМГЕ КЕРЧЕК...

Кимге керчек, кимге ялан бу дюнья.
Мен беллесем, эр кес бойле алдана.

Бири-бугунъ, бири- ярын ер тапа...
Агълап-сызлап кунъ кечире, тер тёке.

Акъшам ятыш, саба турса, къуваца,
Куню кечсе, шукюр, алла, дей онъа.

Тапса-ашар, тапса-ичер, бичаре,
Зоргъа къалса, къыдырыр о бир чаре.

Мына бойле кечер омрю алдавенен,
Бар яшайыш — куньлер, айлар ве йыллар.

Мына бойле; омюр, олюм, даванен...
Къалабалыкъ, шаматалы бу ёллар...

АФАТЛАР ДУЯМ

Ава олмаса, атеш янмаз, мен билем,
Сен олмасанъ — олерим деп беллерим...
Сенсиз тёкюле япракълар сарарып,
Сен олгъанда, танълар догъа агъарып.

Бааръ кельсе, ал гуллерге бакъарым,
Сени гуллер арасындан тапарым.
Къарашлыкъта, ёлда фенер якъарым...
Кечкенлерден ярем, сени сорарым.

Дерелерден, озенлерден сорарым,
Акъкъан, ташкъан сувлар илле айтырлар.
Тапар исем, къуджагъыма сарарым,
Эминим мен шадлыкъ куньлер къайтырлар.

Къайдасынъ, айт, кимлерге назланасынъ?!
Юрегим белялар, афатлар дуя.
Не келесинъ, не бир мектюп язасынъ...
Залым-зулум олды манъа бу дюнья.

ИДЖРЕТНИНЪ ЭКИНДЖИ ЙЫЛЫ*

Иджретнинъ экинджи йылында да гъазават урушлары девам этти. Бундан макъсад даима мусульманларгъа уджюм этип тургъан мушрыкъларнынъ козьлерини къоркъузмакъ, эм де этрафтаки къабилелернен анылашып, Мединени къорчаламакъ эди. Буват, Шафеван ве Ушейра гъазаватлары бу макъсаднен япылды.

Бу ерде Абдулла бин Джахс серийеси (дин дженки вакътындаки разведка манасында) узериинде бираз токъталайыкъ. Ресульалла секиз кишилик бир группаен Абдулла бин Джахсны Нахле вадисине ёллады. Элине бир мектюп берди. Мектюпининъ эки кунъ ёл юрюльген сонъ ачылмасыны эмир этти. Эмир этильген вакъытта мектюпини ачтылар. Анда шулар язылгъан эди: «Бу мектюбимни окъугъан вакъытта Мекке иле Таиф арасындаки Нахле вадисинде булунырсынъ. Анда бир дуракъ (лагерь) къуар ве Къурейш къабилесиши козетирсинъ. Топлангъан хаберлерини бизге бильдирисинъ».

Абдулла бин Джахс «Баш устюне» деп ёлуны девам эттирди ве душман топракъларына кирдилер. Нахледе меккели бир тиджарет кervанына расткельдилер. Уджюм этеджек олдылар. Факъат Реджеп айында къан тѣкмек ясакъ эди. Реджеп айы битесяткъан вакъытта уджюм этти, кervанбашыны ольдюрди, эки адамы эсир алды ве кervаннен берабер Мединеге къайттылар. Ресульалла оларнынъ бу якъаныны бегенмеди: «Мен сизлерге харам айында чарпышмакыны эмир этмеген эдим», — деди. Олар: «Биз реджеп айы битти зан эткен эдик», — дедилер. Мусульманлар да оларнынъ бу аркетлериши бегенмедилер. Серийеге къошулгъанлар къайгъы ичинде къалдылар.

Меккели мушрыкълар «Мухаммед ве достлары харам айында къан тѣктилер», деген лаф даркъатгылар. Фырсатчы еудийлер де бунъа къошулдылар. Бу вакъытта бир ает-и кериме эндирильди. Аетте шойле эмир этиле: «Сенден харам айында дженк этювнинъ себбени сораилар. Де ки:

* Девамш. Башы кечкен санларда.

О айда дженклешмек буюк гунадыр. Факъат инсанларны Алла ёлуздан чевирмек, Ошы инкяр этмек, Месджид-и Харамны зияретни ясакъ этмек, о ернишъ эалисини Месджид-и Харамдан чыкъармакъ Алла къаршысында даа да буюк гунадыр. Фитне исе адамшы ольдюрмектен даа буюк бир джинаесттир. Эгер оларнышъ эллеринден кельсе, дининъизден вазгечтиргендже дженклешювден токътамазлар». (Бакъара Суреси, 217)

Ает серийсеге къатылгъан мусульманларны тынчландырды. Пейгъамберимиз де пайына тюшкен гъаниметни алды. Мушрыкъларнышъ быракъылмасы ичюн де къуртулып парасы истенильди. Эки эсирнишъ бириси Меккеге къайтарылды, дигери исе мусульманлыкъны къабул этип, Мединеде къалды. Мусульман олгъан эсирнишъ ады Хакем бин Кейсан эди.

Хакем Ресульалланышъ узурьша кетириле. Пейгъамберимиз оны мусульман олмагъа давет эте. Хакем ред эте. Бунышънен къалмайып, андан-мышдан лаф этип башлай. Бунъа даянып оламагъан аз. Омер, «Я Ресульалла, бунышъ мусульман оладжагъы ёкъ. Мусааде этинъ, башыны кессейим», — дей.

Алланышъ Ресули мусааде этмей. Сабырлы эди, не къыза, не де багъыра. Оны экинджи дефа мусульманлыкъкъа давет этти. Хакем бираз йымшады ве сорады:

— Ислям недир?

Ресульалла джевап берди:

— Ислям ортагъы олмагъан бир Аллагъа иман ве ибадет, Мухаммеднишъ онынъ къулы ве Ресули экенине шеадет этмецъдир, Хакем «мусульман олдым!» деди ве келиме-и шеадет кетирди.

Пейгъамберимиз шу сёзлерни айтты: «Эгер сизнишъ онынъ акъкъындаки фикиринъизге уйып да оны ольдюрген олсам, джеэннемге киреджек эдим».

Бунынъле Пейгъамберимиз Ислямшы анълаткъан адамлар не дереджеде сабырлы олмакъ кереклигини косьтерди. Айны заманда бу онынъ не къадар инсанларнышъ эбедий къуртулышы ичюн къайгыргъаныны да косьтерген гузель мисальдир.

КЪЫБЛАНЫНЪ ДЕНЪИШТИРИЛЬМЕСИ

Йыл 623...Иджретнишъ 17-нджи айы. Реджеп айынышъ базар эртеси кушо. Къыбла Къуддустан Кябеге денъиштирильди.

О замангадже мусульмашлар эп Къуддускъа бакъып намаз къыла эдилер. Пейгъамберимиз аз. Ибраим тарафындан япылган мукъаддес бина Кябге бакъып намаз къылыпмасыны истей эди. Мусульманлар да Кябени истей эдилер. Мухаджирлер де бу себепле ваташларыны хатырлайджакълар.

Дженаб-ы Хакъ Ресулининъ ве мушшлерининъ арзуларыны ерине кетирди. Бир кунъ Кяшатнынъ Эфендисин Бишр бин Беранынъ анасыны зиярет этмеге кетти. Уйле вакъыты олды. О ердеки месджидде намаз къыла эдилер. Дёрт рекатлыкъ фарзынынъ эки рекатыны къылган эдилер ки, къыбланынъ денъиштирилъмеси иле багълы ает эдирилъди. Аетте шойле эмир этиле:

«Юзюнънинъ сыкъ-сыкъ семагъа чевирильгешини Биз мытлакъ коремиз. Сени хошвут этеджек къыбланы чевиреджекмиз. Артыкъ юзюнъни Месджид-и Харам тарафкъа чевир. Къаерде олсанъыз олуъыз, юзюнъизни о тарафкъа чевиринъиз. Кендисине китап берильген христиан ве сундийлер де билрлер ки, бу эмир Раббинден кельген акъикъаттыр. Алла оларынынъ япкъанларындан хаберсиз дегильди». (Бакъара Суреси, 144)

Буны эшиткенинен Пейгъамберимиз юзюнъи Месджид-и Харам бетке чевирди. Джемаат да онъа уйды. Бундан толайы бу месджидке «Эки къыблалы месджид» денильди.

Алланынъ Ресули даа сонъра къыбланынъ денъиштирилъгенини илян этти.

БЕДИР ДЖЕНКИ

ДЖЕНК АЗЫРЛЫКЪЛАРЫ

Мушрыкълар Ислям кунешини сёндирмек ичюн эр тюрлю айнеджилеклерге къапылалар. Бунынъ ичюн дженк башламакъны биле тюшонелер. Бунынъ ичюн бир тиджарет кervаны азырладылар. Бу иште меккели бинъ къадар адам иштирак этти, яни озь малыны къошты. Керванны Шамгъа кетирдилер. Керванда бинъ девс бар эди. 40—50 сакъчы тарафындан къорула, кervангъа Эбу Суфьян ёлбашчылыкъ япа.

Кervанынъ 50 бинъ динарлыкъ сермасси бар. Маллар сатылган сонъ мусульманларнен дженклешмек ичюн сила сатып алышаджакъ.

Пейгъамберимиз бундан хабердар эди. 312 кишиден

ибарет гоньюллинен сеферге чыкты. Рамазан айы, сыджакъ бир яз куню эди. Эписилери ораза тута эдилер. Факъат о сыджакъта ораза тутмакъ ве ёлджулыкънынъ сыкъынтыларына къатланмакъ кучъ эди. Онынъ ичюн Пейгамберимиз оразаларнынъ ачылмасыны эмир этти.

Душманнен Бедир мейдангъа, Меккеге, Мединеге ве Суриягъа кеткен ёлларнынъ бирлешкен еринде къаршылашаджакълар. Мусульманларнынъ учъ байрагъындан безаз союны Аз. Мусаб бин Умейр, эки къара байракътан бирисини Аз. Али, дигерини де Аз. Сад бин Муаз ташымакъта эдилер.

Эбу Суфьян Ислям топракъларына киргенлеринен мусульманларнынъ не япыш-япмадыкъларынен меракъланды. Олар кербангъа мани олмакъ ичюн ёлгъа чыкъкъанларыны билген сонъ Бедирге кетмейип, Кызыл деңиз боюна кетти. Меккеден де ярдым истеди.

Меккеге кеткен хаберджи къурейш къабилесини аякъта турсатты. Аман-аман эр бир аиленинъ кербанда малы бар эди. Малларынынъ телюкеге огърайджагъыны тиююшип къоркътылар. Бу къоркъу къыска заманда бир орду топлады. Оларнынъ 100-и атлы, 700-и девели эди. Орду 950 кишиден ибарет эди. Силяланыш ёлгъа чыкътылар. Ордугъа Эбу Джехиль ёлбашчылыкъ япа. Аскерлерни дженкке давет этмек ичюн чалгъыджы ве йырджы къадышларны да ордугъа алдылар.

Эбу Суфьян Меккеге барды. Амма къурейш чокътан ёлгъа чыкъкъан эди. Кербаннынъ къуртулгъаныны айтып, аскернинъ кери къайтарылмасыны талап этти. Эбу Джехиль бунъа разы олмады. Ич олмадым, мусульманларнынъ козюни къоркъузмакъ ниетинде эди. Буны анълагъан Эбу Суфьян: «Языкъ олды къавмыма. Эбу Джехиль деңмек истемеди. О буны халкъта баш олмакъ севдасы иле япты. Азгъынлыкъ; эксиклик ве огъурсызлыкъ кетирир. Эгер Мухаммеднинъ адамларынен расткелишсе, иши биткендир», — деди.

Мусульманлар мушрыкъларынынъ дженк япмакъ ниетинен ёлгъа чыкъкъанларыны анъладылар. Мусульманларнынъ дженклешмек ниетлери ёкъ эди. Ресул-и Экрем дин къардашларынен акъыл танышмакъ истеди. Оларны топлап, фикирлерини сорады. Кербанны такъип этеджеклерми, ёкъса дженклешеджеклерми? Базылары ойле, базылары бойле дедилер? Дженклешмек тарафдарларынынъ фикри агъырлыкъны тешкиль этти. Сад бин Муаз айтты: «Я Ресульалла, биз санъа иман кетирдик ве сени тасдыкъ эттик. Сенинъ айткъанларынынъ акъ олгъанына къаи-

дыкъ. Я Ресульалла! Насыл истесенъ, ойле яп! Биз сеншен берабермиз. Сени хакъ диннен ёллагъан Аллагъа емин олсун ки, сен денъызге далсанъ, биз де сенинъле бирликте далармыз. Биз душмангъа къаршы кетмектен чекинмеймиз. Дженк вакътында кери дёнмемиз. Алланынъ берекети илэ юрсет бизлерни!»

Эр кес бу къараргъа къолтутты. Бир авуч мусульман озьлеринден учъ къат арткъач душмангъа кокюс кереджек. Къараманджа урушмакъны, Къуръаннынъ ифадесиндже «Олюмнинъ агъызына кирмеге» (Энфаль Суреси, 5, 6), шейт олмакъны козьде туткъан бу иман къаршысында насыл бир кучъ тура биледжек эди? Иманлары сырадагълар киби олгъан, сонъсыз кучъ ве къувет саиби Аллагъа базангъан муминлер къаршысында анги маддий къувет даяна биледжек? Олар хакъ диннинъ саиби Алла огърунда дженкледжеклер. Хакъ ёлдадар. Динлерини, иманларыны эздирмейджеклер, Исламнынъ кучюни косьтереджеклер. сенелер девамында бу нурны сёндюрмек истегенлерге къаршы куреш этеджеклер. Алла Къуръанда: «Диниие ярдымджи олгъанларгъа ярдым этеджегим», дей.

Аз. Саднынъ сёзлери Ресульалланы севииндирди. Парылдагъан козьлеринен сахабына бакъаракъ деди: «Юрюнъ ве Алланынъ лутфи иле шад олунъ! Иште, къурейшнинъ йыкъыладжакъ ерини шимдиден корьген кибим». Мусульманлар джошты, шевкъле кеттилер. Джума куню, ятсы маалинде Бедир якъынына келип къондылар. Ресульалла мушрыкъларнынъ 950—1000 къадар адам олгъанларыны анълады, оларгъа дженк этмейип, артларыша къайтмакъны теклиф этти, амма чокътан дженк къарарында олгъан мушрыкълар разы олмадылар.

ДЖЕНКТЕН ЭВЕЛЬ

Дженк куню якъынлагъан сонъ Алланынъ Ресули ордусыны дженкявер низамгъа чекти. Оларны мухаджирлер, хазречлер ве эвслилер группасына айырды. Тураджакъ ерлерини ве сыраларыны косьтерди, сонъра аскерлерине шойле деди: «Озь ерлеринъизни ташлап кетменъиз. Меп эмир бермегендже дженкявер аркетелерни башламакъыз. Душман сизге якъышламадан эвель окъларынынъызны атып исраф этменъиз. Душман къалкъаны ачылгъан вакъытта окъ атынъыз. Душман эйиндже якълашкъанда таш атынъыз. Даа да якъынлагъанда сюнгулернен иш корюнъиз, душманнен кокюс-коkyске кельгенде къылыч къулланынъыз».

Муджахидлер аман азырланып башладылар. Эр кес озю булунган ерге таш йыгды.

Пейгамберимиз бутюн гедже ибадет этти. Ибадеттен сонъра шу дуаны текрарлады: «Аллам, манъа япкъан ваденьши ерине кетир! Аллаам, шу бир авуч муджахид ёкъ олса, артыкъ санъа ер юзюнде ибадет этеджек кимсе къалмаз».

Эртеси куню душман ордусы корюнди. Ресульалла сонъки кере ордусыны козьден кечирди. Агъанынъ къардашнен, бабанынъ огъулнен, дайынынъ торуинен джекклешмеси не къадар агъыр эди. Амма къальпте иман ёкъ олса, къаршысындаки адамлар кимлер олгъаныны анълап оламай эди. Мусульманлар къаршысында турган ве козьлерини къан баскан душманларга дегерли джевап берсиджеклер.

Араплардаки адет боюнджа дженк башламаздан эвель, эр эки тарафтан бир къач йигит чыкъа, дёгюшс, бундан сонъ дженк башлана. Факъат мушрыкълар бунъа уймадылар. Аткъан бир окъларынен Мыхджа исмли бир сахабийини шент эттилер. Бойледже, ислям ильки шентини берди. Мушрыкълардан Рабиа огъуллары Утбе ве Шейбенинъ огълу Велид мейданга атылып чыккыты ве мусульманлардан дёгюшмек ичюн эр истеди. Оларнынъ къаршысына энсар къабилесинден учь адам чыккыты: Аз. Убейде, Аз. Хамза ве Аз. Али.

Уруш башлар-башламаз Аз. Хамзанен Аз. Али озь ракъиблерини ерге сердилер. Аз. Убейдеге ярдымга ашыккыты ве онынъ ракъибини де ольдюрдилер. Агъыр яралы Убейденинъ янына Пейгамберимиз кельди ве онъа шент оладжагъыны ве Джешнет-ул-Фирдевске киреджегини айтты. Артыкъ дженк башланды Ресульалла дюньки дуасыны кене текрарлады:

«Аллайым, манъа япкъан ваденьши ерине кетир! Аллаайым, бу бир авуч муджахидни ёкъ этсенъ, артыкъ санъа ер юзюнде ибадет этеджек кимсе къалмаз».

ДЖЕНКНИНЪ ИЛЬК АНЪЛЕРИ

Тарих Рамазан айынынъ 17-сини косьтере эди. Кунешнинъ парылтылары алтында къылычлар шакъырдады. Дженк башланды. Эр эки орду бутюн кучьлеринен бири-бирине сарылды. Ресульалла энъ ог сафларда уруша, тосат-тосат «Зафер бизимдир!» деп айкыра. Алла ёлундаки олюм къоркъунчлы дегиль. Пейгамберимиз бу ёлдаки

олюмшинъ энъ юксек макъамда оладжагыны айта: «Мухаммеднинъ къудрети элинде олгъан Аллагъа емни этерим ки, бу кунъ Алланынъ ризасына уяракъ, сабыр ес себат косътеререк, чарпышкъанлар ве артына къайтмадан огге кеткенлер ольдюрлир экен, Алла мытлакъ дженнетине кирсетджектир».

Бу сёзлерни эшиткен сахабилер эджанлана, душман узерине джесаретнен атылалар. О анъде хурма ашаяткъан Аз. Умейр Пейгъамберимизнинъ бу сёзлерини эшиткенинен хурмаларны атты, «Не яхшы! Не яхшы!» деерек, къылычны чыкъарып, душманларгъа уджюм этти, бир чокъ мушрыкъларны ольдюрген сонъ шейт олды. Мусульманлар къараманджа дёгюше, душман устюне джесюрликнен атылалар.

Алланынъ Ресули элиндеки къумны душманларнынъ бетлерине септи ве: «Юзьлери къара олсун! Аллайым, къальплерине къоркъу сал, аякъларына титреме бер!» деп дуа этти. Бу къумнынъ эр бир данеси душманларнынъ козьлерине кирди ве козьлерини къапатты. Бу Алланынъ эмири эди. Къуръан-ы Керим бу муджизени шойле апълата: «Оларны аткъанынъ заман, сен атмадынъ, Алла атты» (Энфаль Суреси, 17)

Дженабы Хакъ ёлундаки ёлджыларгъа мелек ордуларынен ярдым этти. Джебрайль Алейхисселям беяз сарыкълы учъ биш мелекнен кельди. Мелеклернинъ эр бири аладжа ренкли атларнен эди. Пейгъамберимизнинъ сагында ве солунда турып урушалар. Урушнынъ энъ меракълы нокъталарындан бири эзелий ислям душманы Эбу Джехильнинъ ольдюрильмеси эди. Бедирге меккелилерни кетирген ве оларны урушкъа тешвикъ эткен о эди. Ислям муджахидлери Эбу Джехильни тапып ольдюрювде ярышлаша эдилер. Ниает, энсар къабилесинден Арфа Хатуннынъ еди огъуллаарындан Муаз ве Муаввиз Эбу Джехильни таптылар. Оларнынъ экиси де яш эди. Эбу Джехиль аякъларындан яралангъан эди. Уруш къызгынлыгынен жаралы олгъаныны да дуймай эди. Атта, жаралы элини саллантысынен кедер этмесин деп аягынен басты ве къопарып атты. Иште эки яш йигит Эбу Джехильни бу алда коръди, ооъа уджюм этти, къылыч дарбелеринен ерге йыкъты ве ольди зан этип кеттилер.

Пейгъамберимиз там о эснада сорады: «Аджеба, Эбу Джехиль не япты? Ким кетип бакъар?» Муджахидлер коше буджакъны арамагъа башладылар, амма оны ич бир ерден тапалмадылар. Тапалмагъан сонъ кенс къыдырдылар. Пейгъамберимиз онынъ ольдюриледжеги хатырлады,

чюнки дженк башламаздан эвель Ресульалла мушрыкъ ёлбашчыларынынъ оледжек ерлерини косьтерген эди.

Ниает, Абдулла бин Месудны булды. Джан чекн-шмекте эди. Аягыны бойнуна басты, «Эй Алланынъ душманы, ниает, Алла сени хор этти, корьдиньми?» деди. «Эй деве чобаны, пек сарп бир ерге чыкъкъансынъ. Бир буюк кишининъ къавмы ве къабилеси тарафында ольдюрильмеси шимди олгъан бир шей дегиль. Сеи манъа бугунъ кимнинъ енгенини, зафер къазапгъаныны хабер эт!»

Ибни Месуд, «Зафер ве гъалибиет, Алла ве Ресули тарафындадыр» деди.

Эбу Джехиль ачувланды, кене эзелий кишини тѣкти: «Мухаммедке барып айт, шимдиге къадар онынъ душманы эдим. Шимди душмавлыгъым бир къат даа артты». Абдулла бин Месуд онынъ артыкъ къонушмасына фырсаат бермеден башыны къылычнен кести, Ресульаланынъ узурьна кетирди ве «Иште, Алланынъ душманы. Эбу Джехильнинъ къафасы» деди. Ресульалла деди: «Къулуна ярдым эткен, динини устюн къылгъан Аллагъа амду-сена олсун. Бу умметнинъ фиравини иште будыр».

Эбу Джехиль ольдюрильген сонъ душман аскерлери шашмаладылар. Умеййе бин Халеф адлы дигер бир ислям душманы да бу урушта ольдюрильди. «Алла бирдир» деген Аз. Билялны пек чокъ азаплагъан эди о. Талий шимди оны Аз. Билялнынъ къаршысына кетирди. Кечмиш козь огюнде джашланды. Аз. Билял «Умеййе бин Халеф куфюрининъ башыдыр. О къуртулса, мен къуртулмам!» деди ве узерине атылды, къылычыны къалдырып эндирмесинен Умеййесининъ ерге йыкълмасы бир олды. Къурейш ёлбашчыларындан энъ сонъки ольдюрильген бу эди.

Бутюн бу олып кечкенлерден сонъ мушрыкъларгъа къачмакътан башкъа ёл ёкъ. Уруш мусульманларнынъ зафери, мушрыкъларнынъ енъиловицен битти.

НЕТИДЖЕ

Джешкте мушрыкълардан 70 къадар адам ольдюрильди, о къадады да эсир алынды. Мусульманлардан 14 киши шсит олды. Мушрыкъларнынъ ёлбашчыларындан 24 киши ольдюрильди. Пейгъамберимизининъ эмиринен олюлер бир чукъургъа толдурылды. Алланынъ Ресули мушрыкъ олюлерине мураджаат этти, «Эй къуйыгъа толдурылгъанлар! Раббиньзининъ сизге ваде эткенлерининъ керчек ол-

гъаныны корьдинъизми? Мен Раббимнинъ маъна ваде эткенлеришинъ керчек олгъаныны корьдим» деди.

Сахабийлер айрет ичинде къалдылар, «Я Ресульалла, олюлернен сёйлешесинъми?» дедилер.

«Меним сёзлеримни сиз олардан яхшы анълап олмаз-сыпъыз» — деди Ресульалла. — Олюм ёкълыкъ дегильдир. Къабирде де аят бардыр. Олюм, иште, бир ер денъиштирмедир. Биз о alemлерни корьмегенимиз, о ернинъ шартларыны билмегенимиз ёкълугъына делиль оламаз».

Ресульалла Бедирде шейт олгъан мусульманларнынъ джэнназе намазларыны къылды.

Зафер хабири Мединеге барып чыкъты.

Бу заферге Алланынъ ярдымынен иришилди. Инает, бу олып кечкен вакъианен багълы бир ает эди: «Мухакъ-къакъ ки, сиз Бедирде зайыф алда экен, Алла сизге ярдым этти, сиз зафер къазандыпъыз. Ойле исе Алладан къоркъунъ ки, онынъ ярдымына шукюр эткен олурсыз». (Ал-и Имран Суреси, 123)

Бу ает эр заман, эр вакъыт яшагъан ве Алла ёлуида олгъан мусульманларгъа бир пусла оладжакъ.

Зафер ислям динини пекитти, Ресульалланынъ дуасы къабул олунды, Алла вадесиини ерине кетирди.

Бедир зафери мусульманларни севиндирди, Мекке мушрыкъларыны къайгы ичинде къалдырды. Бир къысым еудийлер, «Тевратта айтылгъан сонъки Пейгъамбер будыр! Ич бир кучъ онъа тенъ келип оламаз. О эп гъалип келеджектир» деп иман кетирдилер.

Хабеш уюмдары заферни эшиткенинен, «Алла Ресулине Бедирде ярдым эткен» дисрек Аллагъа амду-сена айтты.

Зафер тек Мекке мушрыкъларына дегиль, дживвардаки къабилелерге де тесир этти.

БЕДИР ГЪАНИМЕТИ ВЕ ЭСИРЛЕР

Магълюп олгъан ве артларына бакъмайып къачкъан мушрыкълар, бир чокъ малларыны кериде ташлап, къуртулдылар. 10 ат, 50 деве, чокъ мыкъдарда къырмазы къадифе, эв ве кийим эшыялары, арбий алетлер ве силялар булар джумлесицен эди.

Пейгъамберимиз Бедир урушундан учъ кунъ сонъ ёлга чыкъты. Сейер денильген ерде къонды ве гъанимет малларыны мусульманларгъа дагъытты.

Бедирде 70 къадар мушрыкъ эсир алынган эди. Ре-

сульалла эсирлернинъ эр бириши бир мусульман аскерге берди. Оларнен яхшы муамеле этильмеси кереклигини айтты. Мусульманлар ашны эсирнен берабер ашайлар. Ресульалланынъ тевсиесинен мусульманлар ойле даврандылар ки, озылери бир къач хурманен кечинип, отъмсклерини эсирлерге бердилер. Эсирлернинъ эллериши багълай эдилер, чездилер.

Аз. Омер деди: «Я Ресульалла, олар санъа ифтира аттылар, сени мемлекетинъден чыкъардылар, эписинишъ бойнуны ур».

Аз. Эбу Бекир шойле деди: «Я Ресульалла! Булар бизим акърабаларымыздыр. Мендже, олардан къуртулыш акъкъы алып, азат быракъмакъ керексинъ. Олардан алгъан къуртулыш акъчаларымыз къяфирлерге къаршы курсишмизде бизге къувет олур. Алланынъ оларшы догъру ёлгъа къойыш, бизге ярдымджы япмасы да мушкюльдир».

Сонъундан эр эсирден дёртер бинъ дирхем алышаракъ, азат этильди. Парасы олмагъанлар окъумагъа-язмагъа бильгенлер 10 мусульман баласына окъумакъ язмакъны огретюв шартынен азат этильдилер. Олар озылери путперест олсалар да олар огреткен илим элял эди. Ислам динининъ къапылары айдалы эр бир ишке ачыкъ эди.

АЗРЕТИ АББАС МУСУЛЬМАН ОЛДЫ

Эсирлер бирер-бирер къуртулыш акъчасы берип азат олунгъан вакъытта Аббас «Парам ёкъ» деп тирсене. Ресульалла, «Я о алтынларынъ къаерде къалды Аббас?» деп сорады. Аббас шашкъышыкънен, «Насыл алтынлар?» деди. «Аиленъ Умми берген алтынларны айтам. Сен апайынъа, бу сеферде башыма не келеджегини бильмейим. Эгер бир де-бир феяжетке огърап, къайталмасам, шу къадары сенинъ ичюндир, шу къадары Абдулла ичюндир, шу къадары да Убайдулла ичюндир» деп берген алтынларны сорайым.

Аббас шашыш къалды. Шу сёзлерни зорнен айтты: «Буны санъа ким хабер этти?»
«Алла»

Анълады ки, артыкъ мусульман олмагъа ич бир машина къалмады. Йегеши (торуны) керчектен де Алланынъ пейгъамбери экен. Аман шу ерде келиме-и шесадет кетирип мусульман олды. Сонъра да къуртулыш акъкъы берип, Меккеге кетти.

Факъат Аз. Аббас мусульман олгъанышы гизледди.

Меккеде олып кечкен вакъиаларны бир-бир язып, Пейгъамберимизге бильдире, мусульмашларгъа ярдым эте эди.

Ресульаллагъа ве мусульманларгъа якъаап феналыкъларышен джеэннемден озюне ер къазангъан Эбу Лехеб, Бедир дженкине къатылмады ве ерине Али бин Хишамны ёллады. Дженктен сонъ олып кечкенлер акъкъында малюмат топлады. Эбу Суфьян ибни Харис онъа шуларны анълатты: «Валлаи, биз, о топлулукъкъа расткельген сонъ тыр-мыр олдыкъ. Олар кимимизни ольдюрди, кимимизни эсир алдылар. Факъат мен халкъны къабаатлайым. Беяз бенъзли бир топ аскернен къаршылаштыкъ ки, оларгъа къаршы турмакънынъ чареси ёкъ».

Эбу Лехеб ачувланды ве Эбу Рефининъ юзюне бир шамар урды, бунен де къанаатленмейип, оны дегип башлады. Умми Фадл даяналмады: «Бичаре къулны эфендисин бу ерде ёкъ деп дегесинъми?» — дидерек, элине бир чадыр дирегини алды ве Эбу Лехеппинъ башыша урды ве ярды. Эбу Лехеб башышдан къанлар акъа-акъа о ерден кетти.

Бедир магълубиети оны пек сарсытты. Къайгъысындан махв олды. Джеседи бир къач кунъ эвде къалды. Ойле бир пис къокъу дагъылды ки, атта огъуллары биле яныша барып оламадылар, сонъундан узакътан сув сепип, ювмайып комдилер. Бойледже, дюнья кене бир ислям душманындан темизленди.

МУНАФЫКЪЛАР САНАДА

Ислямиет Мединеде буюк бир тезликнен яйылды. Халкълар топ-топ олып, мусульманлыкъны къабул этелер. Къальплер, акъыллар онынъ эмирине бойсуна, онъа сыгъыналар. Артыкъ Мединеде ислямнынъ яйылувына мани оладжакъ мушрыкълар ёкъ эди. Бунынъ ичюн онынъ яйылмасы даа къолай эди. Амма, бу ерде даа буюк бир телюке чыкъты. Булар ичи-тышы бир олмагъан, гонъюльден инанмагъанлары алда озьлерини инангъан этип косъ-терген мунафыкълар эди. Мунафыкълар мушрыкълардан да зарарлы эдилер. Олар мусульмашлар арасына кире, къафаларыны къарыштырыджы чешит суаллер бере, фикирлеринде шубелер догъура, ислямгъа олгъан садакъатларыны сарсытмагъа чалышалар. Мунафыкъларнынъ ёлбашчысы Абдулла бин Убей бин Селуль эди. Иджреттен эвель Эвс ве Хазреч къабилелери озьлерине къырал сайлайджакъ олгъан эдилер. Атта къыраллыкъ таджы биле

сымарлагъан эдилер. Пейгъамберимиз Мединеге кельген сонъ Эвс ве Хазреч къабилелери мусульман олды. Абдулла бин Убейнинъ къыраллыгъы ушутылды. Абдулла бин Убей асылында мусульмашлыкъны джемаат киби къабул эткен олса да, бу динге кин беслей эди. Этрафына бир къысым кишилерни топлап, фитне къазанышы къайнатты, ислямгъа ишанчларыны сарсытмагъа чалышты. Бу ал Ресульалланы ве мусульманларны раатсыз этти. Бу вакъытта «Мунафыкъынынъ Суреси» назиль олды. Иззетнинъ, юджеликнинъ, къуветнинъ, Алла, Ресули ве муминлернинъ олдыгъы бильдирильди.

«Акъкъынъда бир сюре кельди. Ресульалланынъ яшына барыш, ондан афу исте» дедилер. О исе шойле джевап берди: «Меним иман кетирмемни эмир эттиниз, иман эттим, малышынъ зекятыны истедиiniz, бердим. Энди Мухаммедке седжде этмектен башкъа шей къалмады».

Джекден къайткъанда, Ресульалла оны яшына чагъырып, Мурейши дженкинден къайтаткъан вакъытта сёйлеген сёзлерини не ичюн сёйлегенини сорады, о исе «Мен о сёзлерини ич бирини сёйлемедим, Валлаи» деди. Лаф айткъан кишини яланджылыкъта къабаатлады. Къураи-ы Керим мунафыкъларынъ эп бойле эки юзлю олъгъанларыны, аслы яланджылар оларынъ озылери олгъанларыны бильдирди. Бир кунъ онъа Азрет Али ёл устюнде расткелип: «Абдулла, Алладан къоркъ, мунафыкълыкъ этме! — деди. — Чюнки мунафыкълар Алланынъ энъ ашагъы яраткъанларыдыр.» О да озюни акълап: «Эй Хасан-ынъ бабасы, меним акъкъымда бойле лафларны сёйлесинъми? Валлаи, бизим иманымыз сизинъ иманышъыз киби ве бизим тасдыкъларымыз сизинъ тасдыкъларышъыз киби-дир», — деди. О кеткен сонъ аркъадашларына кулип шойле деди: «Коръдишъизми, насыл яптым? Иште, оларны коръгенде сиз де меним киби япынъыз».

Къураи-ы Керим, Бакъара Суресининъ 17-нджи астинде бойлелерини давранышыны шойле анълата: «Олар иман эткенлерге расткельгенде инандыкъ дерлер. Шайтанлашкъан реислери ве аркъадашларынен янгъыыз къалгъанда, Асылында биз сизнигъле берабермиз, оларнен иште шакъа этемиз» дерлер. Асылында Алла оларнен шакъа эте, ташкъышлыкълары, азгынлыкълары ичинде серсери долашмагъа мусааде эте. (Бакъара Суреси, 15) Факъат олар буны анъламайлар.

Кесе бу мунафыкълар мусульманларнынъ бирлик ве бераберликке, кучъ ве къуветке айрыджа итиядж дуйгъан ашьлеринде мусульманларгъа энъ буюк дарбени эндирмек-

тен чскинмейлер. Ухуд урушында 300 кишилик тарафдарларын бирликте исям ордусындан айырылдылар. Тебук сефери вакытында исе 80 мунафыкъ чешит маначыктарын Мединаде къалмакъ ичюн изин истедилер. Дженик азырлыклары девамында мусульманларнын шевкъларыны къырмакъ ичюн «Бу сыджакъта уруш этилирми? Кетмейик» дедилер. Орду ёлгъа чыкъкъанда кене Абдулла бин Убейнинъ ёлбашчылыгындаки бир группа ордудан айырылды, исям динине куфр сёзлер айтты. Аз. Омер даянамайып, бойнуны урмакъ ичюн изин истеди, факъат Пейгъамберимиз мусааде этмеди.

Бабасынынъ япкъанларышы дуйгъан ве халис бир мусульман олгъан огълу Абдулла бир кунъ Ресульаллагъа кельди ве деди: «Я Ресульалла, бабамнынъ ольдюрюлдегени хабер алдым. Эгер бу ишни керчектен япмакъ истесенъиз, мусааде этинъ, оны мен ольдюрсийм». Алма Ресульалла мусааде этмеди.

Мединедеки мунафыкълар тек Абдулла бин Убей ве онынъ этрафындакилер дегиль эди. Еудийлеринъ ве Медине тышындаки къабилелеринъ ичинде де мунафыкълар бар эди. Еудийлер Бедир урушы Пейгъамберимизнинъ къазанчы олгъаныны, «Теврат»та хабер этильген сонъки Пейгъамбер олгъанышы, онынъ огюнде ич бир кучъ туралмайджагыны огренген олсалар да ишлерине келишимегени ичюн мунафыкълыкъ япа эдилер. Бу мунафыкълар Эвс ве Хазреч киби къабилелеринъ къардаш олмасыны, мусульманларнынъ къуветленмесини истемей, оларны бири-бирине къаршы къоймакъ ичюн араларышы бозмагъа чалышалар. Бир кунъ бу эки къабиленинъ базы корюмли адамлары бир ерде пекъ яхшы къонушып отура эдилер. Шас бин Къайс деген бир еудий мунафыкъ оларны бойле алда корип, «Булар бойле этип анълансалар, бизим мында ер тутмамызгъа имкъан ёкъ» деди. Сонъра бир еудий генчини ёллап, оларгъа Буас урушыны хатырлатмасыны сёйледи. Генч айтылгъаны киби япты. Эки къабиле де кечмиш кушлерни хатырлады, яваш-яваш къызып башлады, «истесенъиз кечмишни текрарлая билемиз» дениледжек дереджеге барды. Вазият Пейгъамберимизге билдирилгеннен о ерге етишип кельди, ибретли бир къонушма япты ве Эвс эм де Хазреч адамлары япкъанларыша пешман олдылар.

Алланынъ Ресули мунафыкъларны исим ве джисим оларакъ биле эди. Оларнынъ фитне ве фесатларына ёл бермей, тосат-тосат япкъанларышы юзлерине айта. Бир кересинде бир мунафыкъ группасынынъ гизлидже плашлар

къургъанларыны коре, янларына келип, «Сиз шу-шу макъ-садларнен бирлештинъиз. Бойле-бойле сёйлединъиз. Турынъ, Алладан афу истенъ, мен де сизинъ ичюн афу истейим», дей.

Къубалы мунафыкълар мусульманларны больмек ичюн бир джами яптырдылар. Дженаб-ы Хакъ Пейгъамберимизге вазиятни анылаткъанынен айрылыкъ урлукъларыны сачмакъ ичюн япылгъан бу джамини йыктырып-яктыра, оларнынъ хайн планларыны нетиджесиз къалдыра.

Ресульалла оларгъа къафирлерге корюльген чарелерни корьмеди. Чокъ керелер афу ёлуны тутты. Оларнынъ бир къысмы халис мусульман олды ве бойле имкянны сакълап къалды. Ресульалла мунафыкъларны бильгени алда оларнынъ юзьлерине урмады. Бойледже, озьлери олмаса биле балаларынынъ ислям авасы ичинде бирер мумин оларакъ етишмелерини темин этти. Мунафыкъларнынъ бир къысмы бу эки юзьликке даянамайып, сонъундан акыкый иман эльде эттилер. Умумен, мунафыкъларнынъ бу тавурлары муминлерни даа ачыкъкозь ве тедбирли олмагъа давет эте. Бири-бирлерине даа сагълам багъларнен багъланмаларыны талап эте.

Ресульалла мунафыкъларны такъип этмек ёлуны тутмады, бу такъдирде о лакъырды ичюн къафирлерге мевзу берген олур, эм де ишнинъ керчек вазиятиши бильмеген мусульманлар арасында къарышыкълыкъ догъуыр эди. Ресульалла мунафыкъларгъа къаршы ерине ве заманына коре чаре къулланды. Бойледже, оларны бир нокътада токътатты, фитне ве фесатларына фырдат бермеди, болушмелернинъ огюни алды, бир къысмынынъ да акыкый иманнынъ эльде этмесине себеп олды.

МЕДИНЕДЕ ЭХЛИ КИТАП

Эхли китап дегенде еудийлер ве христианлар акъылгъа келе, чюнки иляхий бир китапкъа инангъан исанларгъа эхли китап дейлер. Пейгъамберимиз пейгъамберлигини илян этмезден эвель Эвс ве Хазреч къабилелери якъында бир пейгъамбер чыкъаджагъыны озъаралары айтыша эдилер. Онъа башта озьлери инанаджакъ, кучъ ве къувет буладжакъ эдилер.

Тарихнынъ эр девринде самимият ве догърулыкътан узакъ еудийлернинъ бу сёзлеринде тураджакълары бекленильмез эди. Тевратта анылатылгъан пейгъамбер тама-

миле Пейгъамберимиз олгъанына бакъмадан, эп инатлыкъ косътерелер. Илыкъ вакъытларда Пейгъамберимизни озъ тарафларына чекмекни де туюшюндилер, лякин сонъра бу ниетлеринден вазгечтилер.

Меккеде Алла Ресулининъ къаршысында мушрыкълар тура эдилер, Мединеде оларнынъ ерлерини мушафыкъ еудийлер алды. Еудийлер озълерининъ дushmanлыкъларында о дереджеге бардылар ки, Пейгъамберимизге инапмамакъ ичюн кенди китаплары Тевратны биле ишяр эттилер. Бакъара Суресивинъ 89-нджы аетинде бу акъта анъыла.

Акъылнен мантыкъкъа терс иш тутувда ярышлашкъан Еудийлер фесат чыкъармагъа, мусульманлар арасында шубе догъурмагъа, оларшы динлеринден чыкъармагъа чалышалар. Къыбла меселесинде эмиш-демиш догъуралар. Ислямнынъ джайрамамасы ве къуветленмемеси ичюн эллеринден кельген бутюн шейлерни япалар. Бутюн буларгъа рагъмен еудийлернинъ ичинде акъ-акъыкъатны коръген, Ресульаллагъа инангъан адамлар да ёкъ дегиль эди.

Христианлар исе Мединеде ёкъ дереджеде аз эдилер. Еудийлер Алла бирдир., деп Аз. Узеирни Алланынъ огълу оларакъ къабул этер экенлер, христианлар исе Алланы учълейлер, «Баба-огъул-мукъаддес рух» учълю бирликни къабул этелер. Оларнынъ фикириндже Аз. Иса Алланынъ огълу экен.

Ресульалланынъ энъ буюк макъсады еудийликнен христианликни акъылгъа терс анъламлардан темизлемек, аслы алыша, тевхид инанчъна иришмек эди. Ислям дини христиан ве еудий динлерини бирлик байрагъы алтына чагъырды. Аз. Муса ве Аз. Иса да бунъа чагъыргъан эдилер. «Биз Аллагъа да, бизге эндиргенлерини де, Ибраимге, Исмаилге, Исагъа ве онынъ торушларына эндирильгенлерге де Мусагъа ве Исагъа берильгенлерге де, бутюн пейгъамберлерге Раббилери тарафындан берильгенлерге де иман эттик. Оларнынъ арасында бир фаркъ коръмеймиз, бирине инангъанымыз алда, эписине бирден инанамыз. Чюнки биз Аллагъа теслим олгъан мусульманлармыз». (Бакъара Суреси, 136)

Еудийлер Аз. Исагъа да, Аз. Мухаммедке де инанмайлар, христианлар да Пейгъамберимизни къабул этмейлер. Аетте корюльгени киби ислям бутюн пейгъамберлерге инанмакъны шарт этип косътере. Эгер бир де-бир кимсе Аз. Мухаммеднинъ пейгъамберлигине инанып, Аз. Исагъа ве я да Аз. Мусагъа инанмаса мусульман сайылмаз. Бутюн пейгъамберлер айшы исан эсасларыны кетирдилер. Амма ислямнынъ тышындаки дигер хакъ динлер асылларыны къорчалап олмай, вакъты иле денъиштирилелер.

Иште, Ресул-и Экрем Аз. Муса ве Аз. Иса кетирген эсасларны кетире, Эхли китапнынъ къолайлыкънен инаныладжакъ бир дин олгъаныны косътере, яни ислям дигер хакъ динлерни ишкар этмей, аксине оларнынъ айны бир менбаадан кельгенини косътере. Аз. Мухаммед оларгъа бутюн динлерни терк этмекни эмир эте, яни иманларыны текмиллемекни айта, затен, ислям текмилейиджи (екюнлейиджи) диндир.

«Де ки, «Эй Эхли Китап христианлар ве еудийлер! Сизинънен бизим арамызда муштерек олгъан бир дурумгъа келинъ; Алладан башкъасына ибадет этмейик, онъа ич бир шейни ортакъ этип къошмайыкъ, Алланы унутып, бири-биримизни рабби эйлемейик. Эгер олар юзь чевирселер, сиз день ки: «Шаат олунъ, биз мусульманлармыз». (Ал-и Имран Суреси, 64)

Ресул-и Экрем та о заманларда Эхли Китапны бирлешмеге чагъырды. Бир къысым Эхли Китап акъыл ве мантыкъ талаплары эсасында бу акъыкъатларгъа уйды, бир къысымы исе акъыкъатны биле-биле уймады. Неджрандан кельген 60 кишилиик бир христиан группасы Ресульалладан чокъ шейлер сорады, онынъ китапларында анълатылгъан сонъки Пейгъамбер экенине эмиш олдылар, бунъа рагъмен, акъыкъатны биле-биле ишкар эттилер. Аз. Иса бир заман «Мен Алланынъ огълу олам» демеген. Алланынъ тышында танъри булмагъа, Онъа ортакъ къошмагъа шиддетнен къаршы чыкъты. Амма олар эп хачкъа табына ве Аз. Исагъа Алланынъ огълу демектен вазгечмейлер. Пейгъамберимиз де оларнынъ бойле къылсалар, мусульман олмайджакъларыны бильдирди. Хабешстандан кельген 15 кишилиик христианлар группасы ислям нуры иле шерефлендилер.

Пейгъамберимиз эр кеске олгъаны киби еудийлерге де гузель бакъа, оларгъа Тевратнынъ икметлерини хатырлата, озюнинъ Теврат ве Аз. Мусаны тасдыкъ этиджи оларакъ кельгенини айта, ислямгъа давет эте эди.

Еудийлернен бир анълашма япылды, бу анълашма эсасында бири-бирлерининъ алейхинде ич бир арекет этмейджек, Мединени бирликте къорчалайджакъ, бири-бирлерининъ душмашларына да ярдым этмейджеклер. Мединеде тиджарет аяты еудийлернинъ элинде эди. Олар озь мевкълеринден файдаланып, мусульманларны тахкыр-лемеге башладылар.

Еудийлер мушрыкъларны мусульманлардан устюн коре эдилер. Оларнынъ мунафыкъ такъымы исе бир куш келе мусульман ола, эртеси кунъ динден дёне, динни

оюнджакъ алына кетире ве, «Сабалеин Къуръангъа инанып, акъшам инкяр этинъ!» (Ал-и Имран Суреси, 72) деп, бунынънен мусульманларны динлеринден дѣндюрмеге чалыштылар. Тарихнынъ эр девринде бозгъунджы олгъан еудийлер мусульманларнынъ бутюн эйи ниетлерине бакъмадан, Мединеде фитне ве фесат къазанышы къайнатмакъта эдилер. Хусусан Бедир урушында мусульманлар зафер къазангъан сонъ, башта гизлиден япкъан шейлерини эди ачыкъ-ачыкъкъа яшып башладылар.

Мединедеки еудийлер учъ къабилеге болюселер. Къурайзаогъуллары, Надирогъуллары ве Къайнукъаогъуллары. Ресульалланен олгъан анълашмаларыны эп бозмагъа чалыштылар. Теджаввуз этип башладылар. Бир мусульман къадышгъа япкъанлары исе бардакны ташыргъан сонъки тамчы олды. Бир мусульман къадыны еудийнинъ тюкянына кире. О ерде булунгъан еудийлер къадынынъ орьтюсини ачмасыны истейлер. Къадын разы олмай. Ошы масхара этелер. Антериинъ этегини дуйдурмадан коте-рип, беллине илиштирелер. Къадын еринден тургъанынен махрем ерлери ачыла. Олар къахылдап кулелер, къадын ферьяд иле тышары фырлана. Бир мусульман ярдымгъа етише, еудийнен къавгъа эте ве оны ольдоре. Еудийлер де мусульманынъ шент этелер.

Бу вакъианы Пейгъамберимизге бильдирелер. Пейгъамберимиз Къайнукъаогъуллары къабилесининъ янына кете. Оларгъа бойле арекетлерден вазгечмек керек олгъаныны, акс алда Бедирде мушрыкъларнынъ башына кельгенлер оларнынъ да башына келе биледжегини анълатты. Еудийлер Ресульалланынъ сѣзлерини мыскыллап кулдылер ве щойле дедилер: «Эй Мухаммед! Сен дженк не олгъаныны бильмесенлернен дѣгюштинъ! Биз олар киби дегильмиз. Дженклешмекни пек яхшы билемиз. Эгер бизиншен тутушсанъ, о заман бизим насыл адамлар олгъанымызны анъларсышъ».

Еудийлер дагъылгъан сонъ Пейгъамберимизге аетлер кельди, бу аетлер еудийлернинъ ниетлерини ве акъибетлерини ап-ачыкъ бильдире эди:

Эгер сеннен анълашкъан бир де-бир ханнинъ анълашманы бозгъаныны ачыкъча ве адалет юзюнден анълат. Мухакъкъакъ Алла ханшлерни севмей». (Эифаль Суреси, 58)

«Инкяр эткенлерге де ки: Сиз дюньяда магълюп оладжакъ, ахиретте де джезипемде топланаджакъсынынъыз. Насыл ярамай ятакътыр о!» (Ал-и Имран Суреси, 12).

Бу аетлер кельген сонъ Ресульалла кесен-кес къараргъа

кельди. Къурайзаогъуллаарынен дженк этеджек. Бу макъ-
саднен азырланып, мусульманларнен бирликте ёлгъа чы-
кты. Мединеде ерине Аз. Лубабени къалдырды. Еудийлер
сагълам къалелерине сыгъындылар. 15 кунълик мудафа-
адаи сонъ теслим олдылар.

Алла Ресули бу 700 кишилиик еудий группасыны Шам
тарафларгъа сюрди. Учъ кунъде Мединени терк эттилер.
Бир муддет сонъра да несиллери тюкенди. Бойледже,
фитне оджакъларындан энъ къоркъунчлысы сёндюрильди.

Абдулла бин Убей адлы бир мунафыкъ Къайнукаъ-
огъуллаарынынъ багъышланмасы ичюн араджы олды. Ис-
рарлы теклифлерде булунды. Пейгъамберимиз эм судий-
лерге, эм де оларнынъ тарафыны туткъанларгъа лянет
айтты. Дигер тарафтан Убаде бин Самит адлы сахаби де
Къайнукаъогъуллаарынынъ багъышланмасы ичюн араджы
оладжакъ эди. Абдулла бин Убейнынъ Пейгъамберимизге
къаршы япкъан даваларыны коръген сонъ буцдан вазгечти
ве: «Я Ресульалла, мен Алланынъ Пейгъамберинен ве
муминлеринен дост олдым. Шу кяфирлернинъ достлыгы-
ндан узакълаштым. Бу вакытта шу аети кериме эди:

«Эй иман эткенлер! Еудийлерни де, христианларны да
кендицъизге яр ве дост этменъиз! Олар бири-бирлерининъ
достудыр.

«Сизден ким оларнен дост олса, шубесиз олардан олур.

«Шубе ёкъ ки, Алла, зальымлар группасыны догъру
ёлгъа къоймаз». (Маиде Суреси, 51)

СЕВЫКЪ ДЖЕНКИ

Къайнукаъогъуллаарынынъ Мединеден сюрюльмеси-
нен Мединеге бир раатлыкъ ве инамлыкъ кельди. Ичте
тышчылыкъ темин этильди, амма тыш душманлар тынч
турмайлар. Къурейш ве Бедир магълюбиетлерини упу-
тмай, чешит айнеджиликлер тюсюшип тапа эдилер. Эбу
Суфьян мусульманлардан итикъам алмагъандже айле-
сине якълашмайджагъына, ювунмайджагъына, башыны
тарамайджагъына, къокъу якъмайджагъына ант эте. Бу
антыны ерине кетирмек ичюн 200 кишилиик бир къуветнен
Медине дживарларына кельди. Гизлиден Надиругъул-
ларынынъ реиси Селлямнен корюшип, мусульманлар
акъкында малюмат алды. Джеспк этмек ичюн онынъ
къувети аз олгъаныны анълады. Медине дживарындан
кетеркен, ёлда эки койлюни ольдюрди, оларнынъ
эв-баркъларыны якъты.

Пейгъамберимиз вакъиадан хабердар олгъачынси 200 кишинен бирликте оларны такъип этти. Факъат Эбу Суфьян адамларынен берабер къачып кеткен эди. Мушрыкълар озьлерининъ ашлары олгъан ве «севыкъ» дешилген къаврулгъан ун торбаларыны ёлларгъа ташлап къачкъанлар. Бундан себеп бу гъазагъа Севыкъ Гъазасы дейлер.

Къайнукаогъуллаары Мединеден сюрюльген сонъ, Медине тышындаки базы мушрыкъ къабилелерини раатсыз этип башладылар. Олар бирлешип Мединеге уджюм этмеге къарар бердилер. Бу курешке Гаврес адлы мушрыкъ ребер сайлана. Оларнынъ макъсады Мединени ягъмаламакъ ве мусульманларнынъ козьлерини къоркъузмакъ эди. Ресульалла 450 кишилик къуветнен оларгъа къаршы чыкъты. Ёлда пек кучьлю ягъмур ягъа, адамлар сыланалар. Пейгъамберимиз урбасышы чыкъарып бир агъачкъа аса, озю де шу ерде узана. Оны узакътан козетип тургъан душман ордусынынъ башлыгъы Гаврес дуйдырмайып келе, къылычышы чыкъара ве башы узерине котерип: «Сени меним элимден ким къуртараджакъ?» дей. Ресульалла «Алла!» деп джевап бере ве дуа окъуй: «Аллайым, мени онынъ шерринден къору!»

Бу ашьде Гавреснинъ эки омузы арасына къатты дарбе эпе, къылычы элинден тюше. Ресульалла онынъ къылычыны элине алып: «Я шимди сени меним элимден ким къуртараджакъ?» дей. «Ич кимсе!» дей Гаврес ве келимени шеадетни кетире, сонъра да «Санъа къаршы кимсени топламайджагъым» деп ялвара. Пейгъамберимиз буюклик косьтерип, оны багъышлай. Онынъ макъсады инсанларны къуртармакъ эди.

Аркъадашлары Гавреске: «Не олды санъа, не ичюн бир шей япмадынъ?» дедилер. Гаврес олып кечкен вакъианы анылатты ве: «Шимди мен инсанларнынъ эшъ эйисининъ янындан келем» деди.

Сефер бир ай девам этти, дженк япылмайып къайтылды.

УХУД ДЖЕНКИ

(7 Шеввал — октябрь, 625)

Бедир дженкининъ биткенине 13 ай олды. Бу къадар вакъыт кечкенине бакъмадан, мушрыкълар Бедир магълюбнетинен разылашыш оламадылар. Интикъам атеши

ичинде янып къаврулмакъта эдилер. Медивели еудийлер де оларны турмадан къозуштыралар. Мусульманларынынъ кечинюв менбаалары олгъан тиджарет де сынъырланды. Шамгъа кеткен тиджарет ёллары толусынен оларнынъ эллеринде. Эбу Суфьян керванларыны ташлап, адамларынынъ джанларыны зорнен къуртарды. Къурейш къабилесининъ илери кельгенлери бир теклифте булулдылар: оларнынъ фикириндже мусульманлардан тутып алынган керваннынъ кяры янъы дженк ичюн къулланыладжакъ ве бойледже Бедирнинъ интикъамы альпаджакъ эди. Бу теклиф бир агъыздан къабул олунды.

Кервандан 50 бинъ алтын динар къазанылды ве бу паранынъ эписи дженк азырлыкълары ичюн сарф этильди. Бутюн Арабташны доланып, араб къабилелерини мусульманларгъа къаршы сыттырдылар. Шаирлер, хатиплер бутюн мааретлерини къулландылар. Эки бинъ кишилик орду топладылар, бинъ киши де къурейш къабилесинден къошулды, бойледже 3 бинъ кишилик орду азырланды. Буларнынъ еди юзи зырхлы, эки юзи атлы эди. Ордуда 3 бинъ деве бар эди.

Оругъа 15 къадар къадыш да къошулды. Къадышлар чалгъыларнен, йырларнен мушрыкъларны джоштыраджакъ, оларгъа Бедирде эляк олгъанларны хатырлатып тураджакълар. Къадышларгъа Эбу Суфьянынъ къадышы Хинд ёлбашчылыкъ ялмакъта, Ордунынъ башында исе опынъ къоджасы Эбу Суфьян булулмакъта. Эбу Джехиль ольген сонъ онынъ ериге Эбу Суфьян кечти ве Къурейшнинъ реиси олды. Шимди исе орду команданы.

Кин ве интикъам дуйгъусынен алевлепген мушрыкъ ордусы Эбва коюне кельгенде пек ачувлы эдилер. Ресульалланынъ анасынынъ мезарыны эшип, ичинден кемиклерини чыкъармакъ истедилер. Къурейш буюклери буна разы олмадылар. Бунынъле фена бир адет башлана биле эди. Оларнынъ озъ мезарлары да айны макъсаднен эшиле биле. Бойле мерамларындан вазгечтилер.

АЗРЕТИ АББАСТАН КЕЛЬГЕН ХАБЕР

Мушрыкълар ёлгъа чыкъар-чыкъмаз бир адам элинде мектюпшен Медивеге догъру кетти. Бу мектюпши учъ куш ичинде пейгъамберимизге еткизмек керск эди. Мектюпте мушрыкъларнынъ арбий азырлыкъларны битирип, дженк этмек ичюн ёлгъа чыкъкъанлары ве оларнынъ ордусы акъкъында малюматлар билъдириле. Мектюпни кетирген

Азрети Аббас эди. Мусульман олгъанышы гизли туткъан Аз. Аббас Меккеде ачыкъ фаалиет алып бармакъта эди.

Алланынъ Ресули бир къач адам ёллап, Къурейш дурумы акъкъында хабер алды. Кельген хаберлер Аз. Аббасынъ язгъанларына уя эди. Чокъ кечмеден Къурейш ордусу Ухуд дагъына келип якълашты.

Кунылерден джума эди. Ресульалла о гедже бир тюш коръди. Тюшюни табир этти. Мединеде къалмакъ онъа зарар кетиреджек, асхабынынъ бир къысмы шейт этиледжек эди. Асхабларыны (онынъ артындан кеткен адамларыны) топлап акъыл танышты. Асхабынынъ буюклери онынънен разы олдылар.

Бедир дженкинде олмагъан яшлар эеджанларындан ерлеринде турып оламай эдилер. Ресульалланынъ Бедир гъазы ве шейтлери акъкъындаки лафларыны динълеп, олар даа пек сабырсызландылар. «Я Ресульалла, — дедилер олар, — Джахилие девиринде биле оларынынъ Мединеге, узеримизге юрмелерине имкъя берильмеген. Ислямнет девиринде оларнынъ Мединеге, узеримизге юрмелерине мусааде этиледжекми? Я Ресульалла! Биз Алладан бу кунни бскледик. Бизлерни ёлла, душманларымызынен кокус-кокюске келип дженк этейик».

Аз. Амза деди: «Я Ресульалла! Санъа китап эндирген Аллагъа емни этерим ки, бу къылычымнен Мединенинъ тышында Къурейш мушрыкъларынен чарпышмагъандже аш ашамайджагъым».

Чокълукъ бу фикирде эди. Ресульалла ве онынъ кибитюшюнгенлер исе Мединеде мудафаа тутмакъ истей эдилер. Чюнки душман къалабалыкъ эди. Мусульманлар дженкке азыр дегиль эдилер, бундан гъайры Медине мудафаа ичюн пек эльверилли ер эди.

Ресульалла озъ фикирини олувына бакъмадан, чокълукънынъ фикирине уйды. Дженк шеър тышындаки ачыкъ мейдаплыкъта оладжакъ. Пейгъамберимиз шойле деди: «Сабыр ве себат этсенъиз бу сефер де Дженаб-ы Хакъ сизге ярдымджи олур. Бизлер азим ве гъайрет косьтермек керекмиз».

Кунылерден джума эди. Намаз къылынды. Ресульалла джихаднынъ манасы ве эмнети акъкъында айтты. Джихадкъа къошулмамакънынъ, кечикмекшинъ аджизлик олгъаныны билъдирди. Сабыр ве себат тевсис этти. Сабыр ве себат костерильгени такъдирде Алланынъ ярдымы оладжакъны сёйледди.

Намаздан сонъ эвине кирип, зырхыны кийди. Бу эснада Сад бин Муазла, Усейид Худайр онынъ яшларгъа нис-

бетен якъан арскетлерининъ янълыш олгъаныны хатырлаттылар. Ресульалла Мединеде мудафаа тутмакъ истеген сонъ шеэрнинъ тышына чыкъмакънынъ янълыш олгъаныны сёйледилер. Генчлер: «Я Ресульалла, сизге уймагъан шей бизге де уймаз. Эгер Мединеде къалмакъ истессеъиз, къалайыкъ. Сизинъ истегинеъизге зыт арекет этип оламыз», — дедилер.

Ресул-и Экрем джевап эйледі: «Бир пейгъамбер зырхыны кийдими, оны душманнен чарпышмадан эвель чыкъармаз. — Сонъра асхабларына бакъып сёйледі: — Мен не эмир этсем, оны япмагъа бакъынъыз. Алланынъ адына анъаракъ кетинъиз. Сиз сабыр ве себат косътерген такъдирде Алла ярдым этеджектир».

Мушрыкълар Ухудкъа чокътан келип, къараргяхларыны къургъан эдилер. Олар 3000 адам эдилер. Мусульманлар оларнынъ учъте бири къадар эди. Оларнынъ юзю зырхлы эди. Ислям ордусынынъ учъ байрагъы котерильди. Мухаджирлер байрагъыны Мусаб бин Умейт, Эвс къабилесининъ байрагъыны Усейид бин Худайр, Хазречлилершинъ байрагъыны иссе Хубаб бин Мунзир котердилер. Ресул-и Экрем (а. с. м.) ерине Мединеде Абдулла Умми Мектумни къалдырды.

* ДЖИХАД АШКЪЫ

Азырлыкълар битип, ёлгъа чыкъаджакъ олып тургъанда Амир бин Джемух адлы бир сахабининъ акъсай-акъсай келеяткъаныны коръдилер. Джемух деди: «Я Ресульалла, сен меним Алла ёлунда чарпышмамны ве шейт кетип, шу акъсакъ аякъларымынен дженнетте кезип юрмемни ляйыкъ коръмейсинъми?»

«Ляйыкъ корем, амма Алла сени узурлы сая, сен джихадда иштирак этмее билесинъ». Севинчинден джошкъан Амир бин Джемухнынъ агъызындан шу сёзлер чыкты: «Аллайым, манъа шейтлик насип эт!»

Ниает ёлгъа чыктылар. Ресульалла атынынъ устюнде эди. Сюнгюси элинде, яйы омузында Акъшамгъа Шейхэйн дешилген ерге бардылар. Бир тёпелик устюне чыкып, Ресульалла ордусыны козьден кечирди. Бала яшында олгъашлары артларына къайтарды. Геджени шу тёпедес кечирдилер. Мухаммед бин Меслеменинъ ёлбашчылыгъы алтындаки элли кишилик бир группа сакъчылыкъ япты. Сабагъа якъын Шейхэинден кеттилер. Душманны кореджек къадар якъынлаштылар. Къаршыларында саба намазыны къылдылар.

МУНАФЫКЪЛАР ОРДУДАН АЙЫРЫЛАЛАР

Намаздан сонъ Ресульалла ордусыны дженкявер сафкъа тизип башлады. О аныде дикъкъат чскиджи бир вакъиа юзь берди. Абдулла бин Убей: «Мухаммед бир шей анъламагъан генчлернинъ сёзюни динъледиди. Меним сёзюмни динълемеди. Эй адамлар! Мен анълап оламайым, шимди бу ерде биз не ичюн джанымызны береджекмиз?» — деп кычыра-кычыра озъ янындаки учъ юз адамнен берабер ислям ордусындан айырылып башлады. Айырылмакънен къалмагъан мунафыкълар мусульманларнынъ ахлякыны бозмагъа, оларны кери къайтармагъа чалыша эдилер.

Олар айырылгъан сонъ Ислям ордусынынъ сафларында 700 адам къалды.

УХУДДА ЕУДИЙЛЕР

Анълашма муджиби еудийлер де мусульманларнен бирликте дженк этмек керек эдилер. Факъат еудийлернинъ бир чокъу «Биз джумаэртеси куню дженк этмеймиз» деп дженкке къошулмакъ истемедилер. Къошулмакъ истеген дигер группа еудийнинъ эминсизлиги ичюн Пейгъамберимиз оларны да къабул этмеди.

Бу вакъытта мухайрыкъ адлы бир еудий алими Теврат-та Пейгъамберимизнинъ сыфатларыны корьген, къавмындан чекингени ичюн мусульман олып оламагъан. Ухуд дженки огюнден мусульманлыгъыны ачыкъ айтты. Ольдюрильсе бутюн малларынынъ Пейгъамберимизге берильмесини васиет этти. Дос-догъру Ухудкъа кетти, шейт кеткендже дёгюшти. «Мухайрыкъ еудий ыркындан хайырлы бир кишидир», — деди Ресульалла.

ДЖЕНК АЗЫРЛЫГЪЫ

Джумаэртеси эди. Алланынъ Ресули сайыджа аз, джесарет ве иманджа юксек ордусыны низамгъа чекип башлады. Ордунунъ сыртыны Ухуд этеклерине таяды. Юзьлерини Мединеге чевирди. 50 кишилик бир окъчы бирлигини Айнейн тёпесине ерлештирди. Абдулла бин Джубейрнинъ рсбер тайинледиди. Сонъра шойле деди: «Душманны суьгенимизни корьсенъиз биле, сизге хабер этильмегендже ерлеринъизден айырылманъыз. Душман бизни магълюп

эткенини корьсенъиз де еринъизден кыбырдаманъыз, яр-
дымъга чапманъыз. Мен сизге адам ёлламагъандже ич бир
шарайтте ерлеринъизден кыбырдаманъыз».

Эки орду бири-бирининъ къаршысында эди. Ислям
ордусы зырхлы къуветлерининъ башында Зубейр бин Ав-
вам, зырхсыз къуветлеришинъ башында исе Аз. Амза
булунмакъта эди. Ислям ордусында дуалар, текбирлер ве
аминлер коклерге юксельди. Мусульманларнынъ айрыд-
жа эеджанъга, джошмагъа итияджлары ёкъ эди. Чюнки
оларнынъ иманлары бар эди. Ресульалланынъ дуалары ве
тешвикъ этиджи кьонушмалары иманларынъ джоштыр-
гъан эди. Мусульманлар я зафер, я шентлик истейлер, бир
анъ эвель олса да душманнен тутушмакъ истейлер.

ДЖЕНК БАШЛАНА

Талханынъ къаршысында Аз. Али пейда олды ве бир
кылыч дарбесинен оны ерге юварлатты. Даа сонъ бай-
ракъны Талханынъ къардашы Осман алды. Олъа къаршы
Аз. Амза чыкты ве кьолуны омузындан кьопарып алды.

Байракъны бири-бири артындан элине алгъан докъуз
душман ольдюрильди. Мусульманларда севиич текбир-
лери юкселиркен, душманларны кьоркъу сарды. Чюнки
байракъны ким элине алса, олюмден кьуртулмай. Байракъ
мейданда къалды. Ниает, оны бир къадын ерден алып
Къурейшлерге бермек истеди. Амма кимсе алмакъ ис-
темеди. Сонъунда Сувап адлы бириси алды. О да Кузман-
нынъ дарбелерине огърады.

Артыкъ дженк къызды. Тарафлар бири-бирлерине уд-
жюм эттилер. Кылычлар шакъырдады, окълар вызыл-
дады. Орталыкны ат кишневлери ве десе кычырувлары
къаплады.

КЪАРАМАН БИР САХАБИ

Ресульалланынъ элинде бир кылыч бар эди. Кылыч-
нынъ устюнде исе шойле язы язувлы: «Къоркъакълыкъта
ар ве зиллет, илери атылмакъта шерев ве иззет бардыр.
Инсан къоркъакълыкънен талийден къачыш кьуртуламаз».

Алла Ресули кылычны огге узатып: «Бу кылычы,
акъкышы бермек узре, ким алмакъ истей?» — деп сорады.

Ичлеринде Аз. Эбу Бекир, Аз. Омер киби сахабилер
олгъан бир группа огге атылды. Эписи: «Мен я Ресульал-
ла!» дей эди. Ресульалла кылычны оларга бермек ис-

темени. Эбу Дуджане огге чыккып: «Кылычыны аккы недир я Ресульалла?» деп сорады. Пейгамберимиз: «Аккы, о эгилип, букюльгенге кьадар душмангъа салламаньдыр», деди.

Эбу Дуджане кылычны алгъанынен душмангъа уджом этти. Ойле чалымлы, ойле кибирли ве гурурлы юре эди ки, Алла Ресули буны корип: «Бу ойле бир юрюштир ки, Алла оны бу ернинь (дженкнинь) тышында ич бир заман севмез», деди.

Эбу Дуджане душманны яра-яра илерилемекте эди. Онынь кьаршысында кимсе туруп оламай. Бир ара кьадиялар булунган ерге кельди. Бир душман корьди. Кылычыны котерип, дарбе эндиреджекте кьадын олгъаныны сезип, ольдюрмектен вазгечип: «Алла Ресулининь кылычыны бир кьадын кьанынен быллаштырмак истемем!» деди.

Аз. Амза ве Аз. Али кылычларыны сагъгъа ве солгъа саллап, оглеринден кельген мушрыкъларны кьырдылар.

ЭНЪ БУЮК КЪАРАМАН!

О кунь Ресульалла да кьараманджа урушты. Убей бип Халеф адлы кяфирни эллеринен ольдюрди.

Убей бин Халеф Ислямнын пек ачыкь душманы эди. Мусульманларгъа япмаган феалыгъы кьалмады. Ресульалланы ольдюрмек ичюн фырдат беклей эди. Онынь эр кунь он алты ольчев ем берип буюлткен бир аты бар эди. Пейгамберимизге расткельгенде: «Бу атымнен сени ольдюреджегим», — дей эди. Ресульалла исе: «Иишалла мен сени ольдюрим», дей эди.

Талий Ухудда Убей бин Халефни Ресульалланын кьаршысына чыкъларды.

Убей Пейгамберимизни корьгенинен узерине юрюш этти. Мусульманлар илери атылып, аккышдан кельмек истедилер. Алланын Ресули: «Токъунмань, кельсин!» деп эмир этти. Оны тек озю кьаршыламак истей эди. Юксеклерден атып туткан Убей бин Халеф: «Я Мухаммед, сен кьуртулсань, мен кьуртулмам!» деди.

Ресульалланын элинде бир сюнгю бар эди. Кьараманджа узерине атылды. Бу джесарет кьаршысында Убей бин Халеф кьоркьты, шашмалады ве кьачмагъа башлады. Пейгамберимиз артындан чапа ве: «Къайда кьачасынъ, эй яланджы!» деп кьыгыра эди. Элиндеки сюнгюни ойле бир фырландырды ки, сюнгю Убейнинь зырыхына сапла-

ды. Бундан сонъ Убей сыгъыр киби багъырып, атындан юварланды.

Мушрыкълар оны аман алып, къараргяхларына алып кеттилер. Ич бир еринден къан акъмаса да агърысы да-янылмайджакъ дереджеде эди. О аджджы ичинде толгъапаракъ: «Мухаммед мени ольдюрди», деди. Аркъадашлары исе: «Бир шей ёкъ», деп онъа тесселли бермеге чалышалар. Яралы Убей деди: «О манъа (Меккеде) сени ольдюреджегим, деген эди, валлайи, о меншим узериме тюкюрсе, кене ольдирир эди».

Къоркъкъан шейи башына кельди, бир кушъ биле яшамадан «Сув, сув», деп олип кетти. Бойледже Ресульалланышъ бир муджизеси даа керчеклевети.

МУСУЛЬМАНЛАРНЫНЪ АРАСЫНДАКИ ДЖЕЭННЕМЛИК

Дженнинъ о къоркъунч ашьлеринде мусульманларнынъ арасында чарпышкъан бир йигит даа бар эди. Бу Кузман эди. Онынъ Эбу Дуджане киби джесаретнен душман сафларына атылгъанышы корип, адамлар аферии дедилер. Ресульалла исе онынъ ичюн: «О джеэннемлик-тир», деди. Мусульманлар бу сёзшишъ икметини ашьламадылар. Кузманшышъ: «Ольмек къачмакътап хайырлыдыр! Эй Эвслилер, сиз де меним киби шан ве шерей ичюн чарпышышъ! — деди, бир къафирни урып йыкъты, янына якълашып тебрик эттилер, «Сени дженнетнен хайырлаймыз», дедилер. Онынъ берген джевабы Ресульалланышъ «О джеэннемликдир» деген сёзюнинъ манасыны ашьлатты.

Кузман шойле деди: «Мени не ичюн тебриклеиснишъиз? Меним макъсадым шент олмакъ дегиль, динимни къорчаламакъны даа акъылыма кетирмедим. Мен садедже къавмны тюшондим. Къурейшлеринишъ Медине хурмалыкъларына зарар бермемеси ичюн чарпыштым».

Алла Ресули бойле деди: «Шубе ёкъ ки, Алла истесе, бу дини гунахкъар бир адамнен де къуветлендирирмишъ». Бу сёзлери иле Ресульалла бутюн арекет ве давраишларда Алла ризасына да бакъмакъ керек олгъаныны хатырлатты.

ДУШМАН ДАГЪЫЛА

Чокъ кечмеден душман бозгъунгъа огърады. Эр якъкъа къачып башлады. Бунда, ич шубесиз, Ресульалланышъ

ролю буюк эди. Ордусышы энъ уйгъун шекильде ерлештирди. Иман эджаны иле джошкъан мусульманларынынъ Ресульалланынъ эмирлерини бир минсиз эда эттилер ве зафер къазандылар. Чалгъыларнынъ чальпувы, йырларынынъ йырланувы да мушрыкъларны къачувдан къуртарамады. Бир къысым мусульманлар гъанимет топламагъа башладылар. Айнсйн тѣпесиндеки окъчылар да оларны корип: «Душман къачмакъта, артыкъ мында беклемекнинъ аджети къалмады» деп ерлерини терк эттилер. Окъчылар башы Абдулла бир Джубейрининъ «Ресульалланынъ сизге айткъанларыны, берген эмири ве талиматышы унутушнызмы?» деген сѣзлерине кимсе къулакъ асмады. Тѣпеликте эписи олып он къадар адам къалды.

Бу фырсагы душман къачырмады. Халид бин Велидининъ ѳлбашчылыгъындаки 600 кишилик къуввет апансыздан арт тарафтан уджюм этти. Олар дженк вакъытында да уджюм этти, амма окъчыларнынъ аткъан окълары оларны токътаткъан эди. Тѣпелик устюнде къалгъан он адамшы шѳит этип илсериледилер. Мусульманлар неге огърагъанларыны аңлап оламадылар. Бу арада къачмакъта олгъан мушрыкълар да артларына къайттылар. Мусульманлар эки уджюм арасында къалдылар. Беклешилмеген вазият догъды. Не япаджакъларыны шашыргъан мусульманлар дагъылыш башладылар. Аз-бучукъ эвель душманшы бозгъушга огъраткъан мусульманларны весесе сарды. Бу, вазият Ресульалланынъ эмири эда этильмегенинде толайы догъды.

РЕСУЛЬАЛЛА ЯРАЛАНА

Бир арада кельген бир таш Ресульалланынъ сагъ ченъ-гесине урулды ве бир тишини къопарды. Бир таш да юзюни яралады. Дудакълары да къанлы эди. Эбу Убейде етишти ве Пейгъамберимизнинъ юзюне саплагъан демир алкъачыкъларны тишлеринен чыкъарды.

Дженкиннъ энъ къызгъыш вакъытында Пейгъамберимиз кормейип, душман тарафындан къазылгъан бир чукъургъа тюшти. Эли-юзю къан ичинде эди. Мусульманлар аман Ресульалланынъ этрафында алкъаланды, факъат Пейгъамберимиз озю чукъурдан чыкъты.

Алла истесе, Ресулининъ къылына биле токъундырмаз эди. Амма бу имтиан дюньясына келишмез эди. Эр адымы муджизе олгъан пейгъамбернен расткелишкен халкъ «Биз онынъ киби олып оламаймыз» деп итираз этер эди. О эр

джезттен умметине орьнек оладжакъ. Вакъты кельгенде аджджы чекеджек, вакъты кельгенде сыкъышты сезеджек, истирапларда къаладжакъ, ери кельгенде де муджизе косъ-тереджек.

РЕСУЛЬАЛЛАНЫ КЪОРЧАЛАГЪАН САХАБИЛЕР

Ресульалла озюни къорчалагъан 15 къадар сахабишнь ичинде эди. Оларнынъ арасында Аз. Сад, Аз. Али, Аз. Талха киби къараманлар да бар эди. Аз. Сад душманы окъ ягъмурына тута ве Ресульалланынъ: «Аллам, Саднынъ дуасыны къабул эт, Аллаам Саднынъ атешини догърулт! Девам эт, Сад, девам эт! Анам-бабам санъа феда олсу!» деген дуасыны ерине кетире эди. Пейгъамберимизни къорчаламакъта олгъан Аз. Талха бир чокъ керелер яралаиды, дамарларышдан бири кесильди. Пейгъамберимиз Аз. Эбу Бекирге онъа ярдым этмесини буюрды. Аз. Талха козюни ачкъанынен «Ресульалла не япа?» деп сорады. Яхшы олгъаныны бильген сонъ: «Аллагъа шукюрлер олсу! Ресульалла сагъ экечтен манъа эр анги мусибет енгильдир», деди. Бу урушта Аз. Талха 75 еринден яралаиды, къафасы ярылды. Азрет Алининъ джесюрликлери мисильсиз эди. Ресульаллагъа япылгъан эр бир уджюмни урып къайтара, душман устюне озю уджюм эте. «Зильфикъар киби къылыч, Али киби де йигит булунмаз», деди Ресульалла.

Энед бин Надыр Ухудда буюк къараманлыкълар косьтерди. Мусульманлар арткъа чекилеяткъан вакытта о огге ыштылды, сагъыша-солуна къылыч урып, дигерлерни озъ артындан чагъырды. Къараманлыкълар косьтергенлернинъ арасында къадын сахабилер де бар эди. Олардан Умми Умарешнь дуа истегини де ерине кетирди: «Аллам! Оларны дженетте манъа къомшу ве аркъадаш эт!» деп дуа этти.

О куно мисльсиз къараманлыкълар косьтергенлерден бири Аз. Амза эди. Онынъ къаршысында ич бир душман туралмай эди. Джубейр бин Мутимнинъ Вахши адлы къулы бар эди. О къулына: «Эгер Мухаммедни ольдюрсенъ, мен сени азат этерим», деди. Вахши пек мергин сюнгю ве окъ ата эди. Эбу Суфьянынъ апайы Хинд де Бедирде ольдюрильген бабасынынъ акъкъышы алмакъ истей, Аз. Амзанынъ ольдюрилювине къаршылыкъ оларакъ Вахшиге бир чокъ мукафатлар ишандыра эди.

Арслан киби дёгюшкеп Аз. Амзанынъ бир эснада аягъы

тайды, сырты устюне йыхъылды. Бу вакъытта Вахши сюнгюсини атты, сюнгю барып онынъ коксюне сапланды. Аз. Амза шейт кетти. Онынъ олюминен кифаетленмеген Вахши Аз. Амзанынъ джигерлерини чыкъарып алып, Хиндге кетирди. Козылерини къан баскъан Хинд джигерлерни агъызына алып чайнады. Бунынънен де къааатленмеди, шейтнинъ къулакъларыны, бурныны кестирип, озюне билезик яптырды.

Мусульманларнынъ байракълары Аз. Мусаб бин Умейр Ресульаллагъа пек ошай эди. Мушрыкъларнынъ бириси-Ибни Камия байракъларны ольдюре ве аркъадашларынынъ янына барып: «Мен Мухаммедни ольдюрдим», дей. Бу хабер этрафкъа яйыла. Мусульманлар шашмалайлар. Бир къысым муджахидлер Ресульалланы къыдырмагъа башладылар. Оны биринджи олып Каб бин Малик коръди ве бар сесинен: «Эй мусульманлар! Муджде сизге! Иште, Ресульалла!» деп къычырды. Бундан соң бир авуч мусульман Кяинатнынъ Эфендисини къалкъап киби къорчаламагъа башладылар. Душманлар эр якътан уджюм эттилер. Бу вакъытта Пейгъамберимиз: «Аллайым къавмымны афу эт! Оларгъа догъру ёл косьтер! Чюнки олар не якъанларыны бильмейлер!» деп дуа этти.

Дженк сонъуна якъынламакъта эди. Пейгъамберимиз яралы ве гъает ёргъун алда къаяларгъа тырмашты. Сахабилер оңа ярдым эттилер. Зафернен башлангъан дженк мусульманларнынъ эмирге уймагъанларындан себеп, магълубиетнен битмекте эди. 70 адамшы къурбан бердилер. Эбу Суфьян тѣпеде тургъан бир авуч мусульманларгъа бакъып къычырды: «Келеджек сенс сизинъле Бедирде корюшип, чарпышмагъа сѣз беремиз». «Олур иншалла!» деди Ресульалла. Аз. Омер ашагъа бакъып: «Олур!» деп къычырды.

(Девамъ бар)

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 3 («Звезда» № 3).

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагы ы колемипден эксик эльязмалар музллифини кайтарылмай. Буюк колемли эсерлернин кыскартылган, журнал варианты кабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамак кереклер.

Басылувга 10.03.94 с. берильди. Басылувга 10.05.94 с. рухсет этильди. Формат 84×108 1/32. Офсет усулында басылды. Шартлы матбаа табагы 7,5. Сымарыш 40. Тиражы 3323.

Джелдвельге алынганшы акъкъындаки шеадетнаме: КМ № 0113.

Адресимиз: 333024 Симферополь шезри, Севастополь сокъагы, 250. «Йылдыз» журналы редакциясы.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси, 333700. Акъмесджит шезри, ген. Васильев сокъагы, 44.

Курс 122

Индекс 75298.